

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ

Учебник для 9 классов общеобразовательных
школ с русским языком обучения

*Утверждено Министерством образования
и науки Республики Казахстан*

Алматы «Мектеп» 2019

УДК 373.167.1
ББК 81.2Қаз – 922
Қ17

Авторы :
**Г.Косымова, М.Бисенбаева,
Г.Каримова, Н.Каратаев**

Қазақ тілі мен әдебиеті. Учебник для 9 кл. общеобразоват. шк. с рус. яз.
Қ17 обучения / Г.Косымова, М.Бисенбаева, Г.Каримова, Н.Каратаев .— Алматы:
Мектеп, 2019. — 208 с., илл.

ISBN 978-601-07-1077-1

К $\frac{4306020400-019}{404(05)-19}$ 13(1)-19

УДК 373.167.1
ББК 81.2Қаз – 922

ISBN 978-601-07-1077-1

© Косымова Г., Бисенбаева М.,
Каримова Г., Каратаев Н., 2019
© Издательство «Мектеп», 2019
художественное оформление
Все права защищены
Имущественные права на
издание принадлежат
издательству «Мектеп»

1. ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛЫ
2. ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, ЖОЛАУШЫ!
3. КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ.
ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ КҮНТІЗБЕСІ
4. ЗАҢ – ҚОҒАМНЫҢ ТРЕГІ
5. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ КҮНІ –
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙБЫНДЫ
МЕЙРАМЫ
6. ЖАСТАР ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ
АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ
7. ЭКСПО-2017 – ҚАЗАҚСТАН БЕЛЕСІ
8. БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖАҒАЛЫҚТАРЫ
9. БОЛАШАҚ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ
10. АЛАШ ИДЕЯСЫ МЕН
ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ
11. ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕ:
ДЕМОГРАФИЯ
12. РОБОТТАР МЕН КИБОРГТАР ӨЛЕМІ
13. ҚАЗАҚСТАН ДАҒЫ ТУРИЗМ ЖӘНЕ
ЭКОТУРИЗМ

**Шартты
белгілер:**

– тыңдалым

– айтылым

– оқылым

– жазылым

– көркем
шығарма**Алғы сөз**

Құрметті оқушылар!

Қазақ тілі – тамыры терең, тарихы өте бай тіл. Ол – қазақ ауыз әдебиетінің, дана би-шешендерінің, ақын-жазушыларының тілі.

Ұсынылып отырған «Қазақ тілі мен әдебиеті» оқулығының мазмұны бұрынғыдан да кеңіді, біршама күрделенді. Оқулықтың мазмұнын сонау Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк заманынан бастау алған қазақ жазуының қалыптасу, даму жолдары; ойлау деңгейі жоғары көшпелілер, олардың мәдениеті; негізі Өз Тәукенің «Жеті жарғысында» жатқан Ата заңымыз; ұлтымыздың мәдени-рухани дамуын жаңа арнаға бұрған Алаш қайраткерлері туралы тақырыптар құрайды. Сондай-ақ Елбасының ауқымды істерімен және еліміздің әлемдік деңгейдегі қол жеткізген жетістіктерімен осы оқулықтан танысасындар. Сонымен қатар ұлттық құндылықтарды насихаттау, өткені мен бүгінін таныту мақсатында мәдениетке, қоршаған ортаға қатысты мәтіндер, тапсырмалар берілді. Осылардың бәрі де сендердің таным көкжиектеріңді арттырып, сөздік қорларыңды молайтуға, бір-бірінмен еркін сөйлесуге, сөйлеу мәдениетін жетілдіруге қызмет етеді.

Бұл оқулықта алдыңғы сыныптарда өткен тілдік бағдар материалдарын жаңа біліммен ұштастыра отырып тереңдету көзделді. Эссе, шығарма жазу ойды жазбаша түрде анық жеткізуге, сауатты жазуға көмектеседі. Ойларыңды сауатты жеткізу сендердің басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктеріңді жетілдіреді.

Іске сәт, жас достар!

Құрметпен, оқулық авторлары

1-тақырып

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛЫ

Адамзат ақыл-ойы ойлап тапқан ең
ұлы жаңалық – жазу.

Ә.Кекілбаев

1-2-сабақ

Қазақ жазуының тарихы

Ойтүрткі

- Алғашқы жазу қай кезде пайда болған деп ойлайсындар?
- Көне түркі жазуы туралы не білесіндер?

1-тапсырма. Әбіш Кекілбаевтың нақыл сөзінен қандай ой түйдіндер? Негізгі ойды анықтаңдар.

2-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қай стильде жазылған? Жұптарыңа түсіндіріп, дәлелдендер.

Б.з.б. 1-мыңжылдықтың басында Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның далаларында сақ, кейін үйсін мен қаңлы тайпалары мекендегені белгілі. Осы ру-тайпалар бірігіп, VI ғасырдың ортасында «Түрік қағанаты» деген атпен өз алдына мемлекет құрған.

Түркі қағанатының алғашқы кезеңінде-ақ түркілердің өз жазуы өмірге келді. Бұл жазу көне түркі таңбаларына, яғни ру символдарына ұқсас келіп, геометриялық пішіндегі 38 таңбаны құрады. Ең бастысы, бұл жазу түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктерін айна катесіз, дәл жеткізуге мүмкіндік берді. Осы көне түркі жазуы бертін келе тіл тарихында «Руна жазуы» деп аталып кетті. Скандинавия халықтарының тілінде «рунь» деген сөз «күпия», яғни «сыры ашылмаған» деген ұғымды білдіреді. Өйткені XVIII ғасырдың 20-жылдарында Орхон-Енисей өзендері аңғарынан табылған көне түркі жазуын көпке дейін ешкім оқи алмады. Бұл жазудың сырын 1893 жылы Дания ғалымы В.Томсен ашты.

Орыс ғалымы Н.М.Ядринцев Солтүстік Моңғолиядағы Орхон және Селенга өзендерінің бойынан осындай руна жазулары бар үлкен-үлкен екі құлпытасты тапты. Кейін осы ескерткіштің біреуі Түрік

Түсіндірме сөздік

түркі – түркітөктес халықтардың ортақ атауы
ру символы – әр рудың таңбасы
қаған – хан

қағанаты дәуіріндегі Білге қағанға, екіншісі оның інісі, қолбасшы Күлтегінге қойылғаны белгілі болды. Міне, осы ескерткіштер ертедегі Қазақстан жерін мекендеген ру-тайпалардың көне түркі тілінде сөйлегенін, олардың әліпбилік жазуы болғанын дәлелдейді.

*«Менің Отаным – Тәуелсіз Қазақстан»
энциклопедиясынан*

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Топқа бөлініп, әр азатжолда айтылған мәселелерге өз пікірлеріңді білдіріңдер.

1-топ. Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген тайпалар.

2-топ. Түркі жазуының өмірге келуі.

3-топ. Құпия жазудың сыры.

4-топ. Көне түркі тіліндегі жыр-дастанның кейіпкерлері.

4-тапсырма. Мәтінді алдыңғы мәтінмен байланыстырып, ортақ ойды анықтаңдар. Мәтін мазмұнынан автордың ойын бөліп алып, бағалаңдар.

Ертеде қағаз болмағандықтан, сол заманның данагөй адамдары өз елі мен жерінің бостандығы үшін күрескен, қол бастаған ержүрек басшылардың ерлік істерін сына жазуымен тас бетіне түсірген. Тас бетіне қашап жазылған жазулар бәрінен де жақсы сақталған.

Орхон-Енисей өзендері бойынан табылған тас ескерткіштер Түрік қағанаты дәуіріндегі ел басқарушы Білге қағанның інісі, ержүрек батыр Күлтегіннің және қағандар кеңесшісі Тоныкөктің құрметіне қойылған ескерткіштер еді.

Бізге белгілі үш жазба бар. «Кіші жазуды» Білге қағанның өзі жаздырған, ал оны тасқа қашап жазған – ғұлама бәдізші Иолығ тегін. «Үлкен жазуды» да Білге қағанның өзі таңбалатып, інісі Күлтегін батырға арнаған. Үшінші жазба – Тоныкөк дананың өзі шығарған жыры. Бұлар VII ғасырда әрбір әрпі тасқа қашап жазылған көне түркі тіліндегі тұңғыш жыр-дастандар болатын.

«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан

5-тапсырма. «Түркілердің көне жазбасы» деген тақырыпта кластер түзіңдер.

6-тапсырма. Төменде берілген ақпараттардың қайсысы дұрыс? Дұрыс ақпаратты толықтырып айтыңдар.

Түркілердің көне жазуы – сына жазуы. Жазу тасқа қашалып жазылған. Ескерткіш Білге қаған. Күлтегін мен Тоныкөкке арналған. Қаған сөзі батыр дегенді білдіреді.

Түркілерге ортақ жазу – түркі жазуы. Жазу қағазға жазылған. Жазбалар ғалым В.Томсен жайында. Қаған сөзі хан деген мағынаны білдіреді.

7-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама жазыңдар.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған ең негізгі сөйлем	Қандай ой түйсін? Баға бер.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Бүгін сабақтан не білдіңдер, бұрын нені білетін едіңдер?
- Мәтіндердегі күрделі атаулардың мағынасын кімнің көмегімен түсіндіңдер?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді?

3-4-сабақ

Жазудың технологиясы

Ойтүрткі

- «Технология» ұғымы нені білдіреді? Мағынасын түсіндіріңдер.
- Түркілер тасқа жазуда қандай технологияны пайдаланған?

1-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқыңдар. Байырғы түркілердің жазу құрал-жабдықтарын атаңдар.

Байырғы түркі жазуын қолдана бастаған б.з.б. III ғасырдан бастап табиғи тас (жартас), ұстын (арнайы өңделіп жонылған такта-тас), малдың терісі, киіз, ағаш, қағаз, қақтаған алтын-күмістерді пайдаланып келген. Осы материалдарға жазу, сызу технологиясы мен қолданған құрал-сайманы, әдіс-амалы әр алуан болған.

Қойтастағы Талас руникалық жазуы

Түркілер шаруашылығына, наным-сенімі, дүниетанымына байланысты жартастың, жалпақ тастардың бетіне әр алуан суреттер салған. Бұл суреттер сак, ғұн, түркі дәуіріне жатады. Мұндай суреттер бірнеше метрден 30 шақырымға дейін созылып, бүкіл тау жоталарын сызба галереясына айналдырып жіберген.

Қазақстан жеріндегі «Таңбалы тас» 15 шақырымға созылып жатыр. Бұл деректер Орта және Орталық Азия көшпенділерінің ең алғашқы жазу жабдығы тас болғандығын көрсетеді. Сонымен бірге бұл – көшпенділерге ғана емес, әлем халықтарына ортақ дүние. Адамзат сонау ерте кезде табиғи тасты жазу-сызуға қолданып кел еді.

С.Қаржаубай

2-тапсырма. Тас бетіне жазу жазған тайпалардың аттарын және жазу материалдарын тірексызба арқылы түсіндіріңдер.

3-тапсырма. «Жазу – ғаламдық мәселелердің бірі» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңдар.

Талаптары:

- мәтінде көтерілген мәселенің қамтылуы;
- өзіндік ізденісті білдіретін дәлелдердің болуы;
- Қазақстан жеріндегі жазудың түрлерін әлем халықтарымен байланыстыру;
- байырғы халықтың мәдениетіне баға беру;
- сөйлеуде дауыс ырғағы, кідіріс, логикалық екпіннің мәнін түсініп, өз ойын жеткізу.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (1-аудио). Мәтін мазмұнындағы ақпаратты тезис түрінде жазыңдар.

Түсіндірме сөздік

гранит – қатты тау жынысы; үш минералдың қосындысы

базальт – құрамына құм араласқан, қара түсті, су өткізбейтін тау жынысы

құмдауыт – бұл жерде: құрамында құмы басым

қылауыш – қылдан жасалған қалам

Байырғы түркілер табиғи тастың бетіне жазу құрал-жабдықтары ретінде үш түрлі технологияны пайдаланған.

1. *Тастың бетін ойып, әріп таңбаларын түсіру*. Көбіне қара, күрең, көк, көкшіл гранит, базальт, құмдауыт үгілме тастарды пайдаланған. Тас бетіндегі минералдардың орналасу ерекшелігіне, оның қаттылығына байланысты гранит іспетті тастарға темір, болат шапқыларды қолданған. Ал қайсыбір тастардың минералды қабаты-

ның ерекшелігіне қарай шөптен жасалған ерітінді қолданып, әріп графикаларын таңбалаған.

2. *Үшкір, өткір құрал арқылы сызып таңбалау*. Қара, қоңыр түсті қатты тастардың бетіне ұрып таңбалауға келмейтін болғандықтан, өткір, үшкір құралдар арқылы сызып, жазу-сызуларды таңбалап отырған.

3. *Тас бетіне қылауыш арқылы қара, қызыл, көк түсті сиямен жазып қалдырған жазу мәтіндері*. Сонымен қатар көшпенділер, оның ішінде түркілер мен моңғолдар, көк түсті жылқының безінен сия жасап, қылауыш немесе құстың қауырсыны арқылы тас және ағаш, қағаз, тері бетіне жазу жазып келген.

С.Қаржаубай

5-тапсырма. «Байырғы түркілердің жазу құрал-жабдықтары» деген тақырыпта баяндама жасаңдар. Баяндама мәтініне мәлімет алынған дереккөздерге сілтеме беріңдер.

6-тапсырма. Төмендегі С.Қаржаубайдың сөзіне сілтеме жасап, шағын мақала жазыңдар. Сөйлем ішіне қойылатын тыныс белгілерін (үтір, сызықша, қос нүкте) дұрыс қолданыңдар.

Адам өзінің ішкі сезімін, ой-арманын сыртқа шығарып білдіру, кейінгі ұрпаққа өсиет қалдыру және атын шығару үшін не істемеген?!

7-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, сыныптастарыңның жазған мақалаларына өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

5-6-сабақ

Елдік пен ерліктің ескерткіші

Ойтүрткі

- «Елдік пен ерліктің ескерткіші» дегенді қалай түсінесіңдер?
- Осы ескерткіштер қандай жырларға ұқсас?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (2-аудио). Мәтінде не туралы айтылған? Тірек сөздерді анықтаңдар.

Күлтегін ескерткішін 1889 жылы орыс археологиялық экспедициясы Орхон өзенінің оң жағалауынан тапқаны белгілі. Бұл ескерткіш Түркі империясының тарихы жайлы әңгімелейді.

Ескерткіш Білге қағанның кіші інісі, ержүрек жауынгер және қолбасшы Күлтегінге арналған. Автор түркі халқын бірлік пен елдікке шақырады. Ескерткіште Шығыс түркілерінің Таң

Күлтегін ескерткіші

династиясының езгісінен азат етіліп, жеңіске жеткені, қағандардың ерлігі мен Күлтегіннің жауынгерлік жорықтары жырланады.

Ескерткіштің негізгі бетінде 40 жол жазу бар, ал ескерткіштің сол жақ бетіндегі 13 жол – жазудың жалғасы. Түркологиялық әдебиеттерде 40 жол «үлкен жазу», ал 13 жол «кіші жазу» деп аталады. Ескерткіш көне түркі жазуымен ғана емес, көне қытай (табғаш) пероглифтерімен де таңбаланған. Өйткені Күлтегін ханзада аяқастынан қайтыс болған кезде Білге қаған Қытайдан шеберлерді арнайы шақыртқан. Даңқты жауынгердің өлімін жоқтауға көрші мемлекеттерден көптеген адам келген.

«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан

2-тапсырма. Төмендегі сөздердің мәтінде қандай сөздермен тіркескенін тауып, сөйлемдер құраңдар.

Шақырады, жырланады, азат ету, таңбаланған.

3-тапсырма. Оқылым және тыңдалым мәтіндері бойынша бас әріппен жазылатын күрделі, құрама атауларды «Қос жазба күнделігіне» толтырыңдар. Мағынасын түсіндіріңдер.

Күрделі атаулар	Түсіндірмесі
Күлтегін ескерткіші	Орхон өзенінің бойынан табылған көне түркілердің жазба ескерткіші.

Еске түсірейік!

ЕТІСТІҢ ТҮРЛЕРІ

Етіс деп іс-әрекет пен оны орындаушы арасындағы қатынасты білдіретін етістік түрін айтамыз. Мысалы: *Ол жуынды. Ол оны жуындырды. Оның беті-қолы жуылды. Олар беті-қолын жуысты.*

Осы мысалдарда жуу әрекеті әртүрлі орындалып тұр. Бірінде әрекетті жүзеге асырушы өзі істеді. Екіншісінде әрекетті біреуге істетті. Үшіншісінде әрекетті кім орындағаны белгісіз. Төртіншісінде іс-әрекет бірнеше адамның қатысуымен істелген.

Етіс осы себепті төрт түрге бөлінеді:

- 1) өздік етіс;
- 2) өзгелік етіс;
- 3) ырықсыз етіс;
- 4) ортақ етіс.

4-тапсырма. Төмендегі етістіктерді ережеде көрсетілгендей етіп түрлендіріңдер. Іс-әрекетті кім істегенін анықтаңдар.

Сұра, шақыр, таңбала, қара.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мазмұнға тірек болып тұрған сөздерді анықтаңдар. Автордың ойын бағалаңдар.

2001 жылы 18 мамырда Астана шаһарында, Қазақстан Республикасы атты тәуелсіз мемлекеттің елордасында қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі дүниесінің тарихында үлкен оқиға болды. Осы күні көне түркі заманының ұлы ескерткіші – Күлтегін сына жазуының көшірмесі қазақ еліне әкеліп орнатылды.

Бабаларымыздың баға жетпес мұрасы ортамызға келіп орнықты. Осындай мерейлі шақта Президенттің жауапты тапсырмасын басынан аяғына дейін орындап шыққан азаматтардың барлығына ризашылығымды білдіремін. Мұның өзі, ең алдымен, Тәуелсіздіктің, содан соң «елім» дейтін, «жерім» дейтін, ұлт намысын, халық рухын жоғары ұстайтын азаматтардың арқасы екенін атап айтуды парызымыз санаймыз.

И.Тасмағамбетов

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. *Шаһар* деген сөзді қандай сөзбен ауыстыруға болады?
2. Ескерткіш қайда әкеліп орнатылды?
3. Күлтегін ескерткіші қай халықтарға тиесілі?
4. Ескерткіштің көшірмесі Қазақстанға ненің және кімдердің арқасында әкелінді?

7-тапсырма. Оқылым мәтініне аңдатпа жазыңдар.

Мәтінде Күлтегін сына жазуының көшірмесі туралы айтылады...

8-тапсырма. Сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... .. қиын болды.
- Мен ... .. тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... .. екендігін түсіндім.
- Мен ... .. үйрендім.
- Мені ... .. таңғалдырды.

7-8-сабақ

«Күлтегін» жыры

Ой түрткі

- *Жыр-дастан* деп қандай шығарманы айтады?
- Қандай жыр-дастандарды білесіңдер? Осы уақытқа дейін алған білімдерің бойынша бір-біріңді толықтырып, өз ойларыңды айтыңдар.

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (3-аудио). Дауыс ырғағы, дауыс кідірісі, логикалық екпін сақталған-сақталмағанына баға беріңдер.

Түсіндірме сөздік

«Күлтегін» жыры – Ұлы дала төсіндегі 551 жылғы оқиға арқау болған көне жыр

Сонау бастан, о бастан
Бір-біріне жарасқан.
Жаралғалы Қара жер,
Жаралғалы Көк аспан,
Естемі мен Бумынның
Адамзаттан бағы асқан.
Төрт бұрышы дүниенің
Соларм енен санасқан...

«Күлтегін» жырынан

2-тапсырма. Өлең мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Жырда *бір-біріне жарасқан* деп нені айтып тұр?
2. Автор *адамзаттан бағы асқан* деп неліктен айтып отыр?
3. *Төрт бұрышы дүниенің* дегенді қалай түсінесіңдер?

ӨЗДІК ЕТІС

Өздік етіс іс-әрекеттің орындаушысына қарай бағыттталып, етістікке *-ын, -ін, -н* жұрнағы қосылып жасалады. Мысалы: *киінді, көрінді, таранды, сүртінді* т.б.

Осы мысалдардан аңғарғанымыз мынау: *Рауан өзін өзі киіндіреді. Өзін өзі тазалайды. Өзі дәрігерге көрінеді. Шашын өзі тарайды. Өзі денесін, бетін сүртінеді.*

Өздік етістің жасалу жолдары:

- *-ын:* жу+ын, тақ (ғ)+ын;
- *-ін:* ки+ін, сез+ін;
- *-н:* ора+н, тара+н.

3-тапсырма. «Күлтегін» жырынан үзінді оқыңдар. Жыр мазмұнын тезис түрінде жазыңдар.

Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп, Тәңірі мені қаған тағына отырғызды. Ең болмаса, дәулетті халықтың тағына отырмадым. Ішер ассыз, сырты тонсыз, әлсіз, нашар халықтың тағына

отырдым. Інім Күлтегін екеуіміз ақыл-дас-тық. Әкеміз, ағамыз құрған халықтың атақ-данқы өшпесін деп, түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Інім Күлтегінмен бірге, екі уәзірмен бірге өліп-тіріліп халықтың басын құрадым. Осылайша құралған халықты от-суға түсірмедім. Мен өзім такта отырғанда жер-жерден босыған халық өліп-өшіп, жаяу-жалаңаш келді. Халықты көтерейін деп терістікте оғыз халқына, ілгері шығыста қытай халқына, түстікте табғашқа қарсы ұлы қолмен он екі рет жорыққа аттандым, соғыстым.

Түсіндірме сөздік

табғаш – тайпаның аты
қағандық – мемлекет
ығыр болған – әбден жалыққан

Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты мол қылдым. Тынышы кетіп ығыр болған елдікті, ығыр болған қағандықты игі еттім. Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаус ыз қылдым.

«Күлтегін» жырынан үзінді

4-тапсырма. Төмендегі сөздер мен сөз тіркестерінің антонимін және синонимін тауып айтыңдар.

бай
жалаңаш
көп
төрт тарап
жаяу

бай қылдым
ығыр болған
бейбіт қылдым
басын құрадым
данқы өшпесін

5-тапсырма. Төмендегі етістіктерді өздік етіске айналдырыңдар. Жақшаның ішіндегі сөздермен сөйлемдер құраңдар.

Ки (киім), күт (денсаулық), ас (қару), бақ (қаған).

6-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жазыңдар (уақыты – 7-8 минут).

1. *Өзіндік пікір (идея)* – бір сөйлем.
2. *Дәлел* – екі сөйлем.
3. *Пікірін дәлелдейтін мысал* – екі сөйлем.
4. *Өз пікіріне қарсы пікір* – бір сөйлем.
5. *Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал* – екі сөйлем.
6. *Қорытынды* – екі сөйлем.

7-тапсырма. Кім жылдам? Ел бірлігі туралы мақал-мәтелдер айтып жарысыңдар.

8-тапсырма. «Менің сабақтан алған әсерім» кестесін толтырыңдар.

Қандай ой пайда болды?	Нені сезіндім?	Не ұнады?

9-10-сабақ

Күлтегін кім?

Ойтүрткі

- Күлтегін қай ғасырдың батыры?
- Оны кімдер мақтаныш етеді?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (4-аудио). Білге қағанның сөзін есте сақтаңдар.

Күлтегін – Шығыс Түрік қағанаты әскерінің қолбасшысы, «көк түріктің семсері» атанған атақты батыр. Әкесінен жастай жетім қалып, ағасы Қапағанның тәрбиесінде өскен. Күлтегін тым ерте есейіп, қабырғасы қатып, бұғанасы бекімей жатып, жау жарағын асынып, еліне тұс-тұстан төнген басқыншы жауға қарсы тұрып, ерлікпен күреседі. Атақты Білге қаған Күлтегін батырдың басына қойылған ескерткішке: «Әкем қаған өлгенде, інім Күлтегін жеті жаста қалды. Он жаста Ұмай текті шешемнің бағына інім Күлтегін ер атанды», – деп ойып жаздырған.

Тарихи деректер сол кездегі ел тәуелсіздігін сақтап қалу жолында болған қырғын соғыстардың бірде-біреуінің Күлтегінсіз өтпегенін баяндайды.

«Тараз» энциклопедиясынан

2-тапсырма. Күлтегіннің сөзінде көтерілген мәселелерді анықтаңдар. Баба өсиетін орындау үшін не істеу керек?

Бек ұлдарың күл болмағай, пәк қыздарың күң болмағай.

Тату елге тыныштық пен тоқшылық нәсіп.

Бегі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы дауласқан, бегі менен карашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады.

Ағасын танымаған іні азар, атасын танымаған ұл азар.

Елі сүйген ер бақытты.

3-тапсырма. «Елі сүйген ер» деген тақырыпта таныстырылым жасау қажет болса, кімді таныстырар едіңдер? Өз ойларыңды дәлелдеп жазыңдар.

4-тапсырма. Топтық жұмыс. Төмендегі сөз тіркестерін қатыстырып, сөйлем құраңдар. Өздік етіс формасындағы етістіктерді табыңдар.

Жорыққа аттанды, әскер бекінді, ер атанды, жау жарағын асынды, аш халықты тойындырды.

5-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып, күрделі сөздер мен фразеологизмдерді толықтырыңдар.

Шығыс Түрік ... , жау ... , Білге ... , Күлтегін ... , Ұмай ... , кабырғасы ... , бұғанасы ... .

6-тапсырма. Мәтінді оқындар. Жыр-дастанның құрылымын баяндаңдар.

Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша жыр-дастандар мынадай үш бөліктен тұрады:

- 1) оқиғаның басталуы;
- 2) оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі;
- 3) осы топтамада айтылуға тиісті ой-пікірдің түйіні.

«Күлтегін» жырының «кіші жазуындағы» екінші топтаманың алғашқы үш жолында Білге қағанның түркі халқына айтқан үндеу сөзі, одан кейінгі төрт жол өленде Түрік қағандығы жерінің ұлан-ғайыр кеңдігі, одан кейінгі екі жолда осы топтаманың түйіні – Түркі елінің жері мол, ал халқы көп екендігі баяндалған.

«Күлтегін» жырының «үлкен жазуы» көлемі жағынан 428 өлең жолынан тұрады (кұлпытастағы руна жазуы бойынша есептегенде 53 қатар). Бұл жыр дербес алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құрылған: 1) түркі халқының ұлы ата-бабалары туралы; 2) түркілерді табағаштардың бағындырып алғаны жөнінде; 3) Елтеріс қағанды сипаттауға арналған; 4) Қапаған қаған туралы; 5) Білге қаған жайлы; 6) Күлтегін туралы.

Қазақстан Республикасының Ғылым энциклопедиясынан.

7-тапсырма. Берілген тапсырмаларды орындаңдар.

1. **Баянда.** Жырдың мазмұнын баянда.
2. **Қолдан.** Күрделі сөздер мен фразеологизмдерді қолдан.
3. **Салыстыр.** Етістіктің етіс түрлерін салыстыр.
4. **Топтастыр.** Жырдың топтамаларындағы оқиғаларды топтастыр.
5. **Зертте.** Жырдың кейіпкерлерін зертте.
6. **Қорытындыла.** Күлтегін ескерткіші туралы қорытынды жаса.

8-тапсырма. Суретке қарап және сұрақтар бойынша қару-жарақ асынған батырды сипаттаңдар.

1. Баскімі қалай аталады?
2. Қару-жарағына нелер кіреді?
3. Түр-тұлғасы қандай?

А.Дузелханов . «Күлтегін»

9-тапсырма. «Ойжарыс». Топтық жұмыс. Күлтегіннің ұрпағы ретінде еліміздің бүгінгі жетістіктері жайында баяндап, таныстырылым жасаңдар. Қай топтың қиялы жүйрік болды? Бағалаңдар.

11-12-сабақ

Қазақ жазуының даму жолы

Ойтүрткі

- Қазақ халқының ең алғашқы жазуы қандай жазу болды?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде қандай жазу туралы айтылған?

Әріп-тер	Сез сон-мақпа	Сез орта-мақпа	Сез бас-мақпа	Же-ке түр-мақпа	Рет-сама	Әріп-тер	Сез сон-мақпа	Сез орта-мақпа	Сез бас-мақпа	Же-ке түр-мақпа	Рет-сама
Оо	و			و	18	Аа	ا			ا	1
Өө	ئو			ئو	19	Әә	ا			ا	2
Пп	پ	پ	پ	پ	20	Бб	ب	ب	ب	ب	3
Рр	ر			ر	21	Вв	و			و	4
Сс	س	س	س	س	22	Гг	گ			گ	5
Тт	ت	ت	ت	ت	23	Ғғ	غ	غ	غ	غ	6
Уу	ۇ			ۇ	24	Дд	د			د	7
Үү	ۈ			ۈ	25	Ее	ه			ه	8
Үү	ۈ			ۈ	26	Жж	ج	ج	ج	ج	9
Фф	ف	ف	ف	ف	27	Зз	ز			ز	10
Хх	ح	ح	ح	ح	28	Ии	ي	ي	ي	ي	11
Ққ	ق	ق	ق	ق	29	Кк	ك	ك	ك	ك	12
Чч	چ	چ	چ	چ	30	Ққ	ق	ق	ق	ق	13
Шш	ش	ش	ش	ش	31	Лл	ل	ل	ل	ل	14
Ыы	ي	ي	ي	ي	32	Мм	م	م	م	م	15
Нн	ن	ن	ن	ن	33	Нн	ن	ن	ن	ن	16
				( )	34	Нн	ن	ن	ن	ن	17

А.Байтұрсынұлы құрастырған әліпби

Араб жазуы – көне жазулардың бірі. Оңнан солға қарай жазылады. Бас әріптері болмайды. Әріптер бір-біріне қосылып жазылады.

Араб жазуында 28 әріп бар. Олардың үшеуі (а, и, у) созылыңқы дауысты дыбыстарды, қалғандары дауыссыз дыбыстарды бейнелейді. Дауыссыз дыбыстардың асты-үстіне көмекші белгілер қойылады. Қазіргі кезде барлық араб елінде, ислам дінін ұстанатын бірқатар мемлекетте (Индонезия, Үндістан, Иран, Ауғанстан, Кавказ елдері және Орталық Азия т.б.) қолданылады.

Қазақ тілі энциклопедиясынан

2-тапсырма. Жұбыңмен араб жазуы туралы әңгімелес. Сұрақтарды өзін дайында.

3-тапсырма. Мәтіндегі қарамен жазылған етістіктерді байланысатын сөздерімен қосып, теріп жазыңдар.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (5-аудио). Сұрақтарға жауап беріңдер:

1. Елімізде алғашқы латын әліпбиі қашан құрастырылған?
2. Оны кім құрастырған?

Қазақтар арасында латын әліпбиіне көшу мәселесі өткен ғасырдағы 20-жылдың орта тұсынан бастап сөз бола бастады. Осы жөнінде қазақ оқымыстылары баспасөз беттеріне арнайы мақала жазды.

1920 жылдары, яғни араб жазуын қолданыстан мүлдем шығарып, латын әліпбиін қабылдау алдында, қазақ зиялылары арасында пікірталастар болды. Сонында латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесіне көшу жұмысы басталды. Жалпы Шығыс елдеріне жақын орналасқан мемлекеттерге латын әліпбиінің енуі 1924–32 жылдар аралығын қамтиды. Сол кезде дүниежүзі латын графикасын қабылдау мақсатын жүзеге асырды. Осы жаһандық мәселеге байланысты біздің елімізде латын графикасы қабылданды.

Латын графикасы негізінде әліпби жүйесін алғаш құрастырған – қазақтың дарынды дипломаты Нәзір Төреқұлов. Жобада 28 дыбысқа 28 әріп арнаған.

Н.Әміржанова

5-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірлесіңдер.

1. Біздің елімізде латын әліпбиіне көшу қай жылдары басталды?
2. Латын әліпбиіне көшу ол кезде оңай болды ма?
3. Латын графикасына көшу неліктен жаһандық мәселеге айналды?
4. Елімізде латын әліпбиін алғаш құрастырған кім?

6-тапсырма. Н.Төреқұловтың сөзін оқып, мазмұнын төрт-бес сөйлеммен жеткізіңдер.

Жазу – ескі өнер. Білімгерлер жазудың тас дәуірінде шыққандығын айтады. Ол дәуірдегі адамдар көргенін тасқа сурет қылып салған.

Қазіргі заманда әр ұлттың өз жазуы, өз әліпбиі бар. Бірақ дүниедегі барлық жазудың атасы «сурет жазуы» екені белгілі. Баяғы ескі түркіде өздерінің шығарған бірнеше жазуы болған. Соның бірінші өрнегі – «Орхон жазуы» делінген. Яғни, исламнан бұрын түркі елдерінде осындай айрықша жазулар болған. Бұл ескі түркі жазулары XIV–XV ғасырларға дейін жасап келді. Түркілер арасына мұсылман діні кіріп, сінгеннен кейін де көп ғасырлар түркі елдері өздерінің ескі жазуларынан айрылмай келді.

Араб жазуының қолайсыздықтары көп. Әріптердің түрі бір-біріне жақын. Бір-бірінен айырмасы аз әріптерді оқи-оқи көз бұзылады. Араб әрпін музыкада қолдану ыңғайсыз. Ноталар сан таңбалары сияқты солдан оңға қарай жазылады. Ал араб жазуында керісінше, оңнан солға қарай жазылады.

Н.Төреқұлов

7-тапсырма. Мәтіндегі мына сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады? Кестені толтыр.

Сөз тіркестері	Баламасы
латын графикасы	
қазақ зиялылары	
әліпби құрастырған	
жаһаншық мәселе	

8-тапсырма. Төмендегі етістіктерді өздік етіс формасына айналдырып, сөз тіркесін құраңдар.

Қолда, ойла, шеш, тазала, жу.

9-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Сабақта нені білдің?
- Не нәрсе сен үшін жаңалық болды?
- Өздік етісті қалай меңгердің?
- Оларды жазу және сөйлеу барысында қолдана алдың ба?

13-14-сабақ

Қазіргі жазудың сыр-сипаты

Ой түрткі

- Кестедегі әліпбилерді салыстыр. Қазір қандай әліпбиді қолданып жүрміз? Төте жазудан бұрын қандай әліпбилердің қолда нылғанын есіңе түсір.

Төте жазу (А. Байтұрсынұлы құрастырған) (1912-1929)	Латын әліпбиі (1929-1940)	Қырық әліпбиі (1940 ж. - қазіргі дейін)	Латын әліпбиі (1918 ж. бекітілген)	Дыбысталуы
ا	a	а	a	[a]
آ	ä	ә	ä	[ä]
ب	b	б	b	[b]
پ	p	п	p	[p]
ت	t	т	t	[t]
د	d	д	d	[d]
ر	r	р	r	[r]
ز	z	з	z	[z]
س	s	с	s	[s]
ع	q	ғ	g	[r]
ق	q	қ	q	[k]
ك	K	к	k	[c]
گ	g	г	g	[r]

Әліпбилердің салыстырмалы кестесі

1-тапсырма. Топтық жұмыс. Мерзімдік басылымдарды пайдаланып, қазақ жазуының тарихында болған әліпбилердің кемшіліктері мен артықшылықтары туралы пікірлерді табыңдар. Сол пікірлерге көзқарастарыңды білдіріңдер.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (6-аудио). Мәтіндегі негізгі ойды білдіріп тұрған сөздерді атап, жұптарыңмен пікір алмасыңдар.

Қазақ елі 1940 жылдан бері кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден кирилл графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданды.

Орыс графикасы негізінде қалыптасқан қазақ әліпбиі мен орфографиясы емлесіне әр кезде (1957, 1970 жылдары) әртүрлі өзгерістер енгізілді. Кириллица негізіндегі жазудың қазақ тіліне тән дыбыстық ерекшеліктерді дұрыс көрсете алмауына байланысты кейінгі жылдары (1993 жылдан бастап) қазақ ұлттық жазуын латын графикасы негізіне көшіру мәселесі қойылды.

«Егемен Қазақстан» газетінен

3-тапсырма. Қазақ тілінің төл дыбыстарын және олардың кириллицада таңбалануын кестеде көрсетіңдер. Мысалмен дәлелдендер.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде айтылған негізгі мәселелерді тезис түрінде жазыңдар.

Біріншіден, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі – Қазақстандағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасының өзегі. Ол жас ұрпақтың үш тілді бірдей үйренуін жеңілдетеді. Қазақ тілін үйрену қолжетімді болады, халықаралық бизнес пен туризмді дамытуға жол ашады. Екіншіден, латын әліпбиіндегі мемлекеттік тіл қазақстандықтардың халықаралық коммуникациялар мен әлемдік экономикаға қосылуының жаңа арнасына айналады. Латын әліпбиінің арқасында біз халықаралық ғылыми-техникалық лексиканы өзіміздің ұлттық сөздігімізге барынша бейімдей аламыз. Латын графикасы сандық технологияларды енгізуді жеңілдетеді. Үшіншіден, қазір латын әліпбиіне көшу, ұлттық әліпбиге қосымша латын графикасын қолдану әлемдік үрдіске айналған. Адамдар экономикалық, әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогресте барынша көп жетістіктерге қол жеткізген елдердің тілдерін біліп, үйренуге ұмтылады. Төртіншіден, латын графикасы медицинада қолданылады, жол белгілері,

автомобильдің мемлекеттік нөмірлері латынша бейнеленген. Ол паспорттарда, ұялы телефондарда, көрнекі ақпаратта пайдаланылады. Мемлекеттік тілдің латын графикасындағы әліпбиге көшуі жаһандық коммуникация құралдарын неғұрлым ыңғайлы және қолжетімді етеді.

Д.Мыңбай

5-тапсырма. Мәтінді INSERT оқыту стратегиясы бойынша талда. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойыңды қорытындылап жаз.

«V»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

6-тапсырма. Сызбаны пайдалана отырып, сөйлем құра.

_____ қолжетімді болады, _____

7-тапсырма. Топтық жұмыс. Мәтін мазмұнында қамтылған мәселелерді тақырып етіп алып, ой бөлісіңдер. Тақырыпты өздерің таңдаңдар.

Тақырыптар	
------------	--

8-тапсырма. Ойтаразы. «Қосу–алу–қызығамын» кестесін толтыр.

«Қосу» (+)	Сабақта қызық болған, пайдалы мәселелер
«Алу» (-)	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы жоқ немесе аз болды деп ұйғарылған мәселелер
«Қызығамын» (?)	<i>Не білгім келеді? Бұл мен үшін қызық бола ма?</i> сұрақтарына жауап беру

15-16-сабақ

Нәтиже сабақ

Ой түрткі

- «Ұлы Дала ұрпақтары» атанған қазақтардың өркеніеті жайлы не айта аласыңдар?
- *Деуіті Қытшақ даласы* дегенді бұрын-сонды естідіңдер ме? Бұл ұғымды қалай түсінесіңдер?

1-тапсырма. Картаға қарап зерделе, зертте. Қандай ой түйдің? Сыныптас-тарыңа айтып бер.

Түрік қағанаты

2-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Дауыс сазы мен кідірісті, логикалық екпінді сақтандар.

Қазақ жазуының даму жолы

Ерлан. Қыркыншы жылдарға дейін латын әліпбиін, одан бұрын араб жазуын пайдаланышыз. Сонда қазақ халқының ешқандай жазуы болмаған ба?

Әсет. Қазақ халқы өзінің тарихи даму жолында, әрине, жазуды пайдаланған. VII–VIII ғасырларда қазақ рулары туысқан түркі халықтарына ортақ Орхон-Енисей, Талас және көне ұйғыр жазуларын қолданған. Кейін араб миссионерлері ислам дінін енгізуіне байланысты көне жазуымызды қолданыстан ығыстырып шығарған. Көне жазуымыз тасқа қашалып жазылған жазба ескерткіштерінде ғана сақталып қалған.

Ерлан. Сына жазуы деген сол ма?

Әсет. Иә, сол. Ол қазіргі түркі халықтарының төл жазуы еді. Басқа түркі халықтары сияқты ислам дінін қабылдаған қазақ рулары да араб жазуын пайдалануға көшті. Кейін, 1924 жылы, реформа жасалды. Мұны халқымыздың зиялы азаматы, бірнеше оқулық жазған Ахмет Байтұрсынұлы ұсынды. Жаңа араб жазуына негізделген алфавитті жәдид (жаңа) деп атап, оны 1929 жылға дейін қолданып келдік. Содан кейін 1929 жылдан 1940 жылға дейін латын әрпін қолдандық.

Ерлан. Бұған не себеп болды? Неге өзгерді?

Әсет. Бұл да сол кездегі тоталитарлық жүйенің жұмысы. Егер халқымыз араб әрпімен қалса, мұсылман дінін уағыздап кетеді деп есептеді. Кеңес өкіметінің тұсында тілімізге орыс сөздері қаптап енді. Ал бұларды латын әрпімен белгілеу тағы да қиындық келтірді. Ақыры 1940 жылы орыс графикасына негізделген әріпке көштік. Содан бері осы әріпті қолданып келеміз.

Ерлан. Соңғы кезде қайтадан латын жазуына көшу сөз болып жүр ғой. Оған сенің көзқарасың қандай?

Әсет. Иә, ондай сөз болып жүргені рас...

Ш.Бектұров, А.Бектұрова

3-тапсырма. Диалогтегі кімнің сөзімен келіспейсің? Ойыңды нақты деректермен дәлелде. Соңғы сөйлемді өз көзқарасыңмен толықтырып, дамытып айт.

4-тапсырма. Жаңадан қабылданған латын әліпбиімен таныс. Әліпби бойынша аты-жөніңді, қолданып жүрген құрал-жабдықтарыңды жазып шық.

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	Ñ ñ	[ɲ]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[ɔ]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	Ĝ ĝ	[ʒ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[ʏ]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	Í í	[ɪ], [й]	27	V v	[v]
12	J j	[ʒ]	28	Y y	[ɨ]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[ɨ]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[tʃ]

Жаңадан қабылданған латын әліпбиі

5-тапсырма. Жұптық жұмыс. Төмендегі пікір бойынша диалог құрыңдар.

Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі. Жазу – адамзаттық мәдениеттің өсуін, дамуын анықтайтын әлеуметтік мәні бар зор құбылыс. Жазу өнерінсіз мәдениет те, әдебиет пен өнер, ғылым да дами алмайды.

6-тапсырма. Қалай ойлайсыңдар, Қорқыт атаның сөзі тақырыпты аша ма? Тақырыппен байланыстырып, өз ойыңды қорғап шық.

Өткен күн, кеше – тарих,
Келер күн, ертең – сыр,
Ал бүгінгі күн – үлкен сый.

А.Дузелханов . «Қорқыт ата»

7-тапсырма. «Жазу – өркениеттің көрінісі» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Төмендегі үзіндіні ойдың тірегі етіп алыңдар.

Жазу – өнер мен мәдениет жетістігі ғана емес, өркениеттің де көрінісі. Кез келген өркениетті елдің жазу жүйесі, дәстүрі болуы керек.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» толтырыңдар.

Қандай ой пайда болды?	Нені ұқтым?	Не ұнады?

2-тақырып

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, ЖОЛАУШЫ!

Жол мұраты – жету.
Мақал

1-2-сабақ

Сапарың сәтті болсын!**Ойтүрткі**

- «Сапарың сәтті болсын!» деп қай кезде айтады? Осы тілек айтылатын жағдаяттарды жұбына санамалап айтып бер.

1-тапсырма. Сенің отбасыңдағы үлкендер ауылдағы не басқа қаладағы ағайын-туыстарға бару үшін жолсапарға шықты. Оларға не айтасың?

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (7-аудио). Естеріңде қалған бата-тілек мағынасындағы сөйлемдерді қайталап айтып шығыңдар.

Сапар бата

Алыс сапарға аттанатын кісілер мал сойып, үлкен-кішіні шақырып жолаяқ жасайды. Ондағы мақсаты – жолаушы сапарының оң болуына тілектес адамдардың батасын алу.

Жолыңды Алла қолдасын,
Жаманшылық болмасын.
Сенімді болсын жолдасың,
Жолыңды кескен оңбасын.
Сәтті болсын істерің,
Жақсы болсын түстерің,
Жұмсақ болсын ішкенің.
Көрмеген жерді көріп қайт,
Желіп барып, желіп қайт.
Әумин!

«Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» кітабынан

3-тапсырма. Мәтіндегі жағдаятқа өз көзқарасыңды білдір. Бүгінгі күні жолаяқ жасау неге сиреп кетті?

4-тапсырма. Мәтінді зерделеп оқып, идеясына болжам жасаңдар. Автор не айтқысы келді?

Айгүл қызыл көйлегін жақсы көретін. Бірде ұйқыдан оянса, көйлегіндегі ақ көбелектердің бірі қалмай ұшып кетіпті. Жаз бойы суға да салған, шаңға да аунатқан. Көйлегі әбден кірлеп кеткен. Көбелектер соған ашуланған-ау шамасы! Айгүл енді сол көбелектерді іздеуге шықты. Көп жүрді ме, аз жүрді ме, білмейді, әлден уақытта бір елге жетті. Алдынан сары әжей шықты.

– Иә, қайда барасын, қызым? – деп жөн сұрады ол.

Айгүл сапарының мәнін айтты.

– Бұл – Күз деген ел. Өттеген-ай, бізде көбелектер жоқ. Қаласаң, мынаны ки, – деді сары әжей. Сөйтті де үлкен-үлкен сары жапырақтардан тігілген көйлекті берді. Айгүл жапырақтан тігілген көйлекті алып, әрі қарай жол тартты. Көп жүрді ме, аз жүрді ме, білмейді, бір елге келді. Алдынан ақ сақалды қария шықты.

– Иә, қайда жол тарттың? – деп жөн сұрады.

– Көйлегімнен ұшып кеткен көбелектерді іздеуге шықтым, – деді Айгүл.

– Қиын болған екен. Бұл – Қыс деген ел. Ақ көбелектер бізде қайдан болсын?! Қаласаң, мынаны ки, – дейді де, ақ сақалды қария аппақ қардан жасаған ақ тонын береді. Тонның жылысын-ай! Өзі сондай әдемі. Ақ тонды алып, Айгүл ілгері жол тартты.

Көп жүрді ме, аз жүрді ме, білмейді, бір елге жетті. Алдынан жап-жас, әдемі, тал шыбықтай бұралған қыз шықты.

– Иә, қайда жол тарттың, сінлім? – деді ол.

– Ұшып кеткен ақ көбелектерімді іздеп жүрмін, – деді Айгүл мұная.

– Ақ көбелектерді іздеп жүрмін дейсің бе? Дәл таптың! Бұл – Көктем деген ел. Иә, сенің көйлегіндегі көбелектер осында ұшып жүр. Ұстап ала ғой, – деді Көктем қыз.

Айгүл көбелектерді ұстап алып, ілгері жол тартты. Көп жүрді ме, аз жүрді ме, білмейді, алдынан баяғы өзі аттанған Жаз елі шықты.

– Сапарың сәтті болды ма? – деп, ондағылар оны каумалай қарсы алды.

С.Дөнентаев

5-тапсырма. Әңгіменің шындыққа қатысы бар ма? Әңгіме соңындағы Айгүлге қойылған сұраққа жауап беріп, ойды аяқтаңдар.

Айгүл үшін сапар сәтті болды, себебі ... ..

ӨЗГЕЛІК ЕТІС

Өзгелік етіс іс, қимыл-әрекеттің өзі арқылы емес, екінші біреу арқылы істелетінін білдіреді. Мысалы: *Өнер-білім бар жұрттар тастан сарай салғызды.* Осында істелген іс – сарай. Оны орындаған – жұрттар, яғни халық. Іс-әрекеттің иесі (жұрттар) *салу* әрекетін тікелей өзі істемейді, тек оның істелуіне түрткі болады. Сарайды өздері салған жоқ, біреуге салғызды. Өзгелік етіс жұрнақтары: *-ғыз, -гіз, -қыз, -кіз; -дыр, -дір, -тыр, -тір.* Мысалдары: *айтқызу, айтқыздыру, келтіру, келтіргізу, ойнату, ойнатқызу.*

Өзгелік етістің жасалу жолдары:

- *-ғыз, -гіз: сыз+ғыз, ки+гіз;*
- *-қыз, -кіз: аш+қыз, күт+кіз;*
- *-дыр, -дір: ал+дыр, сен+дір;*
- *-тыр, -тір, -т: ас+тыр, қара+т.*

6-тапсырма. Төмендегі етістіктерді өздік, өзгелік етістерге айналдырып, сөйлемдер құраңдар. Бәрі бірдей өздік, өзгелік етіс түрінде жұмсала ма? Салыстырыңдар.

Жолаяқ жасау, жолға жиналу, сапарға аттану, жолынан калу, жүгін көтеру.

Өздік етіс	Өзгелік етіс

7-тапсырма. Нақыл сөздердің мазмұны, қолданылу жағдаяты бойынша сурет салыңдар. Кімнің салған суреті нақыл сөздің мазмұнына сай келді? Дәлелдеп айтыңдар.

1. Жол – үлкендікі, жүк – түйенікі. 2. Аттан жығылсаң да, жолдан жығылма. 3. Алыс жолды көзбен көр. 4. Жолда шаршап-шалдыққанға сая бол. 5. Жолаушыны жолынан қалдырма.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап бер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Орган терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

3-4-сабақ

Жолың болсын, жолаушы!

Ойтүрткі

- Жол сөзіне қатысты қандай тіркестерді білесіңдер?
- Алыс сапарға шыққан адамдарға қандай тілектер айтылады?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (8-аудио). Жол сөзімен тіркескен сөздерді дәптерлеріңе жазып алыңдар.

Үлкен адамдардың әңгімесіне ден қойып, құлақ түрсеңіз, «жолын кеспе», «амандық болса», «жол апатынан сақтасын» деген тіркестерді жиі естіміз. Жол сөзінің мағыналық ауқымы біздің күнделікті тұрмыста қолданып жүрген ұғымнан әлдеқайда кең. «Атаның ақ жолы», «Есім салған ескі жол», «Қасым салған қасқа жол», «Жолы үлкен», «Қыздың жолы жіңішке», «Жолың болсын!», «Жолдасын Қыдыр болсын!» деген сөздер ерте заманда қалыптасқан. Адамзат тарихындағы ең алғашқы тас кітаптардың авторы Иоллығ тегіннің есімінің өзі «жолы үлкен» дегенді білдіреді.

К.Саргелтаева, Б.Қабланбекова

2-тапсырма. Мәтіндегі жол сөзімен тіркескен сөздерді тап. Олардың қайсысы тақырыпқа қатысты? Қайсысы абстрактілі мағынаны білдіреді? Жұбыңмен ақылдасып, тақырыпқа қатысты тіркестердің мағынасын түсіндір. Мысалдар келтір.

3-тапсырма. «Атаулар (терминдер) кестесі» бойынша берілген тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

Атаның ақ жолы	Қыздың жолы жіңішке	Жолы үлкен

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде не туралы айтылған? Негізгі ойды анықтаңдар.

Халқымызда сапарға шығу, жол туралы да көптеген ырым-тығымдар бар.

Алыс сапарға шыққанда, жолға сарымай, тұз алып шыкпайды. Оның мәнісі – жолымды сарғайтып, зарықтырмасын, тұздай ашы азап тартпайын деген ниетті бейнелегені.

Алыс жолға шыққан адамдар қара шаңырақтан немесе үлкен кісінің үйінен дәм татып аттанады екен. Жүрер жолдың уақытын кесіп айтуға болмайды. «Барар жердің дәмі тартса», «бұйыртса» деп қана сөйлеген.

Жол үстінде келе жатқан жолаушыдан «Қайда барасың?» деп сұрамайды. Қайта «Жол болсын!» деп ақ жол тілейді. Себебі

жолаушы баратын бағытын күпия ұстайды. Қаскөй біреулер біліп қалып соңыма түседі, жолымды торида деп, жаман ырымға балайды.

Сапардағы жолаушылар жапан далаға түнесе, атының шылбырын бос жібереді. Шылбыры сүйретіліп жүрген атқа қасқыр шаппайды. Өйткені қасқырдың ала жіп аттамайтын серті бар.

К.Сарғелтаева, Б.Қабланбекова

5-тапсырма. Мәтінді INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Мына сұрақтар бойынша мәтіндегі ырым-тыйымдардың бүгінгі күнге қатысын талдаңдар.

7-тапсырма. Сен автобекетте танысыңды кездестірдің. Оның қолында жүгі бар екен. Төмендегі тілек сөздерді қатыстырып, диалог құрыңдар.

- Жолыңды кеспейін!
- Жол болсын!
- Жол азабынан сақтасын!
- Олжалы қайт!

8-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

5-6-сабақ

Жолаушы тасымалы

Ой түрткі

- Суретке карап, сапардың бағыты, мезгілі, жолаушылар саны, көліктің түрі туралы болжамыңды айт.

Автовокзал

Әуежайдың күту залы

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (9-аудио). Естерінде қандай сөздер қалды? Қайталап айтып беріңдер.

Жолаушы тасымалы — көлікпен жолаушылар тасымалдау жұмысы. Жолаушы тасымалы магистральдық (теміржол, авиация, автобус, теңіз, өзен катынастары) және қала (метрополитен, трамвай, троллейбус, жеңіл автомобиль) көліктерімен жүзеге асырылады. Жолаушы тасымалы қашықтығы мен жылдамдығына және көлік түрлерінің ерекшелігіне қарай ажыратылады. Теміржол көлігінде тасымалдау қашықтығына байланысты жергілікті жолаушы тасымалы, қала маңындағы жолаушы тасымалы, алыс қашықтыққа жолаушы тасымалы болып бөлінеді. Жылдамдығына қарай жай жолаушы тасымалы және жүрдек жолаушы тасымалы болып анықталады. Автомобиль көлігімен жолаушы тасымалының қала ішіндегі, қала маңындағы, қалааралық және халықаралық түрлері бар. Әуе көлігінде алыс қашықтыққа жолаушы тасымалы, жергілікті жолаушы тасымалы, халықаралық жолаушы тасымалы деп ажыратылады. Ал теңіз көлігінде жай жолаушы тасымалы, жүрдек жолаушы тасымалы, экспресс жолаушы тасымалы болып бөлінеді. Өзен көлігімен жолаушы тасымалының қалааралық, қала маңындағы, жергілікті және транзитті түрлері бар. Жолаушы тасымалы жұмысының көлемін жолаушы айналымы дейді.

Қазақ энциклопедиясы

2-тапсырма. Жолаушы тасымалының түрлерін тірексызба арқылы көрсетіңдер. Олардың әрқайсысына түсініктеме беріңдер.

Теміржол

Әуе жолы

Автомобиль

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Көліктің түріне қарай топқа бөлініңдер. Олардың өз ішінде қалай ажыратылатынын және қандай артықшылықтары мен ерекшеліктері бар екенін айтыңдар. Өз пікірлеріңді қорғаңдар.

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап бере отырып, өзіңнің қызығушылығыңды (саяхатқа қатысты арманыңды) сыныптастарыңа айтып бер.

1. Қай елге барғын келеді?
2. Қандай көлік түрімен жол жүргенді ұнатасың?
3. Саяхатқа не үшін шығасың?
4. Кіммен барғанды жөн көресің?
5. Жолға қалай дайындаласың?

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тақырыбын қойып, тірек сөздерді табыңдар. Олардың мағынасын түсіндіріңдер.

Нұр-Сұлтан қаласының әуежайы 1931 жылы кішігірім ұшақтарға қызмет көрсету үшін ашылған. Бүгінгі күні ол Еуразия құрлығындағы заманауи әуежайлардың біріне айналды. Онда алыс және таяу шетел аймақтарына ұшатын 80-ге жуық ұшаққа қызмет көрсетіледі.

Әуежайдан Қазақстан Республикасының барлық облыс орталықтарына, сондай-ақ ТМД елдерінің Мәскеу, Ташкент, Омбы, Санкт-Петербург, Красноярск, Киев, Минск, Екатеринбург, Баку, Новосибирск қалаларына тұрақты рейстер ұшады. Сондай-ақ алыс шетел қалалары – Майндағы Франкфурт, әбу-Даби, Стамбұл, Бейжің, Анталія, Үрімші, Шарджа, Лондон, Бангкок қалаларына дейін рейстер ұшады. Жыл сайын жаңа бағыттар ашылууда.

Әуежайда VIP залдары, ана мен бала бөлмесі, жүк сақтау камерасы бар. Рейсті күту кезінде жолаушыларға мейрамхана, кафе қызметкерлері қызмет көрсетеді. Сондай-ақ кәдесый дүкенінен әртүрлі сыйлықтар сатып алуға болады.

2016 жылы әуежай 3 миллион 419 мың жолаушыға қызмет көрсетті.

А.Серікжанқызы

6-тапсырма. Берілген диалогті әрі қарай жалғастырыңдар.

- Кешірініз, сіз Алматыға қандай рейспен ұшқалы отырсыз?
- ... ..
- ... .. ?

7-тапсырма. Танысың алыс сапарға жол жүруді мақсат етіп, сенен көмек сұрады. Сен оның сапарының тиімді әрі қауіпсіз болуын ескеріп, нұсқаулық жаз. Нұсқаулықта өзгелік етістер болсын.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақтан қандай әсер алдың?
- Бұрын мән бермеген қандай мәселелерді білдің?
- Диалогке түсе алдың ба?

7-8-сабақ

Әуежай тасымалы

Ойтүрткі

- Адам есімімен аталатын қандай әуежайларды білесіңдер?
- Өздерің тұратын жердегі әуежай қалай аталады?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде қандай ақпарат айтылмай қалды? Әрі қарай жалғастырыңдар.

Әлемде мемлекет басқарған, ел дамуына үлес қосқан тұлғалар, президенттер, корольдер және премьер-министрлердің атындағы әуежайлар аз емес. Мұндай әуежайларды Америка мен Еуропадан, Азия мен Африкадан кездестіруге болады. Стамбұлдың Ататүрік халықаралық әуежайы 1924 жылы салынды. Алғашқы атауы – Йешілкөй. Оған 1980 жылы Түрік Республикасының бірінші президенті Мұстафа Кемал Ататүрік есімі берілді. Жолаушыларға қызмет көрсету жағынан бұл авиация терминалы Еуропада бесінші, әлемде он бірінші орында тұр. 2015 жылы әуе портынан 60 миллионнан астам адам өткен. Ал Бакудің халықаралық әуежайына тәуелсіз Әзірбайжанның алғашқы Мемлекет басшысы Гейдар Әлиевтің есімі 2004 жылы 10 наурызда берілген.

А.Рысбек

2-тапсырма. Күрделі сөздерді толықтырыңдар.

Ататүрік ... .. , Түрік Республикасының ... .. , Мұстафа ... .. , әуе ... .. , авиация ... .. , Әзірбайжан ... .. , Баку ... .. , Гейдар ... .. , Қазақстан ... .. , Н.Назарбаев атындағы ... .. .

3-тапсырма. Алдыңғы сабақтағы оқылым мәтініне сілтеме жасап, «Нұрсұлтан Назарбаев халықаралық әуежайы» деген тақырыпта шағын мәтін құраңдар. Мәтінде өздік, өзгелік етістер болсын.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (10-аудио). Не түсіндіңдер? Жұптарыңа әңгімелеп беріңдер.

Ұшақ бортында

Ұшу уақыты 3 сағаттан асатын рейстерде бизнес-класс жолаушыларына жеке KCTV ұсынылады. Жақсы кино немесе сүйікті бағдарламаңызды тамашалағыңыз келсе, бейнеойындар немесе электрондық журнал қаласаңыз, KCTV сіздің көңіліңізден шығады. Онда ең кішкентай жолаушыларға арналған мультфильмдер тізімі де бар. Ал шу бәсеңдеткіш тыңдауыштармен кино әлеміне толықтай енесіз. Радио арналарынан алуан түрлі әуендерді тыңдап, көңіліңізді шаттандырасыз. Ең талғампаз тыңдармандарымызға қазақ әндерінен бастап, ретро, классика, шетел және соңғы хиттерге дейін ұсынамыз. Ұшақта бойыңызды еркін ұстап, ұшу рақатын сезініңіз.

«Эйр Астана» компаниясының баспасөз қызметінен

5-тапсырма. «Ұшақ бортында» деген тақырыпта жұптасып диалог құрыңдар.

1. Ұшақ бортының қандай екенін білу не үшін керек?
2. Жеке KCTV деген не? Ол кімдерге ұсынылады?
3. Ұзақ ұшатын рейстерде жолаушыларға қандай жағдай жасалған?
4. Шу бәсеңдеткіш тыңдауыштардың арқасында нені тамашалауға болады?

6-тапсырма. Мәтіндегі ұшақ бортын суреттеп жаз. Ұшақтың көлемі, ішкі құрылымы, ерекшеліктері қамтылсын.

7-тапсырма. «Әуежайдағы бір жағдаят» деген тақырыпта шынайы оқиға дайындап, сыныптастарыңа айтып бер.

8-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер». Сабақ мазмұны бойынша жұптарыңмен талқылаңдар.

- жаңа оқыған 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- алдағы уақытта оқығым келетін ақпарат.

9-10-сабақ

Теміржол тасымалы

Ойтүрткі

- Суретке қарап, өз түсінігіңді айт. Қандай ой түйдің?

Теміржол вокзалы

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (11-аудио). Қандай ақпарат естеріңде қалды?

Нұр-Сұлтан қаласы жылдан-жылға өркендеп келеді. Сондықтан адамдар еліміздің түкпір-түкпірінен осында ағылып келе бастады. Олардың алдымен табан тірейдің жері – теміржол вокзалы. Нұр-Сұлтан қаласында екі теміржол вокзалы бар. Жаңа «Нұрлы жол» вокзалы «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі қарсаңында, 2017 жылы 1 маусымда ашылды. Содан бері екі миллионға жуық жолаушыға қызмет көрсетті. Вокзал күн сайын 35 мың жолаушыны күтіп алып, шығарып салады. Ал ескі теміржол вокзалы тәулігіне небәрі 7 мың адамды қабылдайды.

«Нұрлы жол» вокзалына, негізінен, Нұр-Сұлтан қаласына дейін жүретін пойыздар аялдайды. Ескі вокзал транзиттік пойыздарды және қала маңындағы аудандарға қатынайтын белгілі бір пойыздарды қабылдайды. Қазіргі кезде «Нұрлы жол» вокзалы арқылы 54 пойыз жүреді. Сонымен бірге Самарқан, Душанбе, Үрімші бағытына жүретін халықар алық бағыттар ашылды.

«Егемен Қазақстан» газетінен

2-тапсырма. Сандарды сөйлетіңдер. Сан есімдерді қатыстырып, жұбыңа «Нұрлы жол» вокзалы туралы ақпарат бер.

3-тапсырма. Берілген диалогті толықтырыңдар.

– ... .. ?

– Нұр-Сұлтан қаласына республикалық сайысқа бара жатырмын.

– ... .. ?

– Бүгін кешкі сағат тоғызда 2-теміржол вокзалынан «Тұлпар-Тальго» жүрдек пойызымен жүремін.

– ... .. ?

– Ұшақ қымбат қой, пойызбен барған жақсы.

– ... .. ?

– Өйткені жол үстінде жана адамдармен танысасың, Алматыдан Нұр-Сұлтан қаласына дейінгі аралықта жолшыбай біршама жер көресің.

– ... .. ?

– Бір тәулікке жетпейді.

4-тапсырма. Бірінші бағандағы сұрақтардың жауабына қажетті сөздерді екінші бағаннан табыңдар. Берілген сөздерден сөйлем құрастырып жазыңдар. Қарамен берілген сөздердің мағынасын түсіндіріңдер.

Сұрақтар	Жауаптары
Алматыда көлік кептелісін азайту мақсатында не салынды?	Олар, жолға, азық, дүкенге, жол-жөнекей , соғып, алды.
Вагонда барлық жағдайды жасаған кім?	Мәскеуге, досым, екеуміз, қатысу, үшін, жолсапарға , шықтық. Халықаралық, олимпиадаға.
Біз қайда сапарға шықтық?	Туристік, Еуропаның, жолдамамен , елін, бірнеше, араладым.
Жолға азықты қайдан алды?	Вагон, біздің, жолсерігі , барлық, жасап, жағдайымызды, болған, сон, әкелді, шай.
Еуропаның қанша елін араладың?	Көлік, кептелісін, Алматыда, үшін реттеу, жолайрық , екі, салынды.

5-тапсырма. Мәтінді зерттеп оқы. Қанша азатжолдан тұрады? Әрбір азатжолда не туралы айтылған? Тақырыбын қой.

«Нұрлы жол» вокзал кешені – алты деңгейлі, жалпы аумағы 126 мың шаршы метрлік ғимарат. Вокзалда алты жолдың торабы бар. Ол тәулігіне 35 мың жолаушыны қабылдай алады.

Бірінші қабатында карап-тексеру орындары, билет кассалары, күту залы және жабық автотұрақ орналасқан. Екінші қабатында 740 көлікке арналған автотұрақ бар. Үшінші қабатында жолаушыларды отырғызып, түсіруге арналған үш платформа мен қабылдап-жөнелтетін алты жол салынған. Төртінші қабатта билет кассалары, күту залы, медпункт, жүк сақтау камерасы, ана мен бала бөлмесі, әртүрлі дүкендер орналасқан. Бесінші қабаттан әртүрлі фудкорттар мен дәмханаларды табуға болады. Алтыншы қабатта әкімшілік бөлмелер, тәуліктік қонақүйлер бар. Бұдан бөлек, мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған тактильді жолдар, арнайы касса да орын тепкен.

Вокзалдың бір ерекшелігі – жүрдек пойыздар алты қабатты ғимараттың ішіне кіріп, жолаушыларға қызмет көрсетеді. Вокзалдың

қауіпсіздігіне де көп көңіл бөлінген. Оның үстіне ақылды жүйемен басқарылатын 510 камера орнатылған. «Нұрлы жол» вокзалы – ТМД елдері бойынша теңдесі жоқ вокзал.

«Ақ Жайық» газетінен.

6-тапсырма. Тактильді жолдар, ақылды жүйемен басқарылатын құрылым, фудкорт, жүрдек пойыздар деген тіркестердің мағынасын бір-біріңе түсіндіріңдер.

7-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама жазыңдар.

Тапсырмалар	
Стильді нақтылап тұрған ақпаратты жаз.	
Мәтін мазмұнын ашатын ең басты сөйлемді анықта.	
Мәтіндегі ойға өзіндік баға бер.	

8-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

11-12-сабақ

Метроға саяхат

Ойтүрткі

- Жолда көлік апаттары неліктен көбейіп отыр?
- Жолаушылар тағы қандай көлік түрлерін пайдаланады? Сурет бойынша әңгімелендер.

Метрополитен

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (12-аудио). Мәтінде не туралы айтылған?

Соңғы жылдары елімізде жол-көлік апаттары жиілеп кетті. Мамандардың айтуынша, мұндай оқиғалардың көпшілігі автокөліктер санының артуы, жылдамдықты асыру, жарықтың болмауы немесе жүргіншілердің жол бойымен жүруі, жолдың кез келген жерінен кесіп өтуі салдарынан болады екен. Яғни оған жолда әрі-бері зымырандай зуылдаған мәшинелермен қоса, жаяу жүргіншілердің де кінәсі бар. Үлкен қалаларда осындай апаттың алдын алу үшін жерүсті, жерасты жолдарын салу, қоғамдық көлікте жүру құнын төмендету, жаяу жүргіншілерге, мүмкіндігі шектеулі адамдарға, сондай-ақ велокөлікке арналған инфрақұрылымды жетілдіру, жолайрықтар салу жұмыстары қолға алынуда.

2-тапсырма. «Жол-көлік апаттарының алдын алу үшін не істеу керек?» деген сұрақ бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар. Ол үшін қажетті мәліметтерді жинап, дереккөздеріне сілтеме жасаңдар.

3-тапсырма. Жас жол сақшысы ретінде іні-қарындастарыңа жолда қалай жүру керектігі жайында нұсқаулық жазыңдар. Ойларыңды құрмалас сөйлемдер арқылы беріңдер.

Үлгі .

1. Жолдан өтерде тоқтап, асықпай жан-жағыңа мұқият қара.

4-тапсырма. Жақшаны ашып, ондағы сөздерді тиісті орындарына қойып оқыңдар.

Алматы метрополитені

Бүгінде жолаушылардың көпшілігі жерасты жолдарын, әсіресе метроны көп пайдаланады. Өйткені метро – жолаушылар үшін өте қолайлы көлік. Метро, негізінен, үлкен қалаларда (миллионнан астам халқы бар) салынады.

Алматы метрополитені – әлемдегі ең жана метро. Ол 2011 жылдың 1 желтоқсанында іске қосылды. Бұл нысан Қазақстандағы алғашқы, Орталық Азияда екінші (Ташкент метрополитенінен кейін) және ТМД-дағы он алтыншы метрополитен саналады. Метро аз уақыттың ішінде алматылықтар мен қала қонақтарының сүйікті орнына айналып үлгерді. Оның ұзындығы – 8,56 шақырым. Пойыз жолдың бір басынан екіншісіне дейін 10 минутта жетеді. Жүру жиілігі – 6 минут. Жол жүру ақысы смарт-карта мен смарт-жетон арқылы төленеді.

Алматы метросының бірінші желісінде 9 бекет бар («Райымбек батыр», «Жібек жолы», «Алмалы», «Абай», «Байқоңыр», «Әуезов атындағы драма театры», «Алатау», «Сайран», «Мәскеу»). Бастапқы «Райымбек батыр» бекеті Н.Назарбаев көшесі мен Райымбек даңғылының қиылысында орналасқан. Соңғы «Мәскеу» бекеті Абай даңғылын бойлай Өтеген батыр – Алтынсарин көшелерінің қиылысында орналасқан. Әр бекет өз атауына сай ұлттық нақышта, ою-өрнекпен безендірілген. Сонымен бірге метро соңғы технологиям ен жабдықталған.

А.Сматуллаева

5-тапсырма. Мәтіннің мазмұны бойынша метроның жүру сызбасын салыңдар. Жұптарыңның сызбасын қолдана отырып, әңгіме жазыңдар. Әңгіме мазмұнын неғұрлым кең жазған әрі әдемі ою-өрнек салған оқушы жеңімпаз атанады.

6-тапсырма. Топтық жұмыс. «Алматы метросына саяхат» деген тақырыпта постер дайындаңдар. Сызбасы дұрыс болған және оны жақсы қорғаған топ жеңіске жетеді.

7-тапсырма. Төмендегі мәтінді әрі қарай жалғастырып мақала жазыңдар. Келтірген мәліметтеріңнің қай дереккөзден алынғанын көрсетіңдер.

Алматы метросын алыс аймақтағы оқырмандарымызға таныстыру үшін, біз де метроға саяхат жасадық. Алдымен Н.Назарбаев көшесі мен Райымбек даңғылының қиылысында орналасқан «Райымбек батыр» бекетіне келдік...

8-тапсырма. Ойтаразы. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап беріңдер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Орған терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

13-14-сабақ

Мұқағали Мақатаев. «Ертең біз жол жүреміз»

Ойтүрткі

- Сабақтың тақырыбын қалай түсіндіңдер? Ол ертеңгі күн жайлы ма, әлде болашақ туралы ма? Болжам жасаңдар.

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқып, тірек сөздерді анықтаңдар. Ақын өлеңі кімдерге арналған? Ақын оқырмандарына не айтпақшы? Өлеңнің идеясын анықтаңдар.

Жасың бар, жігіт-желең, шалдарың бар,
Ертең біз жол жүреміз, камданыңдар.

Жол ұзақ, биік асу, сапар алыс,
Жаз өтер, күз де кетер, такалар қыс.
Камданыңдар. Болашақ деген елге,
Қандай біз сый-сияпат апарамыз?

Қорқауды, өсекшілді қатарға алма,
Кеселін тигізеді сапарға алда.
Не бетімізді айтамыз Болашаққа?
Жат қылықты қалдырмай апарғанда.

Жамандық атаулыны қалдырыңдар,
Суға батыр, отқа өрте, жандырыңдар.
Болашақ деп аталған өлмес-өшпес,
Жаксылықтан жаралған тағдырың бар.

Қыз-қыркын, жігіт-желең, шалдарың бар,
Ертең біз жол жүреміз, камданыңдар!
...Тірі жетсең, Болашақ өзі айтады,
Қайсының ың қанша пұттық салмағың бар.

М.Мақатаев

2-тапсырма. Өлеңнің мазмұны бойынша ассоциативті қатар құрыңдар.

Сөздер мен сөз тіркестері	Ассоциативті қатары
1	2
жігіт-желең	бозбала
шал	
жол ұзақ	

1	2
болашақ	
сый-сияпат	
корқау	
жат қылық	
қыз-қырқын	
салмағын	жеткен жетістігін

3-тапсырма. Сабақта жағымды атмосфера орнатып, өлеңдегі негізгі ойды анықтаңдар. Ол үшін мынадай сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Акын өлеңде тілек тілей ме, әлде ақыл айта ма?
2. *Болашақ* деп нені меңзеп отыр?
3. Болашаққа қандай сый-сияпатпен баруымыз керек?
4. Қандай қасиеттер кесірін тигізеді?
5. «Қайсының қанша пұттық салмағың бар» дегенді қалай түсіндіңдер?

4-тапсырма. Берілген етістіктерді қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

Қамдан, қатарға алма, қалдыр, суға батыр, отқа өрте, кеселін тигізбе.

5-тапсырма. Өздік, өзгелік етіс түрлерін қызметіне сай орынды қолданып, «Болашаққа қосар үлесіміз» деген тақырыпта шолу мәтінін жазыңдар.

6-тапсырма. Ән шырқайық. Топқа бөлініп, «Армандастар», «Атамекен», «Өз елім» әнін орындаңдар.

7-тапсырма. Бүгінгі сабаққа өз пікірлеріңді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Бүгінгі сабақта мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Сабақтан соң маған ... .. ой келді.

15-16-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. «БББ» кестесі бойынша сабаққа өз ұсыныстарыңды жазыңдар.

Білемін

Білдім

Білгім келеді

2-тапсырма. Топқа бөлініп, «Жолың болсын, жолаушы» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңдар.

Қамтылатын ақпараттар:

- «Жол мұраты – жету» нақыл сөзінің мағынасы;
- жолаушыға айтылатын тілектер;
- жол жүруге қатысты ырымдар мен наным-сенімдер;
- жол жүру – мақсатты іс.

3-тапсырма. Ізденуге арналған жұмыс. Әуежайларда жолаушыларға жасалатын қызметтер туралы қызықты деректер келтіріп, шолу жасаңдар.

Үлгі .

Швейцарияның тұрмыс деңгейі өте жоғары он қаласының бірі болып саналатын Цюрих әуежайы жолаушыларға барлық жағдайды жасаған. Мұнда велосипед пен ролик конькилерін жалға алып, сырғанауға, әуежайдың ішін аралауға, ұшақтарды сынақ алаңынан көруге, моншаға түсуге болады.

4-тапсырма. Сен мектепті бітіріп, куәлік алдың. Әрі қарай өміріңді қалай құратыныңды, қандай оқу орнын бітіретініңді, жолдамамен қайда баратыныңды болжап, жоспар құр.

5-тапсырма. М. Дулатұлының «Адамға тіршілік не үшін керек?» деген сөзін тақырыппен байланыстырып эссе жазыңдар. Эсседе өзгелік етістер болсын.

«Адамзатқа тіршілік не үшін керек?» деген сұраққа әр заманда түрлі халықтың данышпандары түрліше жауап береді. Адамға жан беріліп, дүниежүзінде жүруге ғұмыр берілген соң, ол ғұмыр жеп-ішіп, ұйықтап тұрудан ғана болмауы керек. Адамға ойлауға ақыл берілді, бір-бірімен сөйлесуге тіл берілді. Олай болса, адамзатқа тіршілік ғұмырды бекерге зая қылып өткізуге берілген жок.

М.Дулатұлы

6-тапсырма. Ойтаразы. Эссені талапқа сай жазған-жазбағандарыңды бағалаңдар. Тақырыпқа қажетті сөздік қорларың жетті ме? Тақырыпты кім жақсы ашты?

3-тақырып

КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ. ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ КҮНТІЗБЕСІ

Тұлпарына мінісіп, дүлдүліне,
Қаздай шұбап қалың көш жүрді, міне.
Ашық-жарқын жас-кәрі жайрандасар,
«Көш көлікті болсын» деп бір-біріне.

Қара өлең

1-2-сабақ

Көшпенділер тұрмысы

Ой түрткі

- Халықтың қара өлеңінен қандай көңіл күйді байқадыңдар? Төмендегі сәйкес келетін сөздің тұсына «+» белгісін қойыңдар. Ойларыңды өлең жолдары арқылы дәлелдендер.

Сөздер	
Қуаныш	
Шаттық	
Реніш	
Қамығу	

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (13-аудио). Мәтінде не туралы айтылған? Автордың ойын бағалаңдар.

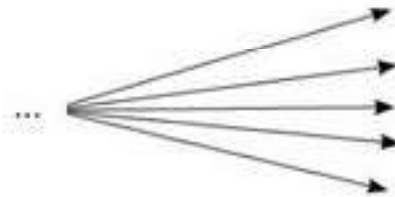
Кең-байтақ жерге иелік еткен қазақтар ежелгі заманнан мал жайылымының ыңғайына қарай көшпелі тұрмыс кешті. Қыс пен жаздың әр өңірде ерте-кеш келіп отыруы, малдың жем-суын осы табиғат құбылыстарына қарай дайындау көшпелі тұрмыс қажеттігін туғызды. Қысы ерте түсіп, жазы кеш шығатын солтүстік өңір «жаз жайлау», ал күні жылы, қысы жұмсақ оңтүстік өңір «қыс қыстау» болған. Оңтүстік өңірде қыстап шыққан мал қар суымен шұбырта көшіп отырып, Сарыарқаның кең жайлауына жеткен.

Жайлауға қашан көшу, қыстауға қашан бару сияқты жұмыстардың уақыты мен осы мезгілдегі түрлі табиғат, ауа райы өзгерістері алдын ала жұлдызшылардың жор амалымен белгіленіп отырған.

«Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» кітабынан

2-тапсырма. *Көшпелі* сөзінің түбірін тауып, сол сөзбен төмендегі сөздерді тіркестіріп жазыңдар. Олардың мағынасын сөйлемдер құрап түсіндіріңдер.

Керекті сөздер: келеді, жолы, көркі, жүгі, жүре түзеледі.

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бере отырып, пікірлесіңдер.

1. Көшпелі тұрмыс қандай қажеттіліктен туындаған?
2. Не себепті *жаз жайлау*, *қыс қыстау* деп аталды?
3. *Шұбырта көшу* дегенді қалай түсіндіңдер?
4. Жұлдызшылардың жорамалы не үшін керек болды?

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тірек сөздер, сөз тіркестері мен бейнелі сөздерді кестеге орналастырыңдар. Өз жазғандарыңды жұптарыңның жазғанымен салыстырыңдар.

Көшпенділер өз тұрмыс-тіршілігіне лайықты мәдениет қалыптастырған. Көшпенділердің материалдық мәдениеті көшіп-қонуға ыңғайланып жасалған. Мұндай мәдениет үлгілеріне жиналмалы, жығып-тігуі өте жеңіл киіз үй, ер-тұрман, ат әбзелдері, теріден, ағаштан жасалған ыдыс-аяқтар, бесік, басқа да тұрмыстық заттар жатады.

Киіз үй – қыста суық аяздан, жазда аптап ыстықтан қорғайтын, тез жинап, тұрғыза қоятын құрастырмалы баспана. Сонымен қатар ол – көшпелі халықтың өмірлік салт-дәстүрінің ажырамас бөлігі. Дөңгеленген сыртқы пішіні қатты желге төтеп берсе, туырлықтар жауыннан кейін тез кебеді. Шеңбер тәрізді шаңырақтан және күлдіреуіштен тұрады. Оның төбесін түндіктің жартылай ашып тұруы, бір жағынан, тұрмыс қажеттерінен туса (жарық түсетін терезе, түгін шығатын мұржа, таза ауа), екінші жағынан, шаңырақ шексіз аспанның белгісі, мәңгілікке апаратын жол іспеттес. Егер киіз үйге жоғарыдан төмен қарасақ, онда шаңырақ күнге, ал уық, керегелері оның сәулелеріне ұқсас.

Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясынан

5-тапсырма. Мәтінді қайталап оқыңдар. Мәтін мазмұнын баяндама арқылы жеткізіңдер.

Талаптары:

- мәтін мазмұны бойынша сурет сал;
- оны жанында отырған жұбына бер;
- жұбынның салған суреттерін қолдана отырып, мәтін мазмұнын баянда;
- мәтін мазмұнын неғұрлым кең ашып, оны жақсы қорғап шыққан оқушы жеңімпаз болады.

6-тапсырма. «Киіз үй жабдығы» деген тақырыпта шағын мәтін жазыңдар.

7-тапсырма. Пікірталас. «Киіз үй лашық емес, ол – көшпенділер танымының көрінісі және тиімді өмір сүрудің жолы» деген тұжырымға өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

8-тапсырма. «БББ» кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білдім	Білгім келеді

3-4-сабақ

Дала даналығы

Ойтүрткі

- Тақырыпты қалай түсіндіңдер? Сабақ тақырыбына қатысты ассоциативті қатар (ассоциация тудыратын сөздерді бір қатарға жазу) түзіндер.

1-тапсырма. Жазылған ассоциациялық сөздерді салыстырыңдар. Тақырыпқа қатысы болса, дәлелдендер. Тақырыпқа қатысы болмаса, сол сөздерді алып тастап, себебін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. В.Новицкийдің сөзін тыңда (14-аудио). Эмоцияны білдіретін сөйлемді қайталап айт.

Осынау көшпенділердің жері қандай ұлы, қандай кең! Тибет тауының етегінен Батыс Сібір ормандарының оңтүстік шегарасына дейін және Еділ жағалауы жазығынан Байкал көліне дейін созылып жатыр! Осы бір кең-байтақ жерді өздерінің киіз үйлерімен және сансыз көп малымен сол даланың ұрпақтары мекен еткен.

В.Новицкий

3-тапсырма. Не түсіндіңдер? Сызба арқылы көрсетіңдер. Сызбаны сызу үшін Қазақстанның физикалық картасын пайдаланыңдар. Жұптарыңмен бірге дұрыс-бұрыстығын тексеріңдер.

ОРТАҚ ЕТІС

Ортақ етіс қимыл, іс-әрекеттің бір емес, бірнеше адам арқылы іске асқанын білдіреді. Мысалы: *Олар хат жазысып тұрды. Ол бізге үй салысты. Қонақтар әңгімелесті.*

Ортақ етістің жұрнақтары: *-ыс, -іс, -с*. Мысалы: *сөйлестір, жинастыр, кездестір, айтысты, жуысты*. Сондай-ақ етіс жұрнақтары бірінің үстіне екіншісі де жалғана береді. Мысалы, *сөйлестір* дегенде, түбірі – *сөйле, -с* – ортақ етіс жұрнағы, ал *-тір* – өзгелік етіс жұрнағы.

Ортақ етістің жасалу жолдары:

- *-ыс*: айт+ыс+ты, жаз+ыс+ты;
- *-ін*: көр+іс+ті, біл+іс+ті;
- *-с*: сөйле+с+ті, сұра+с+ты.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, алдыңғы мәтінмен салыстырыңдар. Ортақ ойды жеткізіп тұрған сөздерді анықтаңдар. Қарамен жазылған сөздердің мағынасын түсіндіріңдер.

Жазық дала тек көкжиекпен шеңбер тәрізді шектелген. Сондықтан көшпенділердің тұрағы да дөңгелек. Орталық Азиядағы күмбездік архитектураның бір бастауы – көшпенділердің киіз үйі. Қазақ халқы қолөнер шеберлерін жоғары бағалаған. «Ағаштан түйін түйген», «Он саусағынан өнер тамған» шебер ұсталар, тоқымашылар т.б. іскер адамдар халықтың материалдық мәдениетінің тамаша үлгілерін жасаған. Халық өнері, әсіресе, киіз үй жиһаздары мен ұлттық киімнен айқын көрініс тапты. Қазақ жерінде XIX ғасырда айдауда болған поляк Бронислав Залесский былай суреттейді: «Бұл бір ғажайып көрініс: олар көш кезінде мерекедегідей жасана киінеді. Ең әдемі киімдерді, әсіресе байлардың алтын зер төгіп тіккен шапандарын осы кезде көруге болады. Ауыл ақсақалы көш бастаса, ер-тоқымына қызыл шұғамен тысталған көпшік немесе кілемше жауып, зайыбы атқа мініп, оның соңынан ереді... Атты, атқа салт мініп жүруді жақсы көретін бұл халық, ең алдымен, көлігінің **әбзеліне** көбірек көңіл бөледі. **Ер-тұрман** олар үшін байлықтың белгісіндей болып безендірілуге тиіс. Ердің алдыңғы қасын көбіне күміс қаптатып өрнектейді, тіпті қолы жеткендерінің асыл тас орнататындары да болады. **Жүген, өмілдірік, құйысқан** – бәрі де шебер өріліп, шығыс үлгісіндегі өрнектермен безендіріледі.

«Мәдениеттану» оқулығынан

5-тапсырма. Көш кезіндегі көрініс жайлы жұптарыңмен диалог құрыңдар.

Керекті сөздер: көш кезі, көш көлігі, көліктің ер-тұрманы, ұлттық киім, материалдық мәдениет көрінісі, киіз үй жиһаздары, шеберлер.

6-тапсырма. Көшпенділердің тұрағын көз алдыңа елестетіп, дала көрінісімен салыстыр. Ол жөнінде сыныптастарыңа айтып бер.

7-тапсырма. Көшпенділердің көш салтанатын суреттеп жазыңдар. Мәтінде өзгелік және ортақ етіс жұрнақтарын орнымен пайдаланыңдар.

8-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама жаз.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңдер, бұрын нені білетін едіңдер?
- Мәтіндердегі мағынасы таныс емес сөздердің мағынасын кімнің көмегімен түсіндіңдер?
- Шетелдіктердің сөзі сендерге қалай әсер етті?

5-6-сабақ

Көшпенділер мәдениеті

Ойтүрткі

- Көшпенділер мәдениетіне не жатады? Кластер түзіп, әңгімелендер.

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (15-аудио). Мәтін не туралы және кейіпкері кім?

Қазақтар – әр нәрсеге өте икемді әрі кенпейіл халық. Қазақтар өздерінің ата-бабалары емін-еркін көшіп-қонып жүрген даласын жанымен сүйеді. Олар ұшы-қиыры жоқ кең даласын еш нәрсеге теңгермейді. Иә, дала шынында да ғажап! Оның көктемгі жұпар ауасын айтсаңшы! Көк шөп біткеннің бәрі күн жылысымен-ақ қаулап өседі.

С.Гедин

2-тапсырма. Берілген сызба бойынша автордың сөзін бағалап, оған өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Иә, қазақ халқы ... .. жанымен сүйеді.
С.Гедин дұрыс айтады, олар даласын ... ..
Шынында да, ... ғажап. Мен де даланы ... ..

Әсіресе күн жылысымен, ... көк шөбіне карағанды ұнатамын,
даланың ... ... сіміре жұтамын.

3-тапсырма. Өздерің тұратын жердің жыл мезгілдерін (көктем, жаз, күз, қыс) суреттеп жазыңдар. Жазбаларыңда өздік, өзгелік, ортақ етістер болсын.

4-тапсырма. Мәтінге тақырып қойыңдар. Автор қандай мәселені көтеріп отыр?

Көшпенділер отырықшыларға карағанда табиғатқа жақынырақ, онымен етене өмір сүрген. Көшпенділерде табиғатқа негізделген дүннетаным, ақынжандылық, княлшылдык, шығармашылықпен ойлау жүйесі қатты дамыды. Бұдан «отырықшы халықтарда бұл қасиет болмады не аз көрініс тапты» деген ой тумауы керек. Тек бұл қасиеттердің қалыптасуына, көрініс тауып, іске асуына көшпелі өмір көбірек жағдай туғызды. Көшпенділерде де отырықшы елдер сияқты, жазу ерте пайда болды. Біз сақ жазуларының (б.з.д. 1-мыңжылдықтың ортасы), түркі жазуларының (б.з. VII–VIII ғасырлар) болғандығын білеміз. Бірақ әртүрлі себептерге байланысты көшпенділер отырықшыларға карағанда жазу-сызуды кеңінен дамыта алмады. Олардың рухани мәдениеті – шежіре тарихы, фольклоры, дінн ұстаным-қағидалары жадында сақталды, ауыздан-ауызға ауызша таралып жетті.

«Қазақ халқының мәдениеті» кітабынан

5-тапсырма. Берілген сөздердің ассоциативті қатарын тауып, «Қос жазба күнделігінде» мағынасын түсіндіріңдер.

Отырықшылық, етене өмір сүру, рухани мәдениет, ақынжандылық, шығармашылықпен ойлау.

Үлгі :

Сөздер	Ассоциативтік қатары	Мағынасы
отырықшылық	диқаншылық	бау-бақша, егін егу

6-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша жұптарыңмен талқылаңдар.

- жаңа оқылған 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- алдағы уақытта оқығым келетін ақпарат.

7-тапсырма. «Олардың рухани мәдениеті – шежіре тарихы, фольклоры, діни ұстаным-қағидалары жадында сақталды, ауыздан-ауызға ауызша таралып жетті» деген пікірге мысал келтіріп, кеңейтіп жазыңдар.

8-тапсырма. Бүгінгі сабаққа өз пікірлеріңді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Бүгінгі сабақта мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Сабақтан соң маған ... .. ой келді.

7-8-сабақ

Қазақтың халық күнтізбесі

Ойтүрткі

- Қазақ халқы ай мен жұлдыздарға қарап, нені болжай білген?
- Қандай жұлдыздарды білесіңдер?

1-тапсырма. Суреттен не көріп тұрсыңдар?

Шоқжұлдыздар

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (16-аудио). Болжамдарыңмен сәйкес келді ме?

Қазақ есепшілері аспан жұлдыздарына қарап, оңтүстік және солтүстік бағыттарды өте жақсы айыра білген. Олар өздері отбасында

үнемі тұтынып жүрген шөмішке ұқсаған Жетіқаракшы жұлдызын жазбай таниды. Осы жұлдыздың айналу қозғалысын үнемі бақылап, бағыт-бағдарын айырып отырды. Ал аспанның қақ ортасында оттай маздап, нұр шашып жанып, қозғалмай тұрған жарық жұлдызды Темірказық деп атады. Оны ат арқандайтын қазыққа ұқсатты. Темірказық жұлдызына ең жақын тұрған екі жұлдыз бар. Оның бірі – Жетіқаракшы, енді бірі – өрмекшіге ұқсаған Қаракұрт жұлдызы. Қазақ есепшілері басқа жұлдыздардан бұрын, ең әуелі осы жұлдыздарды жақсы білді. Әрі бұл жұлдыздарға қазақ тілінде осындай жарасымды аттар тауып қойды. Қазақ осы аталған жұлдыздардың тұрған орны арқылы бағыттарын дұрыс, дәлме-дәл айыра білді.

Б.Болайұлы

3-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Мәтінде қандай жұлдыздар туралы айтылған?
2. Жетіқаракшы жұлдызы туралы не білесің?
3. Бұл жұлдыз неліктен бұлай аталған?
4. Жетіқаракшы жұлдызына қарап нені білген?
5. Аспанның ортасында оттай маздап жанып тұратын қандай жұлдыз?

4-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнына қарай ат қойыңдар. Әр азатжолда не туралы айтылғанын жұптарыңа түсіндіріңдер.

Аспан әлемі

Қазақ есепшілері Жетіқаракшы жұлдызын батпас жұлдыздар қатарына жатқызады. Жетіқаракшы жұлдызы батып кетпейді, жоқ болмайды. Баяғыда ата-бабаларымыз Жетіқаракшы жұлдызын «аспан әлемінің сағаты» немесе «аспан тілі» деп атаған екен. Қазақ малшылары Жетіқаракшы жұлдызының аууынан түнгі тәулікті дұрыс

айыра білген. Соның нәтижесінде бір түнді «кеш», «түн ортасы», «таң алды» деп үшке бөліп қарастырған.

Қазақ түн қатып жол жүргенде, алыс сапарға шыққанда, барар бағытын аспан жұлдыздарына қарап айырып отырған. Алдымен аспанға қарап, Темірказық жұлдызын тауып алады да, содан соң Жетіқаракшы жұлдызының қалай қарай ауып бара жатқан

бағытына көз жібереді. Сосын оның қай жақта, қай орында тұрғанын анықтайды да, баратын бағыт-бағдарын, беталысын соған қарай туралайды.

Қазақтың байырғы малшылары Жетіқарақшыны уақыт өлшейтін сағат орнына пайдаланған. Уақыт тілі деп білген. Қазақ есепшілері кешқұрым, жұлдыз туа бастаған шақта, Жетіқарақшы жұлдызы аспан әлемінің солтүстік бүйірінен көрінген кезді «кеш кірді» деп ұйғарған. Түн ортасында Жетіқарақшы жұлдызының аспан әлемі солтүстігінің қак ортасынан көрінуін қазақ «жеті қараңғы түн», «түн ортасы», «қап-қараңғы түн» деп есептеген. Таң алдында Жетіқарақшы жұлдызы аспан әлемінің солтүстік жартышар бүйірінен көрінуін қазақ «таң алды», «сәресі» деп ұйғарған.

Б.Болайұлы

5-тапсырма. «Қазақ халқы Жетіқарақшы жұлдызын неліктен *аспан әлемінің сағаты* немесе *аспан тілі* деп атаған?» деген сұрақ бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

6-тапсырма. Керекті сөздерді пайдаланып, Жетіқарақшы жұлдызына қатысты аңыз әңгіменің мәтінін толықтырып жаз.

Жетіқарақшы жұлдызы ... жұлдызына байланған ақ боз ат пен көк боз атты ... болып, түн бойы торуылдап, ... жүреді. Сол кезде ... шок жұлдызы аспан әлемінен ... . Бір уақытта ... жарқырап, Таразы жұлдызы көтеріледі. Оның тағы бір қырынан ... жұлдызы көрінеді. Енді ... жұлдызы көз ілмей, осы жұлдыздарды түгел ұйықтатып тастап, ақ боз ат пен көк боз атқа таяп қалғанда, таң атар алдында Таң... жұлдызы күншығыстан жарқ ете қалады. Сонымен лезде таң атады да кетеді. Жетіқарақшы жұлдызы ұрлығын тоқтатып, келер кешт е жалғастыруға қалдырады...

Керекті сөздер: Темірказық, андып, ұрлап алмақшы, көрінеді, Үркер, ар жағынан, Сүмбіле, Шолпан, Жетіқарақшы.

7-тапсырма. «Қазақтың күнтізбесі» деген тақырыпта жұбыңнан сұхбат ал. Сұхбат сұрақтарын өзің дайында.

8-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп жазыңдар.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

9-10-сабақ

Ілияс Есенберлин. «Көшпенділер»
(үзінді)

Ойтүрткі

- Ілияс Есенберлин кім? Ол туралы не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай әсер қалдырды? Алған әсерлеріңді сыныптастарыңа айтып беріңдер.

Жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романы алғаш рет 1976 жылы «Жазушы» баспасынан жарыққа шыққан. Кейін 1978 жылы Мәскеуде орыс тілінде басылды.

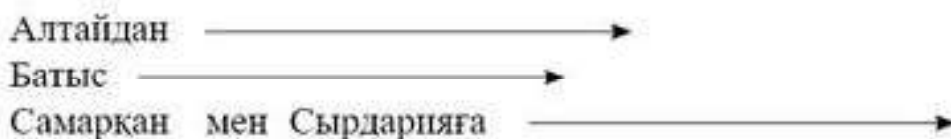
Трилогияны орыс тіліне аударған – Морис Симашко. «Көшпенділер» трилогиясы 1983 жылы Польшада, 1986 жылы Венгрияда басылды.

«Көшпенділер» трилогиясында XV–XIX ғасырлар аралығындағы Қазақ хандығы өмір сүрген кезең суреттеледі. Оқиға бүгінгі Алтайдан Атырауға дейінгі шығыс пен батыс аралығы, Батыс Сібір ойпаты мен Самарқан, Сырдарияға дейінгі солтүстік пен оңтүстік аралығын қамтитын географиялық аймақта өтеді. Шығарма кейіпкерлері – тарихи тұлғалар. Шыңғыс хан дәуірінен басталып, Кенесарымен аяқталатын Қазақ мемлекетінің басында тұрған хандар, ел мұңы мен арман-тілегінің хабаршысы ақын-жыраулар, ел мен жер үшін, ұрпақ болашағы үшін жан аямай шайқасқан батырлар. Бұлар – ел есінде аттары жатталып, тарихта қалған, өмірде болған тұлғалар.

Р.Нұрғали

2-тапсырма. Романдағы оқиға орын алған жерлерді сызба бойынша толықтырып айт.

3-тапсырма. Мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын «Қос жазба күнделігінде» ашып түсіндіріңдер.

Сөздер мен сөз тіркестері	Мағынасы
трилогия	
Қазақ хандығы	
тарихи тұлғалар	
хабаршы	
ел есінде жатталған	

4-тапсырма. Жұптық жұмыс. Романның кейіпкерлері кімдер екендігін негіздеп, диаграммаға салып көрсетіңдер. Қай жұп толық айтса, сол жұп жеңіп шығады.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінге қандай тақырып қояр едіңдер? Неліктен олай атағандарыңды түсіндіріңдер.

Әбілқайыр Ордасы бұл кезде Кенгір өзенінің жағасындағы Орда-базар қаласында еді. Ұлы асқа бүкіл Дешті-Қыпшақ пен Мауреннахрдың бек-сұлтандары тегіс келетінін білетін хан асты кең жайлауда – Ұлытаудың күнбатыс жағындағы Аккөл жағасында өткізбек болды. Шілденің бас кезі еді. Бір шеті мен екінші шеті **ат шаптырым, күміс толқынды** Аккөлдің кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген. Қыратты жердегі хош иісті көде-көкпектің өзі тізеге жетеді. Алыстан мұнарлана Едіге батыр мен Тоқтамыс ханның сүйектері қойылған Ұлытау мен Кішітаудың сүйір бастары көрінеді. Көк шалғынның арасындағы бармақтай-бармақтай боп өскен бүлдірген мен жидектен **көз тұнады**. Аласа бұталарға сыңси біткен қарақаттың да піскен кезі... Көл үстінде күндіз-түні тынбаған құс кикүуы... Ортасындағы ақ айдында канаттана бастаған көгілдірлерін ертіп бір топ аққу сыбызғы үніндей қонырқай дауыстарымен **сыңсып ән салады**. Сабағы сояуланып қалған қызғалдақ, лала, жаушымылдық, раушан гүлдерінен жұпар аңқиды.

І.Есенберлин. «Көшпенділер» кітабынан

6-тапсырма. Мәтінде кездесетін өсімдіктер атауын тауып, суретін салыңдар. Оларды сын есімдермен тіркестіріп, табиғатты суреттеп жеткізіңдер.

7-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген фразеологизмдердің мағынасын қалай түсіндіңдер? Ассоциативті қатар түзіп, түсіндіріңдер.

8-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Көшпенділердің ас беру дәстүрі туралы не білдіңдер?
- Ас қандай жағдайда беріледі?

11-12-сабақ

Балбал тастар

Ойтүрткі

- *Балбал тас* дегенді бұрын-соңды естідіңдер ме?
- *Балбал* сөзі қандай мағына береді?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Автор не айтқысы келді? Автордың көзқарасын анықтаңдар.

Осынау ұшы-қиыры жоқ кең даланың ортасында төңкерілген күміс кеседей жарқырап, ақ айдын Ақкөл жатыр. Жан-жағы сонау көкжиекке дейін мидай дала. Ұшқан құстан, жүгірген аннан бөтен тірі жан көрінбейді. Тек көлдің батыс жағында көгілдір белес бар. Белестің үстінде сұрғылт оба тас пен бірнеше балбал тұр. Оба тас – мұрты салбыраған, оң қолына қымыз ішетін тостаған тәрізді ыдыс ұстаған келсаптай шомбал ғажайып бір бейне. Бұл тастар жөнінде халық арасында екі аңыз бар. Бірі – көне қыпшақтарда өлген адамды жерлегенде не жетісін, қыркын, асын бергенде, оның бейнесіне сәйкестендіріп қуыршақ ойып, үстіне бұрынғы киімдерін кигізіп, өздерінің ортасына отырғызатын дәстүр болған. Өйткені көне қыпшақтардың түсінігінше, адам жаны өлмейді, үнемі туыс-туғандарымен бірге жүреді. Жоктауға жиналған кісілердің бәрінің денесінде өз жаны болғандықтан, өліктің жаны өзінің қуыршақ бейнесіне барып орналасуға тиіс. Қуыршақ боп ол өзінің жерлеу рәсіміне, жетісіне, асына қатысуы керек.

І.Есенберлин. «Көшпенділер» кітабынан

2-тапсырма. Ас өтіп жатқан жерді өз сөзіңмен сипаттап айт.

3-тапсырма. Балбал тас туралы шағын мәтін жаз. Қоржындағы түсінік пен мәтіндегі ақпаратты пайдалан.

Түсіндірме сөздік

Балбал – тастан қашап жасалған адам бейнесіндегі ескерткіш. Қазақ даласының барлық аймақтарында кездеседі

Балбал тас

4-тапсырма. «Қыпшақтардың аруақтарды қадірлеу рәсімі» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар.

Пікірталас шарты:

- Ілияс Есенберлиннің шығармасындағы ойларды негіз етіп алу;
- өз көзқарасын білдіру;
- қарсы пікірдің болуы;
- дәлелдердің шынайылығы.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін кейіпкері кімдер? Қандай әсер алдыңдар?

Еділ мен Ертістің ортасын «Дешті Қыпшақ жері» не «Қыпшақ даласы» деп атап кеткен. Қыпшақтар он бірінші ғасырдың орта шенінде Днепр өзеніне келіп жеткен.

Бұлар ғасырлар бойы жауына жоқ жерден тиіп, үнемі ат үстінен түспей жаттыққан, ұзақ жорықтарда шыныққан жаужүрек жауынгерлер еді. Жасынан садақ атып, арқан тастап үйренген қыпшақтар ұшып бара жатқан құсты көздемей бір-ақ тартып түсіретін шетінен мерген болатын. Бұлардың негізгі қаруы – садақ, нықтарына ілгені – жебеге толы қорамсақ, қисық алдаспан. Көпшілігі найза ұстайтын. Үнемі ұшықшыры жоқ далада көшіп жүретіндіктен, дала бүркіттеріндей қырағы болатын. Жауға бұлардан жасырынып қалу мүмкін емес еді. Жау жағының әскерін көрісімен-ақ бұлар садақтарынан жебені қардай боратып, ат қоятын. Қарсы жағы мықты болса, қорқып кеткендей жорта кейін шаба жөнелетін. Қашқан қыпшақтарды жаулары оп-оңай қуып тастамақ болып тұра ұмтылса, бір жасырын қойнауға тығылып тұрған мергендері оларды оқтың астына алатын. Мұндай жағдайға ұшыраған жау әскері сасып қалып, сәл кідірсе, жаңа ғана қашып келе жатқан қыпшақтар аттарының басын бұрып, қайтадан қарсы шабуыл жасайтын. Мұндай тәсілге үйренбеген жау әскері қаша жөнелетін. Оларды қыпшақтар арттарынан қуып жүріп қырып салатын...

І.Есенберлин. «Көшпенділер» кітабынан

Түсіндірме сөздік

жебе – садақ оғының ұшы

қорамсақ – садақ оғы салынатын қап

алдаспан – ауыр қылыш

ат қою – атпен шабуыл жасау

жорта – әдейі

6-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама беріңдер.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

7-тапсырма. Сызба бойынша мәтін кейіпкерлерінің бейнесін ашып жазыңдар.

8-тапсырма. Ойтаразы. Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Тақырыпқа қатысты сөздік қорларың жетті ме?
- Тақырыпты кім жақсы ашты?
- Кімнің келтірген деректері ұнады?

13-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Көшпенділердің материалдық және рухани мәдениеті туралы кластер түзіп, әңгімелеңдер.

2-тапсырма. Сұрақтар бойынша өзара диалог құрыңдар.

1. Ертеде сағат болмаған кезде қазақтар уақытты қалай білген?
2. Сағат рөлін атқарған қандай жұлдызды білесің?
3. Жетіқарақшы жұлдызы туралы қандай аңыз айта аласың?

3-тапсырма. Ілияс Есенберлиннің романынан берілген үзінділерден көшпенділер мәдениеті туралы қандай мағлұматтар алдыңдар? Жұптасып, пікірлеріңді қорғап шығыңдар.

4-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарды пайдаланып, сызбаны толтырыңдар.

Авторы

Шығарма атауы

Кейіпкерлері кімдер?

Кейіпкерлердің қандай қасиеттерін үлгі егер едің? Себебін түсіндір.

Қандай ой түйдің?

5-тапсырма. «Көшпенділердің тұрмысы мен мәдениеті» деген тақырыпта шағын мақала жазыңдар. Нақыл сөздерді қолданыңдар.

4-тақырып

ЗАҢ – ҚОҒАМНЫҢ ТІРЕГІ

Өзін-өзі білген ер – бақытты,
Өзін-өзі билеген ел – бақытты.
Мақал

1-2-сабақ

Қазақ даласындағы құқық бастаулары

Ой түрткі

- «Құқық бастаулары» дегенді естігенде ойына не келеді?
- Заң не үшін керек?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Көтерілген мәселелерді тезис түрінде жазыңдар.

Қазақ құқығының қалыптасып, дамуына алғышарт болған үш фактор болды. Біріншіден, қазақтар және олардың ата-бабалары мекендеген Еуразия континентіндегі жердің байтақ кеңдігі. Қазақстан Республикасы бүгінгі күні аумағы бойынша әлемде 9-орында, 2,72 миллион шаршы шақырымды алып жатыр. Бұдан 200–300 жыл бұрын одан 1,5–2 есе үлкен аумақты алып жатқан. Екіншіден, Шығыстан Батысқа қарай ауысқан көшпелі халықтың жолдары осы Еуразия даласы арқылы өткен. Орталық Азия мемлекеттік құрылымдарының бөлшектері осы «Қазақия» деп аталатын еркін аумақты мекендеді. Үшіншіден, осы ұлан-байтақ далада соғыстар тоқтап, бейбітшілік өмірге ерте ауысты. Жаулап алушылық пен жорықтар жерді қорғау және өзін-өзі нығайту идеяларына ұласты. Қазақ сахарасындағы ірілі-ұсақты мемлекеттік құрылымдар ұлан-ғайыр далада «әділеттік», «бостандық», «еркіндік» идеяларын мұра етіп артына қалдырды.

С. Зиманов

2-тапсырма. «Қазақия» аумағын картадан табыңдар. Қазақ құқығы дамуының алғышарттарын тірексызба арқылы жұптарыңа түсіндіріңдер.

3-тапсырма. «Атаулар кестесін» толтырыңдар. Берілген атаулар туралы қандай түсініктерің бар?

Әділеттік	Бостандық	Еркіндік

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (17-аудио). Қандай сөздер естеріңде қалды? Қандай сөздерді бұрыннан білесіңдер?

Көшпелі өркеннеттің байтақ аймағы – «Ұлы Дала» аталатын жер шарының Орталық Азия бөлігі. Сол кездегі осы аймақтағы елдердің этникалық құрамын, негізінен, түркітектес халықтар құрады. Сондықтан да бұл даланы мәдени-этникалық мағынада «Тұран», «Түркістан» деп атаған. Қазақтың көне құқығы – ұлан-ғайыр аймақта орналасқан түркі тілді көшпелі өркеннеттің төл туындысы, әрі мәдени жемісі, әрі мұрасы.

Қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген халықтар өмірінде көптеген ғасыр бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды. Қазақтар ұрпақтар үшін көне дәуірдің мұрасы ретінде екі мәңгі құндылықты сақтап қалды: ол – сөз құдіреті мен заң құдіреті.

Қазақ құқығы – қазақ халқының және барлық көшпелі өркеннеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихымен, өзіндік ерекшелігімен және өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді.

С.Зиманов

5-тапсырма. Мына сызба арқылы ойларыңды дамытыңдар.

6-тапсырма. Топтық жұмыс. «Көшпенділер мәдениеті» деген тақырыпта алған білімдеріңді пайдаланып, төмендегі тұжырымдарды қорғап шығыңдар.

1-топ. Халық өмірінде ғасырлар бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды.

2-топ. Қазақ құқығы – қазақ халқының және барлық көшпелі өркеннеттің мәдени байлығы.

7-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

3-4-сабақ

Дала заңы

Ойтүрткі

- Қазақ қоғамында билердің рөлі қандай болды?
- Олар қандай мәселелерді шешкен?

1-тапсырма. Мәтінді зерделеп оқыңдар. Қазақ заңының ерекшеліктерін тауып, дәптерлеріңе жазыңдар.

Әр елдің, халықтың өзіне лайық заңы бар. Мұндай заң біздің халқымызда да ертеден қалыптасқан. Ол кезінде қағазға түспесе де, білікті, зерделі, беделді адамдардың, ақсақалдардың аузынан көпке тарап, ғасырлар көшіне ілесіп, жалғасып отырған. Бұл ережелер, қағидалар далалық ұлттардың әдет-ғұрпына, тұрмысына лайық жасалып, қылмыс, дау, әділет істері осы заң негізінде шешімін тапқан. Қазақ заңының тағы бір ерекшелігі сол, тек әділдік пен дін жолын ұстанумен бірге сөз өнерін: шешендік, тапқырлық, айтқыштық өнерді де жоғары бағалаған. Соған лайық әділ билердің өзін де, сөзін де мақұлдап, қадір тұтып, олардың есімін аузынан тастамаған. Қара қылды қақ жарған Мөңке, Едіге, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Жанқұтты, Байдалы, Досбол, Сырым сынды билерді халық төбесіне көтеріп, ханмен қатар қадірлеп, құрмет тұтқан. Осы кісілердің дуалы аузынан әділ заңға арналған «Ұсынған басты қылыш кеспейді», «Аталы сөзге арсыз тоқтамайды», «Жаңылғанға жаза жоқ» деген көркем көсемсөздер туған.

«Қазақтың Ата заңдары» кітабынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақтың қандай би-шешендерін білесіңдер?
2. Қазақ халқы нені жоғары бағалаған?
3. «Қара қылды қақ жарған» деген фразеологизмнің мағынасы нені білдіреді?
4. Қалай ойлайсыңдар, халық неліктен би-шешендерге жүгінген?
5. «Жаңылғанға жаза жоқ» дегенді қалай түсіндіңдер?

3-тапсырма. Берілген сөздердің синонимдік қатарын толықтыр.

Ел _____
 Білікті _____
 Ережелер _____
 Әдет-ғұрпы _____
 Шешендік _____

ЫРЫҚСЫЗ ЕТІС

Ырықсыз етіс іс-әрекеттің өздігінен орындалғанын білдіреді. Етістікке *-ыл, -іл-, л*, ал сөздің түбірінде *-л* болса, *-ын, -ін, -н* жұрнағы жалғанып жасалады. Мысалы: *кітап оқылды, үй тазаланды, астық жиналды, сөз сөйленді, хат жазылды.*

Мұнда істі орындаушы көрінбейді, атқарылған істер ғана көрсетіледі. Бірақ істің атқарушы иесі кейде сөйлемнің мазмұнынан байқалып тұрады.

Ырықсыз етістің жасалу жолдары:

- *-ыл, -іл, -л*: жу+ыл+ды, тер+іл+ді, күре+л+ді;
- *-ын, -ін, -н*: ал+ын+ды, іл+ін+ді, таңбала+н+ған.

4-тапсырма. Ырықсыз етістің жұрнақтарын дұрыс қолданып, төмендегі етістіктермен сөйлем құраңдар.

Мақұлдау, сыйлау, аузына қарау, қадір тұту, құрмет тұту.

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтіндегі билердің ұранына айналған афоризмдерді сыныптастарыңа қайталап айтып бер.

Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік «Дала заңының» билігі болды. Ал оның сақтаушысы, реформаторы және оны жүзеге асырушы билер болды.

Би, ең алдымен, сот (судья). Би халықтың сана-сезімінде ақиқаттың ақ туын көтеруші ретінде сипатталады. Оған дәлел ретінде билердің мынадай ұрандарын келтіруге болады: «Шыннан өзге Құдай жоқ», «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», «Тіл жүйрік емес, билікте шын жүйрік». Билер адамның ар-намысын әділдік тұрғыдан қорғауды ең жоғарғы қадір-қасиет деп санаған. Бұл құндылықтар әділ сот мәселесіне тікелей қатысты.

Қазақ даласында би болу оңайға түспеген. Би боламын деген адам тек жеке қасиеттерімен танылып қана қоймай, бірқатар сыннан сүрінбей өтуі керек болған. Биге табиғат берген қасиеттерден басқа

шешендік, сөзуарлық, ақыл-парасат, қызыл тілде ешкімге дес бермеу қасиеттері тән. Сонымен бірге «Қасым ханның қасқа жолында», «Есім ханның ескі жолында», Әз Тәукенің «Жеті жарғысында» көрініс тапқан «Дала заңының» негізгі қағидалары мен нормаларын жатқа білуі, өзіне дейінгі атақты билердің үлгілі сөзінен нәр алуы тәрізді негізгі талаптар қойылатын.

«Қазақтың Ата заңдары» кітабынан

6-тапсырма. Дала заңындағы негізгі талаптарды сызба арқылы көрсетіп, түсіндіріңдер.

7-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіннің соңғы азатжолындағы ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

8-тапсырма. «БББ» кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білгім келеді	Білдім

5-6-сабақ

Аты аңызға айналған билер

Ойтүрткі

- Билердің өмірі мен өнегелі істері туралы не білесіңдер? Мысалдар келтіріңдер.

1-тапсырма. Мәтінді тындандар (18-аудио). Едіге би қандай жағдаятқа тап болды? Шешімін қалай тапты? Бағалаңдар.

Бір күні екі әйел, екі еркек бір балаға таласып, Едігеге келеді. Бір әйел мен бір еркек:

– Осынау баланы бесікте жоғалтып едік, жүгіріп жүргенде танып отырмыз, төрелігін беріңіз, – дейді.

– Он ай көтеріп, өзім тапқан балама жала қылады, – деп, қалған екеуі де өршеленеді.

Сонда Едіге баланы екі қолынан екі әйелге ұстатады. «Жоғалтып едім» деген әйел жылап тұр, ал анау әйел «не қылсаң да өзін біл» дегендей бедірейіп үндемей тұр.

– Мына баланы семсермен екеуіңізге қак бөліп беремін, – деп Едіге семсерді көтере бергенде, «жоғалтып едім» деген әйел Едігенің білегінен ұстай алып:

– Өлтірменіз, қайда жүрсе де, тірі жүрсін, менен туған бала өскенде мені бір табар, әзірше мынау-ақ алсын, – деп, Едігенің қолындағы жоғары көтерілген семсердің астына тізерлеп отыра кетеді.

Сонда Едіге үндемей жерге қарап сазарып тұрған әйелге:

– Сенің ұрлағаның шын. «Өлтірсе, өлтірсін» деп үндемедің. Сондықтан оның өлі-тірісі сен үшін бәрібір. Баланың туған анасы – мынау, – деп, баланы туған шешесіне алып беріпті.

«Қазақтың Ата заңдары» кітабынан

2-тапсырма. Едіге бидің шешімі дұрыс па? «ПОПС» формуласын қолданып, өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

3-тапсырма. Рөлдік ойын. Әңгімені қайталап оқып, мазмұны бойынша қойылым әзірлендер. Рөлде ойнағандардың сезімді шынайы жеткізе білуін бағалаңдар.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Автор тақырыпты неліктен бұлай атаған? Тақырыбын талдаңдар.

Үш жүзден шыққан ұлы билер

Қазақтың құқық жүйесінің негізгі қозғаушы күші, алтын дінгегі билер болған. Би – дала төсіндегі әділдіктің басты жаршысы, кара қылшы қак жарған төреші (сот), заң шығарушы, қызыл тілді шешен, қысылтаяң кезде тіл қаруы мен найзасын қолына қатар ұстаған батыр. «Сегіз қырлы, бір сырлы» әмбебап тұлға.

Төле, Қазыбек, Әйтеке – қазақтың үш жүзінен шыққан ұлы билері. Төле әкесінің айтуымен бес жасынан оқу жолына түседі. Бастапқыда әкесімен бірге ел аралайды, кейін беделді билердің қасында қосшылықта жүреді. Ол ойлы, сөзге жүйрік бала болып өседі. Тоғыз жасынан билік құрып, еліне танылады. 15 жасынан өзінің жеке билік жолын бастайды.

Қазыбек би – халықты XVII–XVIII ғасырлардағы ауыр жағдайдан алып шығуға атсалысқан үш заңгердің бірі. Қазыбек бисіз Орта жүздің ел тізгінін ұстаған игі жақсылары маңызды бір істі де шешпейтін болған. Оның пікірімен кезінде атақты Әбілмәмбет, Абылай хандар да санасқан.

Әйтеке бидің беделі Кіші жүз аумағынан асып кеткен. Әйтеке би өз заманында жоғары білім алып, атақты Ұлықбек медресесінде оқып, бірнеше шығыс тілін – араб, парсы, түрік тілдерін жете меңгерген. Бес жасынан атақты билердің мектебінен өткен.

Бұл үш би, ең алдымен, әділетті болып, халыққа қызмет етуді мақсат етті. Төле бидің: «мен халық үшін жүрген адаммын», Әйтеке бидің: «Халықтың көз жасын күннің шуағы да кептіре алмайды», «Өмірім өзгенік і, өлім ғана өзімдікі» деген сөздері аңызға айналған.

С.Зиманов

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Автор XVII–XVIII ғасырлардағы ауыр жағдай деп қандай жағдайды айтып отыр?
2. Билердің бойында қандай қасиеттер болуы керек?
3. Билердің биліктегі мақсаты не болды?

6-тапсырма. «Үш биге ортақ қасиеттер» деген тақырыпта диалог құрыңдар.

Қамтылатын ақпараттар:

- білімі;
- сөз өнерін жақсы меңгеруі;
- тапқырлығы;
- әділетті шешім шығаруы.

7-тапсырма. «Билер ұстанған қағидалар» деген тақырыпта шағын мақала жазыңдар. Онда билердің айтқан афоризмдерін дәлел ретінде қолданыңдар. Мақалада ырықсыз етіс жұрнақтары орнымен қолданылсын.

8-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап беріңдер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Ортан терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

7-8-сабақ

Жеті жарғы

Ойтүрткі

- «Жеті жарғы» атауына қатысты мынадай сұрақтарға жауап беріңдер.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін қай стильде жазылған? Тілдік ерекшелігін анықтаңдар.

XVII ғасырда «Қасым ханның қасқа жолын» Есім хан (1598–1645 жылдары хандық құрған) түпкілікті қолданып, заң толық күшіне енді. Мұны халық «Есім ханның ескі жолы» деп атап, осы жолды ұстанды.

Көшпелі тайпалардың жаңа саяси одағы Ақназар ханның тұсында тиянақталды. Жаңа мемлекеттің құқықтық негізін бағзы заң жобаларының жаңа дәуірге, жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделіп, толықтырылып, қайта өңделген «Жеті жарғы» құрады. Жаңа мемлекеттің аталған екі заңы ұлы хан Өз Тәукенің тұсында (XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басы) одан әрі жетілдірілді.

«Жеті жарғы» дала демократиясына лайықталып жасалған заңдар жиынтығын құрайды. Тәуке ханның тұсында Қазақ хандығының әлеуметтік-саяси, идеологиялық қағидаларының конституциялық негізі «Жеті жарғы» болған. Оның негізінде «Билер кеңесі» құрылды. Жыл сайын Құрылтай өткізілді. Осындай мемлекеттік, құқықтық, азаматтық ережелер негізін жасауға атақты Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Әнет бабалар қатысты. Бұрынғы бес тараудан тұратын Ережеге жесір дауы мен құн дауы қосылды. Аталған заңның қағазға түскені не түспегені белгісіз. Бірақ мұны елдің батыр, билері, ақсақалдары, шешендері құрандай жаттап, кейінгі ұрпаққа жеткізді.

«Қазақтың Ата заңдары» кітабынан

2-тапсырма. «Халық неліктен «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заң ережелерін дәріптеді?» сұрағы бойынша пікірталас өткізіңдер. Пікірталаста «Қазақстан тарихы» пәнінен алған білімдеріңді негізге алыңдар, сөйлеу этикетін қолданыңдар.

3-тапсырма. Алдыңғы және бүгінгі сабақтарда кездескен тарихи есімдерді теріп, «Қос жазба күнделігіне» толтырыңдар.

Тарихи есімдер	Ол туралы не білесің? Өз бетінше ізденіп, толықтыр.
өз Тәуке хан	

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (19-аудио). Қандай баптар естеріңде қалды?

«Жеті жарғының» негізгі баптары мыналар:

Бірінші бап – жер дауы. Қыс қыстау, жаз жайлау – мал баққан елдің атадан балаға мирас етіп қалдыратын еншісі. Жер – атамекен, кіндік жұрт, Отан. Көшпенділер үшін жерден кнелі еш нәрсе жоқ. Жер дауынан кшын дау жоқ.

Екінші бап – үй-ішіне, ата-анаға құрмет, сыйластық, әке мен бала, ене мен келін арасындағы қарым-қатынас, үлкен мен кіші арасындағы сыпайыгершілік, жастарды тәрбиелеу сияқты имандылық шаралары.

Үшінші бап – ұрлық пен қарлыққа кедергі қойып, бұқараны адалдыққа шақырып, еңбекпен күнелтуге бейімдеген заңдар.

Төртінші бап ел мен ел, халық пен халық, ру мен ру арасындағы дау-дамайларды әділдікпен шешуге арналған.

Бесінші бап ел бірлігін сақтау, Отанын қорғау, сыртқы жауға тойтарыс беру, жасак құру, сардар сайлау, сауын айту тәрізді ереже-қағидалардан тұрады.

Алтыншы бап түгелдей күн дауына бағытталған. Бұл даудың жазасы – қылмысы үшін күн төленіп, айып кесілетін болған.

С.Сматаев

5-тапсырма. «Жеті жарғы» баптарын атау түрінде диаграммаға түсіріңдер.

6-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша постер дайындаңдар. Постерді қолдана отырып, баптардың мазмұны бойынша баяндама жасаңдар. Баяндама мазмұнын неғұрлым кең ашып, оны қорғап, ең жақсы өрнекті ұсынған оқушы жеңімпаз болады.

7-тапсырма. Ойтаразы. Сен қалай ойлайсың?

- «Жеті жарғыны» бүгінгі өмірге бейімдеуге бола ма?
- Осы мәселелер қазір кездесе ме?
- Олар қалай шешіледі?

9-10-сабақ

Қылмыс түбі – қорлық

Ой түрткі

- Қылмыс түрлеріне нелер жатады?
- Бұзақылық жасаған жасөспірімдерге қандай шара қолдану керек ?

1-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар (20-аудио). Өлеңде айтылған ойдың шындыққа қатысын алдыңғы сыныпта өткен Махамбеттің тағдырымен байланыстырып әңгімелеңдер.

Шомбал жігіт кіріп келді ентелеп.
 Төрде отырған әкесінің алдына,
 Маң-маң басып барды да,
 Алтын жіппен әдіптелген жағасы
 Сұр ішікті тастай салды баласы.
 – Иә, сөйле, – деді әкесі, –
 Қандай ерлік көрсеттің?
 Екі ай бойы, қане, қайда жол шектің?

Баласы айтты:
 – Топ бастадық төрт адам.
 Махамбеттің жақыны
 Ықыласты үгіттеп,
 Мақтап, қағып арқаға
 Қосып алдық ортаға.

Бұл түгелдей мына ұлыңның ақылы.
 Еркін жетер әңгіме ол бір таңға.
 Қапысызда қармақ салып,
 Махамбетті алдап соғып,
 Басын кесіп сыйға тарттық сұлтанға...

М.Шаханов

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірлесіңдер.

1. Махамбетке қарсы қандай қылмыс жасалды?
2. Бұл жерде қылмыскер кім?
3. Бұл қылмысқа куәгер бар ма?

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Қазақтың Ата заңы бойынша қылмыскер қандай жаза тарту керек?» деген сұрақ бойынша аннотация (қысқаша түсінік) жазыңдар. Аннотацияда ырықсыз етістер болсын.

4-тапсырма. Рөлдік ойын. «Әділет жазасы» деген тақырыпта қойылым көрсетіңдер. Бірің – сот, бірің – тергеуші, бірің – куәгер, бірің адвокат болыңдар. Қойылымның сценарийін алдын ала дайындаңдар.

5-тапсырма. Мәтін үзіндісін оқып, оқиға желісін ретімен дәптерлеріңе түсіріңдер.

Із кесу

Түнгі екіден асқанда жедел жәрдем мен қалалық ішкі істер бөліміне қатар қоңырау шалынды. Бір-бірінен хабар алысымен, үлкен үйлеріне жиналған ағайынды Хамраевтардың бірі ебіл-дебіл болған кейуананы жұбатса, енді бірі ауруханаға жөнелтілген Расулдың жанында жүтіріп жүрген. Алайда күретамырына зақым келгендіктен, аяғы шыққалы арбаға таңылған жас бала он алты жасында ашкөздердің құрбаны болып кете барды. Осы іс бойынша Медеу аудандық ішкі істер бөлімінде арнайы топ құрылып, ұрлық жасаған қылмыскерлер іздестіріле бастады. Кейуананың айтуы бойынша екі жігіттің бейнесі жасалып, ол адам көп жүретін жерлерге ілінді. Үйде қалдырылған саусақ іздері тексерілді.

Жедел топтың жан-жақты ұйымдастырған шаралары нәтижесіз болған жоқ, қылмыскерлер қолға түсті. Тергеуші Құралбек Оспанов бағалы әшекей заттар ұрлағандардың алтын сатушыларды айналып өтпейтінін білетін. Айтқанындай, араға төртінші күн салып, көк базардың алдында алтын сатып жүрген әйелдерге екі жігіт өз тауарларын ұсынады. Бірақ тек гауһар таспен безендірілген әшекейді елу мыңға бере салғалы тұрған жігіттер бірден күдік тудырған. «Ақшам жетпей тұр, қазір достарымнан сұрап келейін. Жарты сағаттан кейін келе аласың ба?» – деген келіншек жігіттердің көңіліне күдік тудырмауға тырысты. Ал елу мың үшін саудагерге қайта соққан ұры жігіттер қақпанға өздері келіп түскенін кеш түсінді.

Н.Шынтаев

6-тапсырма. Осындай жағдаяттың куәгері болдың. Не істер едің? Өз әрекетіңнің жоспарын құр.

7-тапсырма. Мәтіннен етістерді тауып, семантикалық картаға түсіріңдер.

Етістер	Өздік	Өзгелік	Ырықсыз	Ортақ
шалынды			+	

8-тапсырма. Әңгімені аяқтаңдар. Ұры жігіттерге қандай жаза қолданар едіңдер? Өз өмірлеріне балта шапқан ұрыларға сендер не айтар едіңдер? Қорытынды жасаңдар.

11-12-сабақ

Қазақстан Республикасының Ата заңы

Ойтүрткі

- Еліміздің Ата заңы – Конституция туралы не білесіңдер?
- Оның қоғам өміріндегі маңызы қандай?

1-тапсырма. Мәтінді зерделеп оқыңдар. Конституцияның мән-маңызы неде?

Конституция – кез келген мемлекеттің, елдің тәуелсіздігін, демократиялық құндылықтарын айқындайтын негізгі құжат. Онда мемлекеттің барлық құрылымының, жеке азаматтардың, ұлт пен ұлыстардың, әлеуметтік топтардың мақсаттары, міндеттері, құқықтары көрсетіледі. Қазақстанның Ата заңы әлемдегі ең жас Конституциялардың бірі болып саналады. Расында, бұл – елдіктің бастауы болып табылатын құжат. Қазақстанның Конституциясы – әлемдегі жалпыадамзаттық құндылықтарды дәріптейтін ең үздік 50 конституцияның бірі. Бұның өзі Ата заңымыздың үлкен әлеуетін білдірсе керек.

Тұңғыш Президенттің ант қабылдау сәтінен

Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясы ашық және демократиялық қоғам орнатудың негізгі принциптерін баянды етуге тиіс. 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы егемендік тарихындағы ең демократияшыл құжат болып саналады. Алғаш қабылданған 1993 жылғы Конституцияның мәні мен маңызы мынада: бірінші – мемлекеттік билікті басқарудың барлық жүйесін нығайту, екінші – экономикалық реформаны

жүргізе отырып, елді сол кездегі терең дағдарыстан шығару, үшінші – жас мемлекеттің сыртқы саяс атын қалыптастыру, төртінші – ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін заңдық негіздерді Ата заңда көрсету.

Н.Назарбаев

2-тапсырма. «Атаулар (терминдер) кестесін» толтырыңдар. Жазғандарыңды топ ішінде талқылап, әрі қарай толықтырыңдар.

Конституция	Экономикалық реформа	Ішкі саяси тұрақтылық

3-тапсырма. Венн диаграммасы арқылы «Жеті жарғы» мен Қазақстан Республикасының Ата заңын салыстырыңдар. Айырмашылығы мен ұқсастығын көрсетіңдер.

4-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар (21-аудио). Ақын өлеңі кімге арналған? Өлеңнің идеясын, ақынның көзқарасын бағалаңдар.

Еліне арналатын тілегі шын,
Ей, ұлым, Отанымның түлегісің!
Іргесін туған елдің тіреп тұрған
Қадірін Ата заңның білемісің?!

Ешкім де мін таға алмас елдігіме!
Дауласып жармаспайды белдігіме.
Бойында Ата заңның өріліп тұр
Даламның кеңдігі де, теңдігі де!

Бағынған өз заңына жұмыр ғалам,
Сондықтан Күннен Жерім суынбаған.
Қоғамның сан саласын реттейтін
Әрбір заң Ата заңнан туындаған.

Бастайтын болашаққа бақ кемені,
Осы жол халықтың да нақ сенері!
«Халқыма адалмын!» деп Ата заңға
Елбасы қолын қойып ант береді.

Болғанмен бұл өмірде айлаң күшті,
Ел үшін кім тындырар қайран істі?!
Еліннің дамуы мен дағдарысы
Ол дағы Ата заңға байланысты!

А.Сейтақ

5-тапсырма. Берілген сөздерді қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сөздікпен жұмыс жасаңдар.

Елдің іргесі, мін тағу, өріліп тұр, жұмыр ғалам, ант беру.

6-тапсырма. Өлең шумақтары бойынша негізгі ойды анықтаңдар.

Өлең шумақтары	Тірек сөздер	Негізгі ой
1-шумақ	Отан, туған ел, Ата заң	Ата заң – елдің тірегі. Оны әрқайсысы білуі керек.

7-тапсырма. Рөлдік ойын (бірің – журналист, бірің – ғалым). «Елімнің дамуы мен дағдарысы Ата заңға байланысты» деген тақырыпта бір-біріңнен сұхбат алыңдар. Сұхбат сұрақтарын өздерің дайындаңдар.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақтан қандай әсер алдың?
- Бұрын мән бермеген қандай мәселелерді білдің?
- Сұхбат бере алдың ба?

13-14-сабақ

Айбатыр Сейтақ. «Азат елдің ар-намысы – Ата заң»

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқы. Дауыс сазы мен дыбыстардың үндестігін сақта.

Нұр шашқан жас ұрпақтың ұғымына,
Тікелей әсер еткен ғұмырына.
Айналды Ата заңым мызғымайтын
Тәуелсіз мемлекеттің тұғырына!

Әр бабы, әр тармағы жойылмайды,
Шектеу де және тегін қойылмайды!
Келісімшарт жасасқан барлық шетел
Қазақтың Ата заңын мойындайды!

Өмірден әділдік пен бақ табатын,
 Құқығым қорғалды деп шаттанатын,
 Өзіндей жас өркендер келеді өсіп
 «Бұл – біздің Ата заң» деп мақтанатын!

Өркендеп өз қолына алған ісі,
 Биікке қазағымның самға, құсы!
 Халық боп қадір тұтып, қастерлеген
 Ата заң – азат елдің ар-намысы!

А.Сейтақ

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сөйлемдерді толықтырып жазыңдар.

- Жас ұрпақтың ... , ... әсер еткен.
- Ата заң тәуелсіз мемлекеттің ... ..
- Шет мемлекеттері де қазақтың ... ..
- Жастар ... .. деп мақтанады.
- ... .. – азат елдің ... ..

3-тапсырма. «Ата заңды қорғау үшін не істеуіміз керек?» деген сұрақ бойынша пікірталас өткізіңдер. Ырықсыз етіс пен ортақ етістерді орынды қолданыңдар.

Қамтыланын ақпараттар:

- барша азаматтың заңды білуі;
- адамдардың қылмыстық істерге бармауы;
- алааықтық, алдау, ұрлыққа көз жұма қарамауы;
- өзін және достарын жат пиғылдардан қорғау.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (22-аудио). Естерінде қалған мәселелерді жұбың екеуің талдаңдар.

Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес республика азаматтары мемлекеттік ұйымдар мен лауазымды адамдардың аттарына хабарламалар жібереді. Хабарламалар ауызша және жазбаша болуы мүмкін. Хабарламаның үш түрі бар: арыз, өтініш және ұсыныс.

Жеке адам өзіне берілген құқықтарды пайдалану үшін өтініш жазады, сонымен қатар өзі жұмыс істейтін ұжымдарда, мекемелерде, өзі тұратын үйлерде, мемлекеттік органдар қызметінде байқалған кемшіліктерді атап жазады.

Арызда азаматтардың заң арқылы қорғалатын жеке құқықтары мен мүдделерінің бұзылу фактісі туралы хабарлама жасалып, оны қалпына келтіру туралы талап-тілек айтылады.

Ұсыныс – белгілі бір мемлекеттік органның, ұйымның, мекеменің жұмысын жақсартуға назар аударатын және қойылған міндеттерді шешудің жолдары ұсынылатын хабарлама түрі. Хабарламаның барлық түрі мемлекеттік органдардың, ұйымдардың кеңсесінде тіркеуден өтеді.

«Орысша-қазақша заңдық түсіндірме» анықтамалық сөздігінен

5-тапсырма. Сыныпта хабарлама түрлері туралы ой бөлісіңдер.

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Азаматтардың құқығы бұзылған жағдаяттарға байланысты хабарламаның түрін анықтап, аннотация жазыңдар.

7-тапсырма. Сұрақ-жауап арқылы диалогтік сұхбат жазыңдар.

Сұрақтары.

1. Ата заңда адам құқығына қатысты қандай мәселелер қамтылған?
2. Оларды қаншалықты білесің?
3. Өз құқығыңды қорғай аласың ба?

8-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Ата заң туралы не білдің?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді?
- Оған не себеп болды?

15-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Қазақ даласында қандай заңдар болған?
2. «Жеті жарғыны» жетілдіруге кімдер қатысты?
3. Қазақ қоғамында билердің орны қандай болды?
4. Олар қандай мәселелерді қарады?
5. Қазіргі Ата заң – Конституцияның мән-маңызы неде?

2-тапсырма. Берілген үлгі бойынша мектептегі келеңсіз жағдаятқа арыз жазып көріңдер.

Алматы қаласы Бостандық ауданы
 №3 Сүт зауытының директоры А.Н.Нұрышев мырзаға
 №3 Сүт зауытының Бас технологі Марат Мекебаевтан

Арыз

Сізге арыз беру себебім – қазіргі кездегі зауыттың санитарлық жағдайының нашарлығы. Соның нәтижесінде шығарылған өнім

сапасының белгіленген стандартқа сәйкес келмей отырғандығын хабарлағым келеді. Бұл тапсырыс беруші мекемелер санының қысқаруына әкеп соғады. Айтылғандарды ескере отырып, жедел түрде шара қолдануыңызды сұраймын.

*№3 Сүт зауытының бас технологи Марат Мекебаев
24 қыркүйек, 2008 жыл*

3-тапсырма. Ырықсыз етісті еске түсіріп, кестені толтырыңдар.

Етіс	Анықтамасы	Мысалы	Сөйлем
Ырықсыз етіс			

4-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер». Тақырып бойынша әріптестеріңмен ой бөлісіңдер.

- жаңа 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- оқығым келетін ақпарат.

5-тақырып

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ КҮНІ – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙБЫНДЫ МЕЙРАМЫ

Басшысы жоқ ел – жетім.

Нақыл сөз

1-2-сабақ

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні

Ойтүрткі

- Қазақстанда қандай мерекелер бар?
- Қазақстандықтар үшін Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні мерекесінің мән-маңызы неде?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (23-аудио). Негізгі ойды беріп тұрған терминдерді атаңдар.

Заңға сәйкес Қазақстан Республикасында ұлттық, мемлекеттік, кәсіби және өзге де мерекелер атап өтіледі.

Ұлттық мерекелер – мемлекеттің дамуына елеулі ықпал еткен, ерекше тарихи маңызы бар оқиғалардың құрметіне Қазақстан Республикасында белгіленген мерекелер. Ұлттық мерекелерді мейрамдау кезінде мемлекеттік органдарда ресми іс-шаралар өткізіледі.

Мемлекеттік мерекелер – қоғамдық-саяси маңызы бар оқиғаларға арналған, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтары дәстүрлі түрде атап өтетін мерекелер. Мемлекеттік мерекелерді мейрамдау кезінде ресми іс-шаралар өткізілуі мүмкін.

Кәсіби және өзге де мерекелер – ұлттық және мемлекеттік мереке мәртебесі берілмеген, азаматтардың жекелеген санаттары атап өтетін мерекелер.

«Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы» Заңынан

2-тапсырма. Ұлттық және мемлекеттік мерекелердің арасында қандай айырмашылық бар? Оларға қандай мерекелер жатады? Олардың әрқайсысын жұбыңа тірексызба арқылы түсіндір.

Ұлттық
мерекелер

Мемлекеттік
мерекелер

Кәсіби
мерекелер

3-тапсырма. Өзің білетін кәсіби мерекелерді диаграммаға түсіріп, кәсіптің қыр-сырын сыныптастарыңа әңгімеле.

4-тапсырма. Мәтінмен танысыңдар. Қарамен берілген сөздердің мағынасын қалай түсіндіңдер?

Тұңғыш Президент күні – тарихи таңдау күні, барша қазақстан-
дықтың **Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың төңірегіне топтасу күні.**

«Егемен Қазақстан» газетінен

5-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқы. Мәтіннің мазмұнын айқындап тұрған сөйлемді тап.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні

Атаулы күн 2011 жылдан бері мерекеге айналды. Сол жылы Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңына қол қойды. Сөйтіп, 1 желтоқсан жаңа мемлекеттік мереке – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күнін белгіледі. Бұл күн жайдан-жай таңдалған жоқ. 1991 жылы 1 желтоқсанда Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бүкіл-халықтық сайлауда 98,78 пайыз дауысқа ие болып, бірауыздан ел Президенті болып сайланды.

А.Бекенұлы

6-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Бұл қандай мереке?
2. Неліктен 1 желтоқсан күні таңдалды?
3. Тұңғыш Президент күнін қалай атап өтесің?
4. Бұл мейрам барша халық тойлайтын мерекеге айналды ма?
5. Тұңғыш Президентке қандай тілек айтар едің?

7-тапсырма. Тұңғыш Президент күніне арналған мерекелік шараны өткізуді саған тапсырды. Қалай ұйымдастырар едің? Жоспарын құр.

8-тапсырма. Сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... .. қиын болды.
- Мен ... .. тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... .. екендігін түсіндім.
- Мен ... .. үйрендім.
- Мені ... .. таңғалдырды.

3-4-сабақ

Елбасы – елдің тұтқасы

Ойтүрткі

- *Тұтқа* сөзін қандай сөзбен ауыстыруға болады?
- Президент күні мерекесін атап өтетін өзге елдерді білесіңдер ме?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Бас әріппен жазылған сөздерге назар аударыңдар. Олар қандай атаулар?

Президент күні мерекесі біздің елімізде ғана емес, басқа мемлекеттерде де кездеседі. Америка Құрама Штаттарында ақпан айының үшінші дүйсенбісі Президент күні ретінде мерекеленеді. Бұл мереке 1855 жылдан бері жалпыұлттық деңгейде Американың тұңғыш президенті Джордж Вашингтонның құрметіне тойланады. Бұл күні Вашингтон мұражай-үйінде көпшілік арнайы костюмдер киіп, той тойлайды.

Исландия елінде бұл күн 14 мамырда тойланады. Исландияның бесінші президенті Оулавюр Рагнар Гримссонның құрметіне бекітілген. Исландияда Президенттің туған күні – мемлекеттік мереке. Бұл күні әртүрлі көңілді іс-шаралар мен халықтық шеру ұйымдастырылады.

Ангола да тұңғыш президент күнін тойлайды. Ангола мемлекеті Президент күнін «Ұлт батырлары күні» деген атаумен 17 қыркүйекте мерекелейді. Португалдардың бодандығынан Анголаға тәуелсіздік алып беру үшін аянбай күресіп, сол мақсатына жеткен Агоштиньо Нету 17 қыркүйекте дүниеге келген. Күздің алғашқы айында тойлануының себебі де сол.

«Айқын» газетінен

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Президент күнін қандай елдер атап өтеді?
2. Америкада мереке кімнің құрметіне байланысты тойланады?

3. Исландияда бұл күні қандай шаралар өтеді?
4. Анголада Президент күні неліктен «Ұлт батырлары күні» деген атаумен мерекеленеді?
5. Біздің елімізде бұл мерекеде қандай шаралар өткізіледі?

Еске түсірейік!

МЕЗГІЛ ҮСТЕУЛЕРІ

Мезгіл үстеу қимылдың, амал-әрекеттің мезгілін, уақытын және мерзімін білдіреді. *Қашан? қашаннан? қай уақытта?* деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *кешке, ертең, бүгін, былтыр, түнде, келесі жылы* т.б.

Мезгіл үстеуі етістікпен тіркесіп қолданылады. Мысалы: *Ағам таңертең жүгіреді* (қашан жүгіреді? – таңертең жүгіреді). *Інім келесі жылы мектепке барады* (қашан барады? – келесі жылы барады).

3-тапсырма. Мезгіл үстеулері мен сөз тіркестерін қатыстырып, ауызша сөйлемдер құраңдар.

Мезгіл үстеулері	Сөз тіркестері	Сөйлемдер
Биыл	Президент күні	Биыл Президент күні сегізінші жыл тойланып жатыр.
Кешке	Іс-шаралар	
Келесі жылы	Нұр-Сұлтанға	

4-тапсырма. Берілген мезгіл үстеулерін қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

Жыл сайын, 2011 жылдан, 1991 жылы 1 желтоқсанда, 30 тамызда, қыста, биыл, мамырда.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (24-аудио). Қандай ой айтылған? Автор ойын бағалаңдар.

Жер бетінде елінің тәуелсіздігін, халқының бостандығын ойламайтын жұрт жоқ шығар. Бұл тәуелсіздік – біз үшін басқа қонған бақ. Бақты бағалаған халықты бастайтын тақ несі болуға тиіс. Бұл – ежелден келе жатқан өмір заңы. Осыған байланысты ата тарихты ақтарсақ, ежелден ел басқарған ержүрек батыр бабаларымызды, ұлы хандарды кездестіруге болады. Тәуелсіздігімізді алған соң халықтың басын біріктіріп, өз алдына ел қылуға Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев көп еңбек сіңірді, қазақ халқының тұңғыш Елбасы болды. Ол кісінің бастауымен менің Отаным әлемге танылды. Елім елдігін көрсетті, ерлігін танытты.

М.Мәметов

6-тапсырма. Мәтіннен автордың қандай көңіл күйін байқадың? Дәлелде.

- қуаныш;
- мақтаныш;
- таңғалу;
- реніш.

7-тапсырма. «Тәуелсіздік» сөзіне ассоциативті қатар болатын сөздерді жазыңдар.

8-тапсырма. «БББ» кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білгім келеді	Білдім

5-6-сабақ

Ұлы Дала перзенті

Ойтүрткі

- Тәуелсіздік бізге қалай келді?
- Кімдердің арқасында тәуелсіз ел болдық?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай мәселелер көтерілген? Алдыңғы сабақтағы тыңдалым мәтініндегі оймен сабақтастығы бар ма? Дәлелдеңдер.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының өзінде біздің еліміз егемендіктің ең негізгі алғышарттарын жасай алды. Ең алдымен, көпұлтты елде халықтың ауызбірлігін сақтауға қол жеткізілді. Қазақстанды мекен етіп жатқан ұлттар мен ұлыстардың барлығының мүддесін Н.Назарбаев ортақтастыра алды. Елбасы ортақ үйімізде татулық пен келісімнің болуы қай істің де сәтін салудың алғышарты екенін ешқашан есінен шығарған жоқ. Дәл осы кезеңде талай республикаларда азамат соғысы өршіп, мың-мындаған адам саясаттың сойылын соққан содырлардың сойқанынан құрбан болып жатты. Құдайға шүкір, сол бір сын сағаттарда Қазақстан тыныштығын, татулығын сақтап қалды. Елбасымыздың салқалы саясаты біздің ортақ шаңырағымызды жанжалдан сақтап қалғанын ешқашан ұмытуға болмайды.

М.Жолдасбеков

2-тапсырма. Төмендегі сөздердің мағынасын түсіндіріңдер.

Алғышарт, ауызбірлік, азамат соғысы, саясаттың сойылы, содырлар, салқалы саясат.

3-тапсырма. «Егеменді елдің алғышарты не?» деген сұраққа жұп болып жауап беріңдер.

4-тапсырма. «Қазақстан – көпұлтты, көптілді мемлекет» деген тақырыпта мезгіл үстеулерін қатыстырып, шолу мәтінін жазыңдар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (25-аудио). Оқиға желісін тезис түрінде жазып, мәтін құрылымын анықтаңдар.

Бір мың тоғыз жүз қыркыншы жылы шілде айының алтыншы жұлдызында Жетісу жерінде, Жамбыл елінде Қарасай батырдың жетінші ұрпағы – Назарбайұлы Әбіштің отауында дүниеге ұл келді. Жаңа туған нәрестеге Нұрсұлтан деген есім берілді. Атын Назарбай атаның жары Мырзабала әже қойды. Алланың 99 аты бар ғой. Соның бір аты – Нұр, тағы бір аты – Сұлтан. Әжесі екі атты қосып, Нұрсұлтан деген есім жасапты. Әженің аузына осындай әуезді де әдемі, терең мағыналы есімді Жаратқан Иенің жерге жіберген періштелерінің бірі салды ма, кім біледі...

Әл-Фараби атындағы университеттің үшінші курсына оқып жүрген бізді Алматы түбіндегі Қаскелен қаласына практикаға жіберген-ді. Жоғары сыныптарға әдебиеттен сабақ беріп үйреніп жүрдік. Сонда осы Нұрсұлтан оныншы сыныпта оқиды екен. Маңдайы жарқыраған, сабаққа жүйрік, мінезі де ашық-жарқын. Сыныптастарының арасында тұғыры биік екені бір қарағанда-ақ көзге ұрып тұратын. Әсіресе есімде қалғаны – намысшылдығы. Мектептің мұғалімдері Нұрсұлтанның әділетсіздікке көнбейтін, момынға болысып, жұртқа қолдан келген көмегін аямайтынын айтып жүретін. Кейіннен естідім, Нұрсұлтан бес жасқа жақындаған шағында Жамбыл атасының ақ батасын алған екен.

М.Жолдасбеков

6-тапсырма. Мәтін сендерге қандай ой салды? Қандай оқиға айрықша әсер етті?

7-тапсырма. Мезгіл үстеулерін қатыстырып, мәтін мазмұнын өз сөзіңмен айтып бер.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақтан алған әсерің қандай?
- Бұрын мән бермеген қандай мәселелерді білдің?
- Енді нені білгің келеді?

7-8-сабақ

Маралтай Ыбыраев. «Елбасыма»

Ой түрткі

- Елбасындай болуды армандайсың ба?
- Ол үшін не істеуің керек?

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Қара Жер жаралғалы қазағымның,
Шын сүйіп, шын түсінген азабын кім?
Жүрекке қолды қойып ниет қылдым,
Жетті деп тарихымды жазатын күн.
Уақыттың дпірмендей тасы айналады...
Ұл туса, бауырыңа бас аймалап.
Тағдырды Алла ғана нәсіп етіп,
Тарихты тұлға ғана жасай алмақ!
Жанардың жәудіретіп нұрын ала,
Бұл күнді күтті қанша Ұлы Дала.
Ұл туды бір анасы Алты Алаштың,
Күн шықты арай шашып құбылаға.
Күн шықты арай шашып аспаныма,
Дүния кілт айналды басқа ағымға.
Ол Ана ұл тумапты, нұр туыпты
Бүгінгі өзек болар дастаныма.
Ол ұлдың заты – Нұрдан, аты – Сұлтан!
Кеш туған зарықтырып уақытынан...

М.Ыбыраев

2-тапсырма. Өлеңді алдыңғы сабақтағы тыңдалым мәтінімен салыстырып, ортақ ойды анықтаңдар.**3-тапсырма.** Өлеңдегі бас әріппен жазылған сөздердің мағынасын ашып, кестені толтырыңдар.

Қара Жер	Жер-Ана немесе Жер планетасы деген мағынаны білдіреді.

4-тапсырма. Өлеңнің жалғасын тыңдаңдар (26-аудио). Автор не айтқысы келді?

Жаралған жан әлемі Күлтегіндей,
Халықтың арман-тілек, бақытынан.
Қалауын қабыл қыл деп құс — көңілдің,
Асығы алшысынан түскен ұлдың.

Алладан медет тілеп жатқан шығар,
Бауырында Әбіш әкей Үшқоңырдың.
Адал боп ақыреттік жан-жарына,
Қарайлап қоңыр тірлік, мал-жанына.
Ұлтына тұтқа болар перзент сыйлап,
Ол да, эне, үнсіз жатыр Әлжан-Ана.
Жанардың жәудіретіп нұрын ала,
Бұл күнді күтті қанша Ұлы Дала.
Ұл туды бір Анасы Алты Алаштың,
Күн шықты арай шашып құбылаға.
Ел үшін Жерді шарлап ұшқан ұлым,
Ұлт үшін аямаған күш-дарынын.

М.Ыбыраев

5-тапсырма. Ақын сөзін өмірмен байланыстырып, өз ойларыңды айтыңдар. «Күлтегін» ұғымының тарихи мәнін біліп, ақын неліктен оны жырға қосқанын анықтаңдар.

6-тапсырма. «Сөз жарысы» ойыны.

Шарты.

1-топ. *Кім? қашан? қай уақытта? қашаннан?* деген сұрақтар қояды.

2-топ. Қойылған сұрақтарға жауап береді. Қай топ мысалды көбірек келтірсе, сол топ жеңеді.

7-тапсырма. Ізденуге арналған жұмыс. «Ұлы Дала перзенті» деген тақырыпта шағын мақала жазыңдар. Келтірілген мәліметтердің қай дереккөзден алынғандығын көрсетіңдер.

8-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап беріңдер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Орган терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

9-10-сабақ

Тәуелсіз Қазақстанның жетістіктері

Ойтүрткі

- Достарыңмен Қазақстан туралы ой бөліскенде, алдымен елдің қандай жетістіктерін айтар едің?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (27-аудио). Мәтінде не туралы айтылған? Мезгіл үстеулерін қатыстырып, мазмұнын қысқаша баяндаңдар.

Қазақ елінің тәуелсіздік алғаннан бергі бағындырған шырдары жетерлік. 20 жылдан артық уақыт ішінде біздің еліміз әлемдік деңгейдегі алпауыттармен нық тірестіріп, тың бастамаларға ұйытқы бола алды. Оның жарқын дәлелі – Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының саммитін жоғары деңгейде ұйымдастырды. Азиада ойындарын өткізді, сонымен қатар көптеген халықаралық шараларға ұйытқы болды. «ЭКСПО-2017» көрмесін әлем таңғаларлықтай дәрежеде өткізді. Мемлекет билігін қолға алғаннан бастап Елбасы атқарған ігі істер жетерлік.

Ұлттың қамын ойлайтын, дамудың келешегін болжайтын дана саясат ұсынған Нұрсұлтан Назарбаев жас мемлекетті экономикасы орнықты елдердің қатарына қосты. Қазақстан зайырлы, құқықтық мемлекетке айналды. Еуропаның төріне шықты. Діни толеранттылыққа қол жеткізді.

М. Смағұлов

2-тапсырма. Мына сөйлемдердегі айтылған ойларды қалай түсіндіңдер?

1. Біздің еліміз әлемдік деңгейдегі алпауыттармен нық тірестірді.
2. Тың бастамаларға ұйытқы болды.
3. Еуропаның төріне шықты.

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Мәтін мазмұнында қамтылған мәселелерді тақырып етіп алып, ой бөлісіңдер. Тақырыпты өздерің таңдаңдар.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тәуелсіз Қазақстанның даму жолындағы кезеңдерді диаграмма арқылы әңгімелеңдер.

Тәуелсіз Қазақстанның дүниеге келуінің ұлы шежіресі бірқатар тарихи кезеннен тұрады. Олар: 1990 жылдың сәуірі – Н. Назарбаевты Республика Президенті лауазымына тағайындау; 1990 жылдың қазаны – Қазақстанның егемендік туралы Декларацияны қабылдауы; 1991 жылдың тамызы – Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы және Қазақстанның алтын-валюта қорын құру; 1991 жыл-

дың желтоқсаны – алғашқы бүкілхалықтық президенттік сайлау, біздің мемлекетіміздің жаңа атауы туралы шешімнің қабылдануы; 16 желтоқсан – «Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заңның қабылдануы; 1993 жылдың қарашасы – ұлттық валюта мен қаржы жүйесін енгізу.

Бұл – тәуелсіздік алған 24 жыл ішінде ғана бағындырған белестеріміз. Алда алар асуларымыз одан да көп. Бүгінде еліміз дамуының даңғылына түсе отырып, әлемнің дамыған 30 елінің қатарынан орын алатыны сөзсіз. Оған Елбасымыздың бастамасымен қабылданған «Қазақстан-2050» стратегиясы, «Нұрлы жол бағдарламасы», «100 нақты қадам» ұлт жоспары өз септігін тигізері анық.

М.Жиембай

5-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«→»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

6-тапсырма. Сөйлемдерді толықтырып жазыңдар.

... .. ұлы шежіресі ... .. . Алда алар ... көп. Еліміз ... даңғыл жолына ... . Әлемнің дамыған ... .. қатарынан ... .. . Оған ... бастамасымен қабылданған ... , ... , ... өз септігін тигізеді.

7-тапсырма. Мемлекеттік мерекелердің бірінде сен Қазақстан туралы баяндама жасамақсың. Не айтар едің? Баяндамаңның тезисін жаз.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Қосу–алу–қызығамын» кестесін толтыр.

«Қосу» (+)	Сабақта қызық болған, пайдалы мәселелер
«Алу» (-)	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы жоқ немесе аз болды деп ұйғарылған мәселелер
«Қызығамын» (?)	Не білгім келеді ? Бұл мен үшін қызық бола ма? сұрақтарына жауап беру

11-12-сабақ

Елбасы идеялары

Ойтүрткі

- Қалай ойлайсың, елдің астанасын Алматыдан Арқаға көшіру ұлы бастамаға жата ма? Дәлелде.

1-тапсырма. Мәтінді тыңда (28-аудио). Жұбыңның түсінген-түсінбегенін білу үшін оған сұрақтар қой.

Елбасына астананы Алматыдан Арқаға көшіру қаншалықты төзім мен күш-жігерді кажет етті десеніңші! Халықтың бүгінгі мен ертеңін ойлаған Президент: «Біз Алатаудың бауырына сыймай кеткен жоқпыз, қайта жер жаннаты Жетісуды қимай-қимай кеттік. Тарихтың қатал талабы осындай» деп толғанды. Бүгінде елорда халықтың рухын көтерген, жұдырықтай жұмылдырған айбынды қалаға айналды. Әлемге әйгілі болды. Халықаралық мәні бар талай шешімдерге осы жерде қол қойылды. Осының бәрін біз Қазақстан атты Отанымыздың жеңісі, елдің игілігі деп бағалауымыз керек!

М.Жолдасбеков

2-тапсырма. Мәтіндегі Елбасының сөзін қайталап айт. Қарсы мағына беріп тұрған екі жай сөйлемді өз сөзіңмен жеткіз.

3-тапсырма. Мәтінде берілген сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын жұбыңа түсіндір.

Төзім, күш-жігер, жұдырықтай жұмылдырған, рухын көтерген, Отанымыздың жеңісі, елдің игілігі.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тақырыбы неліктен «Туған жерге туынды тік» деп аталады? Түсіндіріңдер. Автордың ойын бағалаңдар.

Туған жерге туынды тік

Қазақ «Туған жерге туынды тік» деп бекер айтпаған. Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын. Мәселен, «Ауылым – әнім» атты әнді айтқанда, «Туған жерін сүйе алмаған, сүйе алар ма туған елін» деп шырқайтын едік қой. Бажайлап қарасақ, бұл – мағынасы өте терең сөздер.

Бағдарлама неге «Туған жер» деп аталады? Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті

мекені, талай жанның өмір бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды. Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі. Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын – бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті.

Н.Назарбаев

5-тапсырма. Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

6-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіннің соңғы азатжолындағы ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп жазыңдар.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

7-тапсырма. Е.Хасанғалиевтің «Атамекен» әнін шырқандар. Ән сендерге ұнады ма? Қандай әсер алдыңдар?

8-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

13-14-сабақ

Болашаққа бағдар

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап (29-аудио), естеріңде қалған тірек сөздер мен атауларды дәптерлеріңе жазыңдар.

Ұлы дала – киелі мекен

Әрбір халықтың, әрбір өркеніңнің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл –

рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіріп қана қою жеткіліксіз. Мысалы, Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи кесенесін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді ұлт жадында орнықтыру қажет. Біз жат идеологиялардың әсеріне өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі, неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыз.

Н.Назарбаев

2-тапсырма. Мәтінді қайталап тыңдап, автордың идеясын талдаңдар. Бұл сөз кімдерге арналған?

3-тапсырма. Өздерің тұратын жердің қасиетті де киелі мекендері туралы таныстырылым жасаңдар. Оларды қорғау үшін не істеу керек?

4-тапсырма. «Елімізде жүзеге асырылып жатқан игі істер» деген тақырыпта бір-бірлеріңе ойландыратын сұрақтар қойып, топта талқылаңдар.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселелерді анықтаңдар.

Прагматизм – өзінің ұлттық және жеке байлығынды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағынды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске

Түсіндірме сөздік

прагматизм – іс, қызмет, әрекет деген мағыналарды береді

популизм – мұнда: жасанды халықшылдық

аспак түгілі, елді құрдымға бастайтын популистiк идеологиялар пайда болады.

Н.Назарбаев

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Елбасының мақаласына тірек болып тұрған екі терминнің мағынасын ашыңдар. Жағдаяттар аясында қолданылу мүмкіндігіне талдау жасаңдар.

7-тапсырма. «Прагматизм – қазіргі әлемдегі бірден-бір табысты үлгі» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Елбасының мақаласына сілтеме жасаңдар.

8-тапсырма. Ойтаразы. Сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Бүгінгі сабақта мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Сабақтан соң маған ... .. ой келді.

6-тақырып

ЖАСТАР ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫ

1-2-сабақ

Бұқаралық ақпарат құралдарының
қызметі

Ойтүрткі

- Бұқаралық ақпарат құралдары деген не? Оған нелер жатады?
- Қазіргі кезде жастар өмірінде мерзімдік басылымдар қандай орын алады?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (30-аудио). Мәтіндегі ойға тірек болып тұрған сөздерді атаңдар. Автордың ойына қосылатын, қосылмайтындарыңды айтыңдар.

Ақпараттық заманда адамзат бұқаралық ақпарат құралдары (газет-журнал, теледидар, радио және ғаламтор) арқылы тәрбиеленіп келе жатқаны белгілі. Сондықтан баспасөз, радио мен теледидар – қазіргі қоғамға ықпал ететін және жанама түрде тәрбиелейтін мықты институт. Бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарының екі негізгі қызметі бар: 1) гуманитарлық (ақпараттандыру, білім беру, ойын-сауықтық); 2) саяси (бұқаралық сана қалыптастыру).

Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдарының адамды тәрбиелеудегі рөлі өте жоғары. Ол азаматтардың мінез-құлқы мен дүниетанымын реттейді, саяси ұстанымдарына ықпал етеді, сыни көзқарасын қалыптастырады. Бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі қызметтерінің қатарына ақпараттандыру жатады.

М.Насипов

2-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлерін диаграммаға түсіріп, олардың әрқайсысына түсінік бер.

3-тапсырма. БАҚ-тың негізгі екі қызметін өмірмен байланыстырыңдар. Шындыққа қатысы бар ма? Дәлелдер келтіріңдер.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қойыңдар. Мәтінде не туралы айтылған?

1958 жылдың, 8 наурыз. Бұл күн, бұл сәт қазақ теледидарының тарихына алтын әріптермен жазылып қалды. Дәл сол күні Алматы студиясынан алғашқы хабар таратылып, жұрт түрлі жанрдағы хабарларды радио мен басылымдардан ғана емес, тұңғыш рет бейнекадрлар арқылы көретін болды. Әрине, көк жәшік бәрінің үйінде болған жоқ. Сол кезде Алматыда 4 мың, республика бойынша 1700 ғана теледидар болған екен. Бірақ бұның бәрі уақытша еді, қарқынды дамыған телевизия әлемі араға жылдар салып әрбір отбасын қамтыды.

Көгілдір экран арқылы берілген елеулі хабарлардың бірі – Қазақ өнері мен мәдениетінің Мәскеудегі онкүндігі болды. Тың игерушілер туралы «Жана қоныстанушылар» телеқойылымы, Құрманғазы атындағы ұлт-аспаптар оркестрінің концерті, «Дударай» операсының теленұсқасы көрсетілді. Кейін жастарға, балаларға арналған хабарлар, спектакльдер, телефильмдер шыға бастады. 1959 жылы ауыр мәшине жасау зауытынан Марат Барманқұловтың алғашқы тікелей репортажы, сол жылы Абай атындағы Опера және балет театрындағы қойылым тұңғыш рет жылжымалы стансы арқылы берілді.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясынан

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақ теледидары өз жұмысын қашан бастады?
2. Алматы студиясынан қандай хабарлар көрсетілді?
3. «Көк жәшік» деген сөз нені білдіреді?
4. Онда қандай мамандар жұмыс істейді?

Еске түсірейік!

МЕКЕН ҮСТЕУЛЕРІ

Қимылдың, іс-әрекеттің орнын, мекенін білдіретін сөздерді мекен үстеуі дейміз. Мекен үстеулерге *қайда? қайдан?* деген сұрақтар қойылады.

Мекен үстеулері: ілгері, кейін, әрі, бері, жоғары, төмен, жолшыбай, тысқары, алға, алда, артта, жол-жөнекей, тұс-тұстан, алды-артында.

Мекен үстеулері етістікпен тіркеседі. Мысалы: *Алыстан музыка естіледі* (қайдан? – алыстан естіледі). *Таудың етегінде демалыс орны жайғасқан* (қайда? – таудың етегінде жайғасқан).

6-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша *қайда? қашан?* деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді теріп жазып, олардың мекен немесе мезгіл үстеулері екендігін дәлелдендер.

7-тапсырма. Мәтіннен бас әріппен жазылған күрделі атауларды тауып, мағынасын «Қос жазба күнделігінде» ашыңдар.

Күрделі атаулар	Түсіндірмесі
Қазақ өнері мен мәдениетінің Мәскеудегі онкүндігі	Мәскеу қаласында қазақ өнері мен мәдениетін халыққа танытатын онкүндік шара өткізілді.

8-тапсырма. Сабақта қамтылған ақпараттарды түсінген-түсінбегендеріңді бас бармақтарыңды бағыттау арқылы бағалаңдар. Түсінбеген ақпараттарды сыныптастарыңнан сұраңдар.

- Бас бармақ жоғарыға қарап тұрса – *мен түсіндім.*
- Бас бармақ көлденең тұрса – *мен түсінгендеймін.*
- Бас бармақ төмен қарап тұрса – *мен түсінбедім.*

3-4-сабақ

Қазақстан Республикасының басты телеарналары

Ойтүрткі

- Суреттен нені көріп тұрсыңдар? Бұл ғимарат қайда орналасқан?

Қазмедиа орталығы

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (31-аудио). Қандай ақпарат естеріңде қалды?

«Қазақстан» арнасы 1994 жылы 4 сәуірде ҚР Президентінің Жарлығымен «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы болып құрылды. 2002 жылдан «Қазақстан» ұлттық телеарнасы деп аталды.

Хабарлардың пішіні, мазмұны, бағыты өзгерді. Хабар тарату ауқымы ұлғайды. «Қазақстанды» 2003 жылдан бастап Ресейдің Қазақстанмен шегаралас 12 облысы, Қырғызстан, Өзбекстан, Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық аудандарының тұрғындары, Монғолия қазақтары көре бастады. 2011 жылы «Қазақстан» бұқара халыққа хабарды тек қазақша тарататын арнаға айналды. 2012 жылы корпорация тарихының жаңа кезені басталды. Барлық құрылымдар толығымен елордадағы «Қазмедиа» орталығына көшті. Телеарналар мен радиолар жаңа форматта жұмыс істей бастады, заманауи техникамен жабдықталған жаңа студияларда жаңа хабарлар дүниеге келді.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясынан

2-тапсырма. Мына күрделі атауларды қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

«Қазақстан» ұлттық телеарнасы, ҚР Президентінің Жарлығы, «Қазақстан теледидары мен радиосы» корпорациясы, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы, «Қазмедиа» орталығы.

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай жанрда жазылған? Автор ойымен келісесіңдер ме? Ойларыңды дәлелдеңдер.

Хабар телеарнасы

«Хабар» телеарнасы 1994 жылдың тамызында Қазақстан республикалық телерадиокорпорациясы жанынан құрылған. 2003 жылдың қазан айында ашық акционерлік қоғамға айналған агенттік құрамында қазір «Хабар» арнасымен қатар «Kazakh TV» спутниктік арнасы, «Classic» радио арнасы және www.khabar.kz интернет-порталы бар. «Хабар» телевизиялық арнасы қазақ және орыс тілдерінде түрлі айдармен тәулігіне 20 сағат хабар таратады. Мұнда жаңалықтарға басымдық беріледі. Қазақстанның барлық облысында және ТМД-ның 5 елінде тілшілер бөлімі жұмыс істейді. Төл репортаждары Еуропа, Азия және Солтүстік Американың 12 елінен әзірленеді. Әріптестік бағдарламалар аясында әлемдегі

алдыңғы қатарлы ақпараттық агенттіктер өнімдерін де пайдаланады. Ақпараттық-публицистикалық, қоғамдық-саяси және экономикалық, ғылыми-ағартушылық, мәдени, ойын-сауық, спорт бағдарламалары бұқараға жақсы танымал. Арна ұсынатын телевизиялық сериалдар, деректі және көркем фильмдер рейтинг бойынша ең жоғары орында. «Хабар» әлемдік деңгейдегі спорт жарыстарын тікелей көрсетеді. Шамамен 9,5 миллион адам көретін арнада әлеуметтік, танымдық және мәдени, әзіл-сықақ бағдарламалары, көркем және деректі фильмдер, телесериалдар көрсетіледі. «Хабар» агенттігі Азия-Тынық мұхиты хабар тарату кеңесі (ABU), Азия-Тынық мұхиты жаңалықтар агенттіктері ұйымдары (OANA), Азия-Тынық мұхиты хабар таратуын дамыту институты (AIBD) құрамына енген.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясынан

4-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Хабар» агенттігінің құрамында қандай арналар бар?
2. «Хабар» телевизиялық арнасы қандай тілдерде хабар таратады?
3. Арна тілшілері қай жерлерде жұмыс істейді?
4. Төл репортаждары қандай елдерде дайындалады?
5. Бұқара халыққа қандай бағдарламалары жақсы таныс?
6. «Хабар» агенттігі қандай әлемдік ұйымдардың құрамына енген?

5-тапсырма. Берілген мекен үстеулері мен сөз тіркестерін қатыстырып, сөйлемдер құраңдар.

Үстеулер	Сөз тіркестері	Сөйлем
алда	жастарға арналған бағдарлама	Алда тұрған ауқымды шараның бірі – жастарға арналған бағдарламалар шығару.
кейін	ғаламтор беттері	
жолшыбай	Қазмедиа орталығы	
жоғары	білім	

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Төмендегі фотоколлажға назар аударыңдар. Өздерің қалаған суреттің мазмұнын ашып, репортаж дайындаңдар.

Телеарна бағдарламаларынан көріністер

7-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер». Сабақтағы тапсырмалар бойынша әріптестеріңмен ой бөлісіңдер.

- жаңа 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- алдағы уақытта білгім келетін ақпарат.

5-6-сабақ

Жастар және бұқаралық ақпарат құралдары

Ой түртікі

- Сендер бұқаралық ақпарат құралдарының қайсысын көп пайдаланасыңдар? Оның себебі неде?

1-тапсырма. Тілші мен зерттеуші ғалымның арасындағы сұхбатты рөлге бөліп оқыңдар. Жанры мен стилін анықтаңдар.

Тілші. БАҚ арқылы бүгінгі буынды тәрбиелеудің маңызы мен мәні қандай ?

Ғалым. Бүгінде медиа адамзат өмірінің маңызды бір бөлігіне айналды. Зерттеушілердің айтуынша, жетпіс бес жыл өмір сүрген «өркеніетті адамның» елу жылы белсенді әрекет ету арқылы өтетін көрінеді. Оның тура тоғыз жылын теледидар көруге жұмсайды екен. Орташа есеппен қазіргі оқушылар күніне алты сағат уақытын медиамен байланысқа арнайды.

Тілші. Қазір жеткіншектерді теледидар алдынан ажырату қиын. Тіпті балаларды теледидар тәрбиелеуге көшкен тәрізді...

Ғалым. Ол рас. Америкалық психолог А.Моридің зерттеуіне сүйенсек, теледидардың алдында ұзақ отыру адамның ерік-жігерін әлсіреге түседі. Көгілдір экранға ұзақ телміру көз жанары арқылы миды «арбап тастайды» екен. Зерттеулер нәтижесінде күні бойы әкешешесімен емес, теледидардағы ертегі кейіпкерлерімен «сөйлесетін» бала олардың жалған екендігін біліп тұрса да, мойындағысы келмейді.

Тілші. Бұқаралық ақпарат құралдары болашақ ұрпақты тәрбиелеуде біздің ойымыздан шығып жүр ме?

Ғалым. Әрине! Мысалы, қазіргі кезде балаларға арналған «Балапан», сондай-ақ дүниетаным көкжиегін кеңейтуге бағытталған «Білім және мәдениет» телеарналары бар. Жанадан ашылған телеарна көрермендердің, әсіресе балалардың көңілінен шығатын қызықты дүниелерді ұсынуға талпыныс жасап келеді. Ал «Білім және мәдениет» телеарнасын менің әріптестерім де, студенттерім де үзбей тамашалайды. Арнада ғылыми, танымдық-тәрбиелік маңызы бар туындылар көрсетіліп жүр.

Тілші. Қазір жастар газет оқымайды, кітап оқымайды деп жүрміз. Бұл жайында сіз не айтар едіңіз?

Ғалым. Рас, оқымайды, бәрі емес, әрине. Қазір көпшілік басылымдардағы мақалаларды, телеарналардағы хабарларды жиі сынайды. Көпшілігінің жауаптары көңілдерінің толмайтынын білдіреді. Олардың сыншыл көзқарасын шындыққа жақындатуға тырысамын.

Тілші. Сұхбатыңызға рақмет, шығармашылық табыс тілеймін.

Ғалым. Рақмет!

«Астана ақшамы» газетінен

2-тапсырма. Берілген ойларға келісетін-келіспейтіндеріңді айтып, алдымен өз жұбыңмен, содан соң топта талқылаңдар.

Сөйлемдер	Келісемін	Келіспеймін
БАҚ-тын жастарды тәрбиелеуде жағымды ықпалы көп.		
Жастар газет-журнал оқымайды.		
Қажетті ақпаратты ғаламтордан да алуға болады.		

3-тапсырма. Мекен үстеулерін етістіктермен тіркестіріп, сөйлем құраңдар.

Ілгері, осында, әрі-бері, артта, төменде.

4-тапсырма. Берілген сөйлемдерді мағынасына қарай сәйкестендіріп жазыңдар.

Бүгінде медиа адамзат өмірінің...	қызықты дүниелерді ұсынуды жоспарлап отыр.
Телеарна балалардың көңілінен шығатын...	маңызды бір бөлігіне айналды.
Көпшілігі мерзімді басылымдар мен телеарна бағдарламаларына көңілдері толмайтынын айтады, ...	оны мойындағысы келмейді.
Теледидардағы ертегі кейіпкерлерімен «сөйлесетін» бала олардың жалған екендігін білсе де, ...	бірақ мен «жастарға арналған жақсы басылымдар бар» деп айтып жүрмін.

5-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша пікірлесіңдер. Сөйлеу этикеті формаларын дұрыс қолданыңдар.

1. Жастарға арналған қандай бағдарламаларды білесіңдер?
2. Бүгінгі жастарға арналған бағдарлама қандай болуы керек?
3. Қандай ұсыныстар айтар едіңдер?
4. Мерзімді баспасөз басылымдарын оқисыңдар ма?
5. Қандай тақырып қызықтырады?

6-тапсырма. Өзің тұратын жердің (аудандық, жергілікті) басылымдарына шолу жаса.

Қамтылатын ақпараттар:

- газет-журналдың аттары;
- газет-журналдың айдарлары;
- көтерген мәселелері;
- кімдерге арналғандығы;
- жазылу стилі мен тілі.

7-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақта алған ақпараттар қызықты болды ма?
- Сабақта өзінді қалай сезіндің?
- Қандай тапсырмалар қиындық тудырды?
- Кімнің жасаған шолуы ұнады?

7-8-сабақ

Қасым Аманжолов. «Жас дәурен»

Ой түрткі

- Ақыңдар неліктен жастық шағын өлеңге қосады?
- Қалай ойлайсың, жастық шақ несімен бағалы?

1-тапсырма. Қасым Аманжоловтың «Жас дәурен» өлеңін оқыңдар. Өлең жолдарынан ақынның қандай көңіл күйін байқауға болады? Сипаттап айтыңдар.

Жас дәурен

Жас дәурен – гүл жазира қайран жазым,
Тындаған ерке сұлу айтқан назын.
Әсерлі ән, көк нөсер күйі, сал домбыра,
Жігіттің тебіrentcін өнерпазын.

Жас дәурен,
Ризамын мен саған,
Жан сәулем,
Келші, сәулем, аңсаған.

Жас дәурен – жігер оты жанған жалын,
Көрмесем қызығыңды армандамын,
Өмірге екі келер уақытым жоқ,
Сондықтан үлесімді мол қармадым.

Жас дәурен, қызығына тоя алмаспын,
Ән мен күйі, өлең сені қоя алмаспын.
Тірлікте тербелейін, тебіренейін,
Бір күні кетсем ұйықтап, оянбаспын.

Жас дәурен,
Нажағайлы алтын жаз.
Жан сәулем,
Қосыл күйге, айтшы наз.

Қ.Аманжолов

2-тапсырма. Берілген сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сәйкестендіріңдер.

Үлесімді мол қармадым	Өмірден әсер алып, шабыттаныу
Қызығына тоймау	Көп нәрсе үйрендім
Тірлікте тербелейін	Өмірге күштарлық

3-тапсырма. Өлеңнің әр шумағында айтылған идеяны талдаңдар.

4-тапсырма. Мәтінмен танысыңдар. Ақын өмірінің кезеңдерін қалай бөлуге болады?

Қасым Аманжолов 1911 жылы қазіргі Қарағанды облысының Қарқаралы ауданындағы Қызыларай қыстауында дүниеге келген. 1923 жылы ол Семейдегі бастауыш мектеп-интернатта, кейін Семей малдәрігерлік техникумы мен Оралдағы педагогикалық институтта оқиды. 1936–1941 жылдары Алматыға барып, «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» газеттерінде, Жазушылар одағында қызмет істейді. Бұл кездері ол өлеңмен қатар әртүрлі тақырыпқа мақала, очерк, фельетон жазады.

Қ.Аманжолов

Қасым қалың жұртшылыққа өзінің ақындығымен, аудармасымен ғана емес, сонымен қоса әнімен, домбыра, сырнай, скрипка, пианино тартатын әдемі өнерімен де танылған. Ол өз өлеңіне ән шығарған. Соның дәлелі – «Дарига», «Туған ел» атты өлеңдері. Қ.Аманжоловтың бірінші өлеңдер жинағы 1938 жылы «Өмір сыры» деген атпен шықты. «Ақын өлімі туралы аңыз», «Боран», «Біздің дастан», «Жамбыл тойында» атты поэмалары бар. «Ақын өлімі туралы аңыз» атты поэмасы Екінші дүниежүзілік соғыс майданында жаудың қоршауында қалып,

ерлікпен қаза тапқан жақын досы, жас ақын А.Жұмағалиев туралы.

Қасым 1941–1945 жылдары Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Соғыс майданында жүріп көптеген лирикалық өлең жазған. Өмірден ерте кеткенімен, Қасымның мәңгі жасайтын асыл жырлары қалды. Оның шығармалары орыс тіліне және басқа да тілдерге аударылған. Қарағандыда Қ.Аманжоловтың құрметіне көше аталған. Қарқаралы ауданындағы бұрынғы Фрунзе совхозына Қасым Аманжоловтың есімі берілген.

Қазақтан Ұлттық энциклопедиясынан

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша ойыңды дәлелде.

Тұжырым	1-дәлел	2-дәлел	3-дәлел
Қасым Аманжолов – сегіз қырлы, бір сырлы жан.			

6-тапсырма. «Қасым Аманжолов кім?» деген тақырыпта жұбыңнан сұхбат ал. Сұхбат сұрақтарын өзің дайында.

7-тапсырма. Сұхбаттағы тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндір.

8-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап беріңдер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Ортан терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

9-10-сабақ

Жастар үні

Ойтүрткі

- Неге еліміз жастарға ерекше көңіл бөліп отыр?
- Мемлекет жастарға қандай жағдай жасады? Пікірлеріңмен бөлісіңдер.

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (32-аудио). Тақырыбына назар аударыңдар. Не туралы айтылған?

Жастарға арналған жаңа телеарна

Бүгін Орталық коммуникациялар қызметі орталығында «Jastar 1» арнасының тұсаукесері болды. Еліміздегі алғашқы танымдық, ойын-сауықтық арнаның қозғаған тақырыбы да сан алуан. Мәселен, жастар алаңында асүйден саясатқа дейінгі тақырыптар қозғалмақ. Сонымен қатар отбасы, денсаулық, бала тәрбиесі мәселесін ашып таркататын реалити және ток-шоулар көрсетіледі. Телеарна әзірге ID TV платформасында эфир таратуды бастап кетті. Ал алдағы уақытта Otau TV сандық жүйесіне көшу жоспары бар. Сонымен қатар арна шығарылымы 24 сағат бойы ғаламтор желісінен де көрсетіл еді.

Д.Сағындық

2-тапсырма. Терминдер кестесін толтырыңдар. Термин туралы білімдерің мен түсініктеріңді жазып, топ ішінде талқылаңдар.

Тұсаукесер	Реалити және ток-шоу	Otau TV сандық жүйесі

3-тапсырма. Саған «Jastar 1» арнасына сұхбат беру керек болды. Жастар арасындағы қандай мәселені қозғар едің?

4-тапсырма. Сұхбат үзіндісін оқыңдар. Сендер үшін жаңа сөздер немесе термин сөздер кездесті ме? Бұл сұхбат кімдерге арналған?

Соңғы жылдары әлемде *стартап* сөзі кең етек жайды. Әуел баста бұл ұғым бизнес-модельдерді құрып, дамыту жобалары болса, қазіргі уақытта бұл дәстүрлі бизнестің орнына келген ауқымды күшке айналып отыр. Бүгінгі стартап – жастардың әлеуетін шындайтын, оларға зор мүмкіндіктер беретін алаң. 19 жасында өз кәсібін бастап отырған жас кәсіпкер Мұхит Асқарұлымен сұхбат барысында толығырақ таныс болайық.

Түсіндірме сөздік

стартап – жаңадан басталған бизнестің жобасы

– Қазіргі уақытта сен жас кәсіпкер ретінде өз кәсібіңді бастап отырсың. Осы бағыттағы кәсіпкерлікті бастау идеясы қалай пайда болды?

– Менің ойымша, идея пайда болған сәтте ғана өз өзектілігін сақтайды. Бірде достарымызбен бизнес жайында сөз қозғап отырғанымызда: «Неге бизнес пен патриотизмді ұштастырмасқа?» деген ой келді. Сол күні үйге оралған сәттен бастап «Qazaqstan watches» деген атпен онлайн сағаттар дүкенін ашуды ойластырдым, яғни осы идеяны жүзеге асыруға кірістім. Нәтижесінде 150-ге жуық сағат өз пәсіне жол тартты.

– Кәсібіңнің өзіне тән қандай ерекшелігі бар?

– Кәсіп ашқаннан кейін нарықтағы бәсекелестікке төтеп беру үшін, міндетті түрде жобаның ерекшеліктері болу керек. Біздің сағаттардың басты артықшылығы – бағасының қалтаға ауыр соқпайтындығы. Бастысы – тұтынушының көңілінен шыкса болғаны.

– Ел болашағы – қазіргі жастарды қалай бағалар едің?

– Қазіргі жастар еңбекқорлық пен әр саладағы білімдерінің арқасында шынымен де еліміздің дамуына зор үлес қосатыны сөзсіз. Бастысы – өмірлік мақсаттарын дұрыс қойып, жүрегі қалаған жұмыспен немесе кәсіппен айналысса болғаны. Себебі ләззат алатын жұмыс хоббиге айналады.

– *Өз іс-тәжірибеңмен, пікіріңмен бөліскеніңе рақмет!*

«Жастар үні» журналынан

5-тапсырма. «Әлемде *стартан* сөзі кең етек жайды» деген сөз қолданысын қалай түсіндің? Жұбыңа айтып бер.

6-тапсырма. Сұхбатта журналист қандай мәселелерге көңіл бөлді? Оның орнында болсаң, қандай сұрақтар қояр едің?

7-тапсырма. «Жастар үні» журналымен танысып, айдарларына шолу жасаңдар.

8-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Сабактан қандай ой түйдің?
- Қандай жаңа ақпарат алдың?
- Қандай идея пайда болды?

11-12-сабақ

Өмірің өз қолыңда

Ойтүрткі

- Сабақ тақырыбынан қандай ой түйдің? Сабақ не жайында болмақ?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Жанры, стилі және құрылымы тұрғысынан талдаңдар.

Суретші, этнодизайнер, қолөнерші шебер, зергер және кәсіпкер Мұстафа Алмас Серікұлы – бүгінде қазақтың ұлттық аспаптарын жаңғыртушы азамат. Жас кәсіпкердің еңбегі жайлы сыр сұхбатқа назар салыңыз.

– Бала арманның ақиқатқа айналуына ата-анаңыздың ықпалы қандай болды?

– Өте зор, ата-анам бойымдағы қабілетімді кішкентай кезімнен байқап, өнерге икемдей бастады. Мектеп табалдырығын аттамай жатып жазу-сызуға жақын едім. Көбіне анам маған сурет салуға көмектесіп, мен білмейтін бояуды, тастарды әкеліп беретін. Нәтижесінде суретке деген қызығушылығым артты. Мен 5 жасымнан қолөнермен айналыстым. Негізі бұл саланы арнайы оқудың қажеті жоқ. Тек жақсы ұстазды кезіктірсен болғаны.

– Мақсатқа жету үшін қандай белестерден астыңыз?

– Оқу бітіре салып, осындай шеберхана ашамын деген сәтте ұстазымның өзі маған сенген жоқ. Себебі жасым жиырман үшін ғана. Ұстазым: «Сен оқуды бітіре салып, бұл салада қалай жұмыс істейсің? Кішкене ысылып, іс-тәжірибе жинауың керек», – деді. Бұл кәсіпті ашу барысында басқа салада жұмыс істеп, қаржы жинау керек болды. «Ғаламат» құрылыс компаниясында мүсіндеу ісімен айналыссам да, маған жат нәрсе болып көрінді.

– Қолөнер заттарын экспортқа шығарасыздар ма? Еліміздегі сұраныс көрсеткіші қандай? Сіздер өндіретін заттардың бағасы қанша?

– Осы уақытқа дейін біздің өнімнің 45 пайызы Қытайға кетті. Яғни Қытайдағы қазақтарға сатылды. Ресей, Астрахань, Омбыға да ұлттық аспаптарға сұраныс бар. Елдегі сұраныс та жақсы. Бағасына келер болсақ, домбыра 35 мыңнан басталып, 100 мыңға дейін барады.

– Қазақ қолөнерін әлемдік деңгейге шығару үшін не істеу қажет?

– Бүгінде Қазақстан Шеберлер одағы бар. Сол одақтың мүшелігіндеміз. Ал бұл одақ Дүниежүзілік кеңес одағының мүшелігінде. Демек, біз бүкіләлемдік шеберлер одағының ішіндеміз. Одаққа 80-

нен астам елдер қабылданған. Бұл ұйымның арқасында дүниежүзінде болып жатқан жаңалықтар мен жаңа жобаларға қатысып, көзбен көріп, тәжірибе алмасуға мүмкіндік аламыз.

– *Кәсіп ашығысы келетін жастарға қандай кеңес бересіз?*

– Үнемі өзіне сыни көзбен қарап, осы салада кәсіп ашқан азаматтарға қарап, жақсы жағын алып, еңбек ету қажет. Жаңалыққа жаны құмар болуы шарт. Күн сайын бір жаңалық үйренбесе, сол күні бос өтті деп есептегені абзал.

– *Табысқа жетудің сыры неде?*

– Табандылықта. Ешқашан еріншектікке салынбау қажет. Қашанда әрекет ету және ізденіс деп білемін.

Ж.Серікова

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мұстафа Алмас қолөнермен неше жасынан айналысқан?
2. Ол өз бизнес-жобасын жүзеге асыру үшін қандай жолдардан өтті?
3. Мұстафа Алмастың бизнесінің болашағы қандай?
4. Шебер өз ісіне қандай сыни көзқараспен қарайды?
5. Қазақ қолөнері н әлемге танытуда ол қандай еңбек атқаруда?

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мұстафа Алмас шығаратын ұлттық аспаптарды жарнамалау керек. Жарнама мәтінін жазыңдар.

4-тапсырма. Сұхбат үзіндісін оқып, тақырыбын қойыңдар. Қалай ойлайсың, мәтіннің мақсаты не? Жарнамалау ма, дәріптеу ме?

Шетелде өткен Халықаралық құқық саласындағы сайысқа (Джессоп кубогі) әлемнің 95 елінен 645 команда қатысты. Сайыста Қазақстан намысын қорғаған ҚазМЗУ студенттері әлемнің үздік 100 спикерінің қатарына енді. Осыған байланысты студенттердің бірі Мадина Артуровамен сұхбаттасуды жөн көрдік.

– *Мамандық таңдауымызға өмірде белгілі бір нәрсенің әсер ететіні анық. Бұл салаға келуіңізге не себеп болды?*

– Заңгер болуыма өмірде белгілі бір жағдай әсер еткен жоқ. Бала кезден теледидардан көрсететін бағдарламалар мен сериалдардағы заңгерлер секілді болғым келді.

– *Джессоп кубогіне қатысу барысында алған әсеріңізбен бөліссеңіз. Сайысқа дайындалу үшін қанша уақыт кетті?*

– Спикер ретінде бұл турнирге қатарынан екінші жыл қатысып отырмын. Әрине, ойын алдында қатты толқыдым, бірақ үдеріс басталған кезде толқу басылып, өз клиентімнің әділдігін дәлелдеуге

деген ынтам оянды. Маған берілген бар-жоғы 21 минутты текке кетірмей, пайдама жұмсауым керек болды.

– *Турнир және оның талаптары туралы айтып өтсеңіз. Іріктеу қалай жүрді, финал қалай өтті? Қандай кейс шештіңіздер ?*

– Был бізге ядролық қаруды қолдану мен төрелік шешімнің жарамсыздығы туралы кейс берілді. Соның ішінде клиентіміздің қаруланған күштермен күресі заңды екенін және оның ақталып шығатынын дәлелдеу қиын болды.

– *Оқу барысында халықаралық құқық, заңгер мамандығына қатысты қандай сайттарды, ресурстарды жиі пайдаланасыз ?*

– Сайысқа дайындалған кезде бізге *Oxford Public International Law Library* ресурсын қолдану мүмкіндігі берілген болатын. Заңды зерттеуде осы кітапхананың қызметін жиі пайдаланамыз.

– *Әңгімеңізге рақмет! Алға қойған мақсаттарыңыз орындалып, халықаралық құқық саласында биік жетістіктерге жетуіңізге тілек теспін .*

Н.Абибулла

5-тапсырма. Сұхбатты оқу барысында сендерге қандай ой келді? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

6-тапсырма. Сұхбат кейіпкерлері сендерге несімен ұнады? Бір-біріңе олардың ұнамды істері туралы айтыңдар.

7-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндерінен қашан? қашаннан? деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді тауып, сөйлем құраңдар. Сөздерді сондай мағына беретін мекен үстеулерімен алмастырыңдар.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақтан қандай ой түйдің?
- Өзіңді қалай сезіндің?
- Сабақтың пайдалы және қиын тұстарын айтыңдар.

13-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. «БББ» кестесі бойынша сабаққа өз ұсыныстарыңды жазыңдар.

Білемін

Білдім

Білгім келеді

2-тапсырма. Топтық жұмыс. «Жастар және бұқаралық ақпарат құралдары» тақырыбы бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

Қамтылатын ақпараттар:

- «бұқаралық ақпарат құралдары – төртінші билік» деген сөздің мағынасы;
- жастарға айтылған кеңестер;
- сұхбат берудегі этикет сөздердің қолданысы;
- пікірдің ашықтығы мен шынайылығы.

3-тапсырма. Мекен үстеулерін қатыстырып, сөйлемдер құраңдар.

4-тапсырма. «Табысқа жетудің сыры» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Бір-біріңнің жазған эсселеріңді бағалаңдар.

5-тапсырма. «Қосу–алу–қызығамын» кестесі бойынша сабаққа өз пікірлеріңді айтыңдар.

«Қосу» (+)	Сабақта қызық болған, пайдалы болды деген мәселелер
«Алу» (-)	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы жоқ немесе аз болды деп ұйғарылған мәселелер
«Қызығамын» (?)	<i>Не білгім келеді ? Бұл мен үшін қызық па ?</i> деген сұрақтарға жауап беру

7-тақырып

ЭКСПО-2017 — ҚАЗАҚСТАН БЕЛЕСІ

ЭКСПО бүкіл әлемнің интеллектуалдық және технологиялық әлеуетін көрсетуге зор мүмкіндік берді. Мұнда жаңартылатын энергия көздері саласындағы 140-қа жуық ғылыми жаңалық көпшілік назарына ұсынылды!

Н.Назарбаев

1-2-сабақ

ЭКСПО шежіресі

Ойтүрткі

- «ЭКСПО» дегенді қалай түсінесіңдер?
- Көрмелер не үшін ұйымдастырылады?

1-тапсырма. Көрме атауына қатысты мына сұрақтарға жауап беріңдер.

2-тапсырма. Мәтінмен танысып, «ЭКСПО-2017» көрмесінің маңызы жайында жұбыңа сұрақтар қой.

«ЭКСПО» деген сөз «көрме» дегенді білдіреді. Бірақ «ЭКСПО» – жай көрме емес, бүкіләлемдік көрме. Оның «World Expo» деп аталатыны да сондықтан. Аукымы жағынан бұл шараны олимпиада ойындарымен салыстыруға болады. Әлем елдерінің ғылымдағы, өндірістің сан саласындағы жетістіктері осы көрмеге қойылады. Жаңа ғасырдың көптеген көкейтесті мәселелері талқыланатын, ғаламшар экологиясын жақсартуға қатысты ұсыныстар айтылатын жер де – осы көрме.

Ең алғашқы бүкіләлемдік көрме 1851 жылы Лондон қаласында өтті. Оны ұйымдастыру идеясы ағылшын ханзадасы Альбертке тиесілі. Сол кезде Ұлыбритания астанасында керемет сұлу

Хрусталь сарайы – Гайд-парк. Лондон қаласы, 1851 ж.

Хрусталь сарайы тұрғызылды. Өкінішке орай, бұл ғимарат 1936 жылы өртеніп кетеді. Дегенмен ең алғашқы ЭКСПО-ның өзі техникалық жетістіктер шеруіне айналады.

Көпжылдық тарихы бар «ЭКСПО» көрмесі жаңадан шыққан ғылыми-техникалық жетістіктерді, сондай-ақ оған қатысушы елдердің тарихын, салт-дәстүрін, мәдениетін көпшілікке көрсету үшін өткізіледі.

«Егемен Қазақстан» газетінен

3-тапсырма. «SWOT» талдау арқылы мәтіндегі ақпаратқа өз ойларыңды білдіріңдер.

Күшті жақтары	Әлсіз тұстары
Мүмкіндіктері	Қауіптері

Еске түсірейік!

ЫҢҒАЙЛАСТЫҚ ҚАТЫНАСТЫ БІЛДІРЕТІН ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Тең дәрежедегі сөздер мен сөйлемдерді жалғастырып, олардың мағыналарының өзара ыңғайластығын білдіреді.

Жалғаулықтары: мен (бен, пен), және, әрі, да (де, та, те). Мысалы: *Байжан да, Жұмабек те мұндай олжаға кенелеміз деп ойлаған жоқ (Ғ.Мұстафин).*

ҚАРСЫЛЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТЫ БІЛДІРЕТІН ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Қарама-қарсы мағынада айтылған сөйлемдердің сыңарларын байланыстырады.

Жалғаулықтары: бірақ, алайда, дегенмен, әйтпесе, әйткенмен, сонда да. Мысалы: *Біз қазақ мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз (Қазыбек би).*

4-тапсырма. Жалғаулықтарды қатыстырып, тақырып бойынша сөйлем құраңдар.

Үлгі: «ЭКСПО-2017» көрмесі маған да, Айжанға да ұнады.

Ыңғайластық жалғаулықтар	Қарсылықтық жалғаулықтар
--------------------------	--------------------------

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (33-аудио). Тірек сөздер мен термин сөздерді дәптерлеріңе жазыңдар. Өз жазғандарыңды жұптарыңның жазғанымен салыстырыңдар.

Бүкіләлемдік көрмелер немесе ЭКСПО бір жарым ғасырдан аса уақыттан бері өткізіліп келеді. Өзінің жарты ғасырдан астам тарихында ЭКСПО талай-талай ғажайып өнертабыстарды әлемге танытты. Мысалы, 1876 жылы АҚШ-тың Филадельфия қаласында өткен көрмеде Александр Белл ең алғашқы телефонды жұртшылық назарына ұсынады. 1893 жылы Чикагода көрмеге келушілер алғашқы газдалған сусынның дәмін татты. 1900 жылы Париж көрмесінде халық тұңғыш рет дыбысты киноны тамашалады. Ал 1936 жылы Нью-Йорктегі ЭКСПО кезінде халық түрлі түсті фото мен нейлонды алғаш рет көреді.

1889 жылғы Халықаралық көрме Парижде өтеді. Әлемге әйгілі Эйфель мұнарасы осы көрмеге арналып салынған екен. Темірден өрілген мұнара көрме павильондары алдындағы салтанат қақпасы міндетін атқарды. Сонымен қатар Венадағы әлемдегі ең үлкен мұнарасы бар Ротонда павильоны, Ысудегі «Аспан мұнарасы» мен «Ұсу ЭКСПО» теміржол вокзалы – ғаламдық көрмеден қалған мұралар болып саналады.

Азияда ЭКСПО өткізген елдер саусақпен санарлық. Атап айтсақ, әр жылдары Жапония мен Оңтүстік Кореяның қалаларында өткізілді.

Қазақстан 1997 жылдан бері Халықаралық көрмелер бюросының мүшесі болып табылады және 2005 жылдан бастап ЭКСПО-ға қатысып келеді.

«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. ЭКСПО өнертабыстар мен технологияның дамуына зор ықпал ететіні туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

Таланттары:

- мәтінде көтерілген мәселенің қамтылуы;
- өзіндік ізденісті білдіретін дәлелдердің болуы;
- өзіндік баға беру.

7-тапсырма. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінен ыңғайластық және қарсылықтық қатынасты білдіретін шылауларды табыңдар. Олардың қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтаңдар.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Қосу–алу–қызығамын» кестесін толтырыңдар.

«Қосу» (+)	Сабақта қызық, пайдалы болған мәселелер
«Алу» (-)	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы аз болды деп ұйғарылған мәселелер
«Қызығамын» (?)	Не білгім келеді? Не қызық болды? сұрақтарына жауап беру

3-4-сабақ

Астана төріндегі ЭКСПО

Ойтүрткі

- Қазақстан үшін «ЭКСПО-2017» көрмесінің маңызы қандай?
- Ел экономикасының дамуына «ЭКСПО-2017» көрмесінің әсері бар ма?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде не туралы айтылған? Негізгі ойды анықтаңдар.

«ЭКСПО-2017» көрмесі

«ЭКСПО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесін Астанада өткізу Қазақстанның негізгі ірі жобаларының бірі болды. 2011 жылғы 10 маусымда Париждегі Халықаралық көрмелер бюросының Бас хатшысы Висенте Гонсалес Лоссерталеске ресми түрде Қазақстан Республикасының өтінімі тапсырылды. 2012 жылғы 22 қарашада Бюроға мүше 161 елдің өкілдерінің жасырын дауыс беруі барысында Астана жеңіске жетті. Астананың өтінімін 103 ел қолдады. Осылайша Астана Халықаралық мамандандырылған көрме өткізу орны болып таңдалды.

Еліміз «ЭКСПО-2017» көрмесінің басты тақырыбы ретінде «Болашақтың энергиясы» тақырыбын ұсынды. Себебі біздің елімізде ғана емес, бүкіл дүниежүзінде энергияның тапшылығы айқын сезіліп жатыр. Сонымен бірге жасыл технологияны дамыту, баламалы қуат көздерін табу мәселесі өзектілігін жойған емес.

Көрменің тақырыбына сәйкес құрылыстарды салуда және іс-шараларды өткізуде алдыңғы қатарлы озық технологиялар қолданылды. Сонымен қатар көрме Астананың инфрақұрылымына

үлкен өзгеріс әкелді. Жаңа қонақүйлер салынды, жаңа жұмыс орындары ашылды, сауда-саттық өркендеді. Шағын және орта бизнесті дамытуға мүмкіндік туды.

«ЭКСПО-2017» – ТМД елдерінде өткен алғашқы көрме. Астанада өткен бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты. Оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым қатысты.

«Егемен Қазақстан» газетінен

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрындар.

1. Астана қандай көрмені өткізу құрметіне ие болды?
2. Астананы қанша ел қолдады?
3. Астана көрмеге қандай тақырып ұсынды? Неліктен?
4. Көрменің елімізге берген пайдасы қандай?
5. ТМД елдерінде «ЭКСПО» көрмесі болған ба?

3-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, «ЭКСПО-2017» ел дамуына үлкен үлес қосты» деген пікірге өз көзқарасыңды жаз.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

4-тапсырма. Мәтінді тыңда (34-аудио). Қандай сөздер есіңде қалды?

«Астана ЭКСПО-2017» көрмесінің архитектуралық символы – «Нұр Әлем» сферасы. Бұл – әлемдегі ең үлкен сфералық ғимарат. Оның диаметрі – 80 метр, ал биіктігі – 100 метр. Ғимараттың 1-кабатында Қазақстан павильоны орналасты. Мұнда келушілер елдің тарихы, мәдениеті, дәстүрі және көрікті жерлерімен, сондай-ақ Қазақстанның соңғы жетістіктерімен танысты. Сфераның ішінде **Болашақ мұражайы** орналасқан. «Нұр Әлем» көрмеден кейін **инновациялық хаб** және зерттеу әрі мәдени орталыққа айналуы тиіс. Болашақ мұражайының 2–8-қабаттарындағы сандық, мультимедиялық және интерактивті технологиялар **экспозициялық кеңістікті** қабылдау мүмкіндіктерін кеңейтетін жағдай жасады. Мұнда энергияның негізгі түрлері: ғарыш, күн, биомасса, жел, су және кинетика ұсынылды. Ғимараттың жоғарғы бөлігіндегі шолу алаңынан бүкіл ЭКСПО ауданының тамаша көрінісі ашылады. Ал кіреберісте көрменің басты алаңы орналасқан.

М.Оңғарова

5-тапсырма. Сандарды сөйлет. Сан есімдерді қатыстырып, жұбыңа «Нұр әлем» сферасы туралы ақпарат бер.

6-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің ассоциативті қатарын тауып, «Қос жазба күнделігінде» мағынасын түсіндіріңдер.

7-тапсырма. «ЭКСПО көрмесінде болған оқиға» деген тақырыпта шынайы жағдаят дайында. Жазбаңда ыңғайластық және қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтарды орынды қолдан.

8-тапсырма. Бүгінгі сабаққа өз пікірлеріңді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Бүгінгі сабақта мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Сабақтан соң маған ... .. ой келді.

5-6-сабақ

Қазақстан – мүмкіндіктер елі

Ойтүрткі

- Этноауыл қалашығы не себепті ұйымдастырылды?
- Мәдени құндылықтарға нелер жатады?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қойыңдар. Неліктен олай атағандарыңды түсіндіріңдер.

Этноауыл қалашығы

«ЭКСПО-2017» көрмесі аясында Астана қаласында Этноауыл қалашығы ұйымдастырылды. Оның мақсаты көрмеге келушілер мен қонақтарға қазақ халқының этнографиялық және рухани мәдениетін таныстыру болды. Этноауыл қалашығының жалпы аумағы 2500 шаршы метрді құрап, 30-дан астам сәнді киіз үй бой көтерді. Көрмеге келген ше-

телдік және отандық қонақтар алдымен қалашықты қоршаған көне шаһардың камалы іспеттес қабырғаларды тамашалап, ортадағы қақпадан ішке енеді. Алғашқы 11 үйде ақ күмісті қақтаған нағыз шеберлер ер-тұрманды әшекейлеп, түрлі сәндік бұйымдарды әрлеу

ісімен айналысты. Сонымен қатар мұнда теріден және ағаштан жасалған ыдыс-аяқтар, түтілген жүннен бояп басылған шағын текеметтер де бар. Дәстүрлі аңшылық секторында саят құстары мен жүйрік тазылардың түрлерін, ал арнайы жасакталған орында жамбы ату мен асық ату өнерін тамашалады. Көрмеге келген қонақтар көркем безендірілген асханадан қазақтың байырғы ұлттық тағамдарынан, қымыз, шұбат, қымыран, айран-шалап сияқты сусындарынан дәм татты.

Этноауыл орналасқан атшабарда ұлттық құндылықтармен қатар ұлттық спорт түрлері: бәйге, көкпар, аударыспақ, қыз қуу сияқты ойындар өткізілді.

«Ана тілі» газетінен

2-тапсырма. Мәтінді қайталап оқыңдар. Мәтін мазмұнын баяндама жазу арқылы жеткізіңдер.

Таланттары:

- мәтін мазмұны бойынша сурет сал;
- оны жаныңда отырған жұбыңа бер;
- жұбыңның салған суреттерін қолдана отырып, мәтін мазмұнын баянда;
- мәтін мазмұнын неғұрлым кең ашып, оны жақсы қорғап шыққан оқушы жеңімпаз болады.

3-тапсырма. Шетелдік достарыңа Этноауыл қалашығы жайында таныстырылым жасаңдар. Онда қазақтың қандай ұлттық құндылықтары насихатталған?

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (35-аудио). Мәтінде көтерілген мәселені анықтап, өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Мемлекет басшысы көрме аясында өткен мәдени және халықаралық шараларға тоқталып өтті.

– Күн сайын елордамыз төрткіл дүниенің түкпір-түкпірінен жеткен түрлі мәдениеттің әуені мен нақышына бөленіп тұрды. ЭКСПО шеңберінде Астана экономикалық форумы, Шетел инвесторларының кеңесі, Ислам ынтымақтастығы ұйымының саммиті, Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайы сияқты бірқатар ірі халықаралық іс-шаралар өткізілді. Мұндай шаралар ғылымды дамытуға, экономикамызды өркендетуге септігін тигізетіні, ел тарихындағы маңызды бетбұрыс болатыны сөзсіз. ЭКСПО бүкіл әлемнің интеллектуалдық және технологиялық әлеуетін көрсетуге зор мүмкіндік берді. Мұнда жаңартылған энергия көздері саласындағы 140-қа жуық ғылыми жаңалық жұртшылық назарына ұсы-

нылды. «ЭКСПО» көрмесін өткізу арқылы біздің ел «жасыл» технологияларды дамыту идеясына берік екенін тағы да дәлелдеді.

Сонымен бірге Елбасы ЭКСПО инфрақұрылымын көрмеден кейін пайдалану жоспары жөнінде ой бөлісті.

– «Нұр Әлем» және көрме тақырыбы көрініс тапқан басқа да бір-қатар павильондар «ЭКСПО мұрасы» ретінде сақталады. Ең алдымен, мұнда «Астана» халықаралық қаржы орталығы орналасады. Ол қаржы хабына, инвестиция тартатын орталыққа айналуы тиіс.

«Егемен Қазақстан» газетінен

5-тапсырма. Еліміздің астанасында өткен халықаралық деңгейдегі іс-шаралар туралы жұбыңмен диалог құр.

Үлгі.

Қандай?	Елордада халықаралық деңгейдегі қандай шаралар өтті?
Кімдер?	
Қашан?	
Қайда?	
Қалай?	

6-тапсырма. Берілген сөздердің синонимдік қатарын толықтыр.

Елорда _____

Төрткіл дүние _____

Түкпір-түкпірінен _____

Нақыш _____

Септігін тигізу _____

7-тапсырма. «ЭКСПО-2017 көрмесі Қазақстанға не берді?» деген тақырыпта шолу мақаласын жаз.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап беріңдер.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақтың басты мәселесі не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Ортан терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған қандай әсер қалдырды?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен сабақта өзімді қалай сезіндім?

7-8-сабақ

ЭКСПО – ел мерейі

Ойтүрткі

- *Абырой* сөзімен тіркесетін сөздерді айтыңдар.
- Халқымыздың қонақжайлылығын қалай суреттер едіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі айтылған ойға баға беріңдер.

«ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесінің жоғары деңгейде және зор табыспен өткенін мақтанышпен айтқым келеді. Көрме Қазақстанның абыройын асқақтатқан айрықша жетістіктердің бірі болды. Елорда үш ай бойы 115 ел мен 22 халықаралық ұйымның басын қосты. Көрмені 4 миллионға жуық адам тамашалады. Олардың үштен екі бөлігі – жастар мен оқушылар. Бұл көрме Қазақстанның танымалдығын арттырды. Елімізге келген меймандарға халқымыздың қонақжайлығын көрсете алдық. Біз болашақтың энергиясына қатысты бүкіл әлемнің тәжірибесін өз жерімізде тоғыстырдық. ЭКСПО-ның ең танымал орталығы – «Нұр әлем» сферасын күллі әлем білді. Осы көрме арқылы әлемдік қауымдастық елімізді тағы бір қырынан көрді. Дүниежүзі көз тіккен ЭКСПО беделімізді биіктетті, рухымызды асқақтатты.

«Егемен Қазақстан» газетінен

2-тапсырма. Мәтіндегі ойды диаграммаға түсіріп, жұбыңа түсіндір. *Күллі, абырой, жетістік, танымал, алғыс* сөздерінің синонимдерін тап.

3-тапсырма. «Қазақтың абыройын асқақтатқан ЭКСПО» тақырыбына мақала жазыңдар.

Р	Рөл	ұйым мүшесі
А	Аудитория	мектеп оқушылары
П	Пішін	мақала
Т	Тақырып, мазмұн	көрменің маңызы

4-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар (36-аудио). Өлең жолдарынан ақынның қандай көңіл күйін байқадыңдар?

Жырсың ғалам,
 Ғаламат нұрсың далам,
 Етек-жеңін қаусырып
 Қусырмаған.
 ...Қазақстан – бабамның ақ батасы,
 Қазақстан – анамның ақ тілегі.

Замананың тербелсе шынар бағы,
 Ұлытаудың шуламай ұларлары...
 Қазақстан – қызымның қызғалдағы,
 Қазақстан – ұлымның ұлы арманы.
 Қазақстан!
 Көнермес көктем елім,
 Өзіне аян,
 Көгеріп көктегенім...
 Қазақстан – жалғызым,
 «Жалғызыма –
 Жар бола гөр, Жаратқан », – деп келемін.
 Шомылатын шуакқа шок қарағай,
 Күннен қуат іздеген,
 Оттан арай.
 ...Қазақстан – жүрегім,
 Жүрегімнің –
 Мәңгілікке дүрсілі тоқтамағай!

Ғ.Жайлыбай

5-тапсырма. Осы үзіндіге қандай тақырып ұсынар едіңдер? Пікірлеріңді дәлелдеп айтыңдар.

6-тапсырма. Өлеңде кездесетін сөздер мен сөз тіркестері бойынша ассоциативті қатар түзіңдер.

Сөздер мен сөз тіркестері	Ассоциативті қатары
замана	
ұлар	
қызымның қызғалдағы	
ұлымның ұлы арманы	

7-тапсырма. Өлеңнің мазмұны бойынша кластер құрып, негізгі ойды анықтаңдар.

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Бүгін не үйрендіңдер?
2. Сөздік қорларыңды қанша сөзбен толықтырдыңдар?
3. Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
4. Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

9-10-сабақ

Нұрсұлтан Назарбаев. «Тәуелсіздік толғауы»

Ойтүрткі

- *Толғау* дегенді қалай түсінесіңдер?
- Тәуелсіздік бізге қалай келді?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (37-аудио). Автор не айтқысы келді? Дәйексөздер арқылы болжаңдар.

Халқымыздың қастерлі Тәуелсіздігі мен Мәңгілік еліміздің болашағы мені үнемі толғандырады. «Тәуелсіздіктің өмірлік философиясы қандай болуы керек?» деген сауалды мен өзіме сәт сайын қойып отырамын. Осы жайындағы ой орамдарын қағазға түсіріп, «Тәуелсіздік толғауы» деп атағым келді. Ол азат еліміздің күллі азаматтарына, жалынды жастарға, бүгінгі буынның ерен істерін лайықты жалғастыратын ертенгі ұрпаққа арналады.

Заман ағымы бізді Қазақстан Республикасын тұңғыш рет тәуелсіз ел ретінде әлемге әйгілеген тарихи дата – 1991 жылдың 16 желтоқсанынан күн сайын, сағат сайын алыстатып барады. Біз жыл өткен сайын сол бір тарихи таңдаудың сарқылмас күдіретін жан-жүрегімізбен түсінеміз. Ол – егемен мемлекетте бейбітшілік пен келісімде, өзара сенімде азат өмір сүру таңдауы. Ол – туған жеріміздің қазынасы мен қазба байлығына дербес нелік етіп, оны барша қоғамның игілігі, тұрақтылығы үшін өз қалауымызбен жұмсау таңдауы. Ол – өз тағдырымызды өзіміз айқындау, болашағымызды өз қолымызбен жасау таңдауы.

Біздің жаңа Қазақстанымыз жарық жұлдыз болып дүниеге келді. Баршамызды Тәуелсіздіктің Ұлы рухы жебейді, біріктіреді, бойымызға қуат беріп, сенімімізді нығайтады.

Н.Назарбаев

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Авторды не толғандырады?
2. Мәтін кімдерге арналған?
3. Сенің ойыңша, Тәуелсіздіктің өмірлік философиясы қандай болуы керек?
4. «Біздің тарихи таңдауымыз» деп нені айтып отыр?
5. «Жана Қазақстан жарық жұлдыз болып дүниеге келді» дегенді қалай түсінесіңдер?

3-тапсырма. «Қоғамның бір мүшесі ретінде сендерді не толғандырады?» деген сұрақ бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

Таланттары:

- өзіндік дәлелдердің болуы;
- баға беру;
- пікірін жүйелі әрі сенімді жеткізу.

4-тапсырма. Мәтіннен жалғаулықтарды тауып, олардың түрін анықтаңдар.

5-тапсырма. Елбасы мақаласының негізінде ашық және жабық сұрақтар құрастырыңдар.

Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет.

Біз бүгінгі жаңа атау ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді.

Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.

Н.Назарбаев

6-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

7-тапсырма. Мәтіннен антонимдік және синонимдік сөздер қатарын тауып, олармен сөйлемдер құраңдар.

8-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Қандай жаңа сөздер мен сөз тіркестерін білдіңдер?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді?
- Оған не себеп болды?

11-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. ЭКСПО сөзі қандай мағына береді?
2. Қай уақыттан бері өткізіліп келеді?
3. Қай елдерде өткен?
4. Көрмеде қандай өнімдер ұсынылады?
5. Олар бір-бірінен несімен ерекшеленеді?
6. ЭКСПО-ның еліміз үшін маңызы неде?

2-тапсырма. Ізденуге арналған жұмыс. Елбасының пікірін сілтеме етіп алып, шағын мақала жазыңдар. Тақырыбын өздерің таңдаңдар. Мақалада ыңғайластық және қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтарды орынды қолданыңдар.

Тәуелсіздіктің туын қолда берік ұстау Қазақстанды өз Отаным деп санайтын әр адамның ең басты борышы, бiлiк мақсаты болуы керек.

Н.Назарбаев

3-тапсырма. Ойтаразы. Мақаланы талапқа сай жазған-жазбағандарыңды бағалаңдар.

- Тақырыпқа қатысты сөздік қорларың жетті ме?
- Тақырыпты кім жақсы ашты?

8-тақырып

БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ

1-2-сабақ

Биотехнологияның маңызы

Ойтүрткі

- Биотехнология деген не?
- Биотехнологияны күнделікті тіршілікпен қалай байланыстырар едіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқындар. Мәтінде не туралы айтылған?

Қымыз

Биотехнология – ғылым мен өндірістің жана саласы. «Биотехнология» кез келген өнімді жасап шығаруда тірі ағзаны қолдану дегенді білдіреді. Мысалы, оған сүттің ашуын, айран, қымыз, шұбаттың дайындалуын жатқызамыз. Бұларды адамзат баласы ерте заманнан қолданып келе жатыр. Міне,

бұл – ең қарапайым биотехнология. Қазіргі кезде биотехнология мағынасы әлдеқайда күрделірек. Ол ғарыш, экология, медицина, ауылшаруашылық, өнеркәсіп салаларында кездеседі. Мысалы, медицинада биотехнологиялық жолмен биологиялық белсенді заттар мен дәрі-дәрмектер алу; ауылшаруашылықта топырақ құнарлылығын арттыру, малдың асылтұқымды сұрыптарын алу; экологияда өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды, ағын сулар, топырақ пен ауаны тазарту; өнеркәсіпте сүт өнімдерін, тамақ қышқылдарын алу, энергияның өзге көздерін табу, жасанды қоспалар, көмірсулар мен кейбір металдарды жаңа технология мен өңдеу.

«Егемен Қазақстан» газетінен

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша жұбыңмен диалог құр.

1. Биотехнологияны қалай түсіндің?
2. Биотехнология қандай салаларда қолданылады?

3. Оның маңызы неде?

4. Биотехнологияның дамуын немен байланыстырасың?

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Топқа бөлініп, әр сала бойынша «Биотехнологияның адамдар үшін маңызы» тақырыбында пікірталас өткізіңдер.

1-топ. Медицина саласы

2-топ. Экология саласы

3-топ. Ауылшаруашылық саласы

4-топ. Тамақ өнеркәсібі саласы

4-тапсырма. Берілген ойды дамытып жазыңдар.

- Биотехнология ғылым мен өндірістің жаңа саласы, себебі ... ..
- Қазіргі кезде биотехнология мағынасы әлдеқайда күрделі, өйткені ... ..
- Соңғы жылдары биотехнологияның жаңа ғылыми бағыттары дамып келеді, сондықтан ... ..

5-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңдар (38-аудио). Термин сөздерді дәптерлеріңе түртіп алыңдар. Не түсіндіңдер?

Қазіргі биотехнологияның микробиологиялық өндіріс, жасушалық және гендік инженерия сияқты негізгі бағыттары бар. Биотехнологияда өте бағалы биологиялық белсенді заттар, ферменттер, дәрумендер, антибиотиктер, органикалық қышқылдар – сірке, лимон, сүт және кейбір дәрі-дәрмектер алынады.

Биотехнологияның биологиялық әдістерін қоршаған ортаны ластанудан тазарту үшін қолданады. Ал ластанған суларды микроорганизмдердің көмегімен тазартады. Үлкен қалалардағы өндіріс орындары шығарған зиянды қалдықтарды тазарту кейбір бактериялардың қатысуымен жүреді. Металл қалдықтарымен ластанған суларды тазарту үшін оларды өз жасушаларына жинайтын бактерия түрлерін пайдаланады. Сонымен қатар биотехнология ғылымы экологиялық мәселелерді шешуге де қатысады. Мәселен, Үндістанда, Қытайда, Филиппинде үйлерді жылытуға және тамақ дайындауға биогазды – метан мен көмірқышқыл газдарының қоспасын пайдаланады. Ол үшін арнаулы контейнерлерге малдың қиын, қант өндірісінің, ауылшаруашылық заттарының қалдықтарын жинап, оларға бактерияның арнайы себіндісін қосады. Осы қоспадан биогаз алады.

А.Сартаев

6-тапсырма. Төмендегі тұжырымдардың дұрыс не бұрыс екенін анықтаңдар.

Тұжырымдар	Дұрыс	Бұрыс
Жасушалық және гендік инженерия – биологияның бағыттары.		
Биотехнологияны дамыту арқылы өндірістік-технологиялық, экологиялық мәселелерді шешуге болады.		
Жасушаның көмегімен өндірістік зиянды қалдықтарды тазартуға болады.		
Үндістанда, Қытайда үйді газбен жылытады.		
Биогаз малдың қынан, ауылшаруашылық қалдықтарынан жасалады.		

7-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» арқылы мәтіндегі термин сөздердің мағынасын ашып жазып, олардың қай салаға жататынын анықтаңдар.

Сөздер	Түсіндірмесі
жасушалық инженерия	
микроорганизмдер	
ферменттер	
антибиотиктер	
бактерия	

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сөздік қорыңды қанша сөзбен толықтырдың?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарын бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3-4-сабақ

Қазақстандағы биотехнологияның дамуы

Ой түрткі

- Еліміздегі биотехнология саласындағы жетістіктерден хабарың бар ма?
- Биотехнология саласына қатысты қандай мамандықтар бар?

1-тапсырма. Мәтінмен танысыңдар. Қай стильде жазылған? Тілдік ерекшеліктері арқылы стиль түрін анықтаңдар.

Биотехнологияны дамыту Қазақстан үшін де өте маңызды. Елімізде ауылшаруашылық өндірісінде 2,4 миллион адам, тамақ өнеркәсібінде

1,2 миллион адам жұмыс істейді екен. Адамдардың сырқаттану деңгейі артқанда, жүрек, тамыр, катерлі ісік және т.б. аурулар кең тарайды. Көптеген өнеркәсіп аймақтарында экологиялық жағдай орнағанда қауіп ұлғаяды. Сондықтан биотехнологияның дамуы болашақ жас дәрігерлер үшін өте маңызды.

Зертхана

Қазіргі кезде халық санының күрт өсуіне байланысты туындаған азық-түлік тапшылығы, энергия көздері мен табиғи байлықтардың азаюы, әртүрлі аурулардың көбеюі, қоршаған ортаның ластануы сияқты мәселелерді биотехнология ғылымы ұсынған әдістер арқылы шешу мүмкін болып отыр.

Биотехнологияның тез дамуы азық-түліктердің жаңа түрлерін, әртүрлі дерттерге қарсы медициналық дәрі-дәрмектерді, балама энергия көздерін алуға көмектеседі. Сонымен қатар ауылшаруашылығында өсімдік зиянкестерімен күресу, мал өнімдерін арттыру және экологиялық апат салдарымен тиімді күресу әдістеріне қол жеткізуге мүмкіндік тудырады.

«Астана хабары» газетінен

Сабақтас құрмалас сөйлем шартты бағыныңқылы, қимыл-сын бағыныңқылы, мезгіл бағыныңқылы, қарсылықты бағыныңқылы, себеп бағыныңқылы, мақсат бағыныңқылы сабақтас болып алты түрге бөлінеді.

Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың болу шартын білдіретін сабақтастың түрі. Шартты бағыныңқы сөйлем қайтсе? не етсе? қайткенде? не еткенде? қайтпей? не етпей? қайтпейінше? не етпейінше? деген сұрақтарға жауап береді.

Шартты бағыныңқы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

а) етістіктің шартты рай (-са, -се) түрінен болады: Қайрат пен төзім жетсе, адамның жеңбейтіні жоқ. Егер білімді болғың келсе, кітап оқы.

ә) болымсыз етістіктің -й, -ынша, -інше тұлғалы көсемше түрінен болады: Қуанышым қойныма сыймай, үйден шыға жүгірдім. Ауылшаруашылықта өсімдіктердің зиянкестерімен күреспейінше, мол өнім ала алмаймыз.

б) жатыс септік тұлғасындағы (-да, -де) есімшеден болады: Биотехнология қарқынды түрде дамығанда, азық-түліктердің сапасы жақсарады. Жас-кәрі спортпен шұғылданғанда ғана, аурудың түрі азаяды.

2-тапсырма. «Биотехнологияны дамыту не үшін қажет?» деген сұрақ бойынша пікірлеріңді шартты бағыныңқы сабақтастың баяндауыштарын пайдалана отырып дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

3-тапсырма. Мәтіннен шартты бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді тауып, жасалу жолдарын түсіндір.

4-тапсырма. «Кім жылдам?» Топтық жұмыс. Берілген сызба бойынша шартты бағыныңқы сөйлемдер құрастырыңдар.

басыңқы сөйлем

да, де
-ынша, -інше
-са, -се
-й

бағыныңқы сөйлем

5-тапсырма. Мәтінді тыңдап (39-аудио), негізгі ойды анықтаңдар.

Астанада өткен «Регенерациялық медицина мен сапалы ұзақ өмір сүру» атты екінші халықаралық конференцияда адамның денсаулығын жақсарту арқылы өмірін ұзартатын «Нәр» биоөнімі таныстырылды.

– Бүгін көптеген сауалдар «Нәр» биоөніміне қатысты туындады. Иә, осындай биоөнім бізде жасалды. Ол зертханалық сынақтан өтті. Қазіргі уақытта клиникалық сынаудан өтсе де, мен бір ғана биоөнім ұзақ өмір сүру мәселесінің шешімі болып табылмайтындығын баса айтқым келеді. Бұл, біріншіден, денсаулық сапасын жақсартуға бағытталса, ал денсаулық – ұзақ өмір сүру кепілі, – деді Өмір туралы ғылымдар орталығының директоры.

Бұл орталықтың мақсаты – жасанды жүректің көлемін кішірейту, адам ағзасының қартаюындағы қабыну мен инфекциялардың рөлі жөніндегі зерттеулерге қатысу, сонымен қатар аурулардың алдын алу және оларды емдеу үшін, қатерлі ісік пен діндік жасушаларды зерттеу үшін генетикалық тестілеу өткізу.

Ж.Жұмаділов

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің көмегімен жауап жаз.

1. Халықаралық ғылыми конференцияда қандай жаңалық айтылды?
2. Өнім қайда әзірленген?
3. Бұл өнімді жасауға не себеп болды?
4. Биоөнім туралы ғалымның пікірі қандай?
5. Ғылыми орталықтың мақсаты не?

7-тапсырма. «Биотехнология – болашақтың ғылымы» деген тақырыпта постер дайындаңдар.

8-тапсырма. Сабақта алған ақпараттар бойынша ойларыңды тұжырымдаңдар.

- Қосатыным – ... ..
- Өзгертер едім – ... ..
- Дамытамын – ... ..
- Күрделендіремін – ... ..

5-6-сабақ

Ұлттық өнімдер

Ой түрткі

- Қазақстанда өндірілетін өнімдерді білесіңдер ме?
- Қазақстандағы өнеркәсіптер туралы ой бөлісіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Автор қандай мәселе көтеріп отыр?

Қазіргі күні жер-жаһан АИ-95 маркалы бензинді қолдануға көшті. Бұл бензиннің 10 пайызын мұнайдан алынбайтын биоэтанол құрайды. Ол ауаны ластайтын зиянды заттардан барынша таза әрі мұнай өнімдеріне тәуелділікті азайтады. Биоэтанол – өсімдік тектес шикізаттан алынатын спирт. Спирттің басым көпшілігін құрамында қанты (мысалы, қызылша) және крахмалы жоғары өнімдер мен бидайдан алады. Бірақ қазір әлем ғалымдары бұдан бас тартуда. Тағамды отынға, жанар-жағармайға қолдану дұрыс емес. Сондықтан биоэтанолды құрамында целлюлозасы көп өнімдерден алуға ауысу керек. Оған қажетке жарамайтын, лақтырылатын сабан, ағаштардың діні секілді материалдар жатады. Болашақта оларды жинап, олардан алынатын целлюлоза арқылы еліміздің жанар-жағармайға деген қажеттілігін толық жабуға болады.

«Егемен Қазақстан» газетінен

2-тапсырма. Автордың ойымен келісесіңдер ме? Мәтін бойынша дәлелдер келтіріп, автордың ойын дамытыңдар.

Тұжырым	1-дәлел	2-дәлел	3-дәлел
Бигэтанолды целлюлозасы көп өнімдерден алу керек.			

3-тапсырма. Мәтіндегі тірек сөздерді пайдаланып, шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер құраңдар.

4-тапсырма. Мәтінді оқып шығыңдар. Әр азатжолда не айтылғанын жұптарыңа түсіндіріңдер.

Ұлттық тағам

Академик Төрегелді Шарманов

Ұлттың рухани саулығын сақтау үшін ана тіліміз қалай қажет болса, ұлтымыздың тән саулығын сақтау үшін ұлттық тағамды пайдалану соншалықты қажет. Егер ұлттық тіл рухани азық болса, тағам – биологиялық азық. Ұлттық тағам – сол ұлттың өзін қоршаған ортаға бейімдеуінің негізгі жолы.

Қазір тамақтың түрлері көп. Әсіресе жастар жағы пайдасы аз,

зияны мол «ішіп-жемге» құмар. Неден жасалғаны белгісіз шұжықтар, майлы тағамдар, құрамында қауіпті қышқылдары бар газдалған сусындар сұранысқа ие болып алды. Түрлі атаудағы энергетикалық сусындар адам ағзасындағы кальцийдің азаюына жол ашады. Сүйектер қуатын жоғалтып, денсаулық нашарлайды. Сөйтіп адам 4 жылда ауру болады. 1 бөтелке сусын 40 түрлі ауруды қоздыратынын біле бермейтіндер көп. Оның орнына ұлттық тағамдарды тұтынсақ ше?!

Денсаулықты нығайтуға, іш-құрылыстарының қозғалысын реттеуге, сүйекті қатайтуға негізделген өте пайдалы сүттен дайындалған тағамдарды балаларға көбірек беруіміз керек. Халқымызда мұндай тағамдар өте көп.

Т.Шарманов

5-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпаратқа өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

6-тапсырма. Мәтіннен шартты бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді тауып, жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

7-тапсырма. Берілген сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады?

Сөз тіркестері	Мағынасы
ұлттық рух	
рухани азық	
жалаң сөз	
перменді жұмыс жасау	
табысқа кенелу	

8-тапсырма. «Аяқталмаған сөйлемдер» арқылы сабақ бойынша ойыңды қорытып жаз.

- ... .. қызықты болды.
- ... .. қиын болды.
- ... .. тапсырманы орындадым.
- ... .. екенін түсіндім.

7-8-сабақ

Жүніс Сахиев. «Уақыт қайтарымы»

Ойтүрткі

- Тақырыпты қалай түсіндің?
- Уақытты қайтаруға бола ма?

1-тапсырма. Мәтін үзіндісін тыңда (40-аудио). Мәтін кейіпкері кім? Автор не айтқысы келді?

Нығмет Дүйсенұлының Геронтология институтында қызмет етіп келе жатқанына екі жыл болды. Бұл уақыт ішінде ол біраз ғылыми жұмыстарды тындырып тастады.

...Нығмет балконға шығып, әлдебір нәрселер туралы ойлап тұрды. «Қандай екен? – деді өзіне өзі. – Маған тартты ма екен?» Тұңғыш перзентін көргенше жүрегі алып-ұшты. Ол «Туған соң

тоназытқышта өсіремін» деуші еді. Бұл сөзінің жаңсақ айтылғанын енді білді.

Кезінде Нығмет курстас құрбысы Бакытгүлге «Мен бұл жалғанда үйленбеймін» деп те айтқан еді. Ал енді үйленбек түгілі балалы болды. Мұның бәрі әкелік махаббат оянбай тұрған кезде болған жайлар екен. Енді өзін аса сабырлымын, ғылымға берілгенмін десе де, бойын ерекше әкелік сезім билеп алған еді. Тіпті перзент дүниеге келгелі танымдық көзқарасы да күрт өзгерген сияқты. Отбасының басты тірегі де осы перзент екенін алғаш рет түсінді. Бұған дейін тек ғылым жайын ойласа, енді ұлының болашағын ойлауға мәжбүр болды.

Ж.Сахиев. «Уақыт қайтарымы» кітабынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Геронтология институтында қандай ғылыми жұмыстар жүргізіледі?
2. Кейіпкердің қандай көңіл күйін байқадыңдар (көңілді, сенімсіздік, реніш, аландау)?
3. Ол неліктен ұлының болашағын ойлайды?
4. «Туған соң тоназытқышта өсіремін» дегенді қалай түсіндіңдер?

3-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама жазыңдар.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

4-тапсырма. Мәтінді алдыңғы мәтінмен байланыстырып, ортақ ойды анықтаңдар.

Геронтология институтында адам өмірін ұзартумен жүздеген адам шұғылданады. Институт іші қашан да абыр-сабыр болып жатады. Нығмет дәлізде ғалым Секен Елгезекұлымен кездесіп қалды. Секен – ақкөңіл кісі. Адамның жан дүниесін жақсы түсінеді. Ол әріптесімен амандасып, үй ішінің амандығын сұрады.

– Нығмет Дүйсенұлы, сіз қалай ойлайсыз, болашақта адам бойшаң бола ма, әлде керісінше ме?

– Бойшаң бола қоймас.

– Мұныңыз ақылға қонады. Нығмет Дүйсенұлы, сіз балалы болғанда қалай қуандыңыз?

– Оны сөзбен айтып жеткізе алмаймын.

– Иә, перзент адам баласының өлшеусіз қуанышы ғой.

Секен осыны айтып қала берді. Нығмет біраз лабораторияларды аралап, кабинетіне келді. Бөлме іші тап-таза екен. Еден жуушы робот жана ғана бөлмені тазалап шыққан болу керек. Нығмет біраз уақытқа шейін ойдан арыла алмады. Егер алға қойған мақсатын жүзеге асыра алса, бұл дүниеден армансыз өтер еді. Нығмет алдағы уақытта ұлы жататын тоңазытқыш жәшігіне өзгерістер енгізуді ойлады.

Ж.Сахиев. «Уақыт қайтарымы» кітабынан

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Үзіндіде не туралы айтылған?
2. Диалог кімдердің арасында өтті?
3. Ғалымның мақсаты не?
4. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін не себепті кателесуге болмайды ?

6-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндерінен бас әріппен жазылатын күрделі және құрама атауларды тауып, сөйлемдер құраңдар.

7-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңдер?
- Қанша жаңа сөз үйрендіңдер?
- Тапсырмаларды қалай орындадыңдар?
- Сұрақтарға кателеспей дұрыс жауап бердіңдер ме?

9-10-сабақ

Үміт үзгім келмейді

Ойтүрткі

- Адам өмірін қалай ұзартуға болады?
- Осы мәселеге қатысты ғалымдардың ізденісі жайында не білесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (41-аудио). Үзіндінің шындыққа қатысы бар ма? Топта талқылаңдар.

Күллі тіршілік құбылыстары өтіп жататын биосфера жағдайына да көңіл аудар. Тірі организмдердің биомассасы осында. Оянған соң құрлықтағы, судағы өсімдіктер мен жануарларды бір-бірімен салыстыра қара. Сәметжан, болашақтағы өмір тек биосферамен шектелмейді, жер астында да, су астында да, су бетінде де, әуеде қалықтап тұратын қалаларда да жалғасады. Қалаған ортана

барарсың. Су астындағы қалаға бару үшін саған ерекше дайындықтан өту керек болады. Өйткені ол кездің адамдары судағы еріген оттегімен тыныс ала алатын дәрежеге жетеді.

Әуеде қалықтап тұратын қалаларға барғың келсе, ондағы атмосфералық қысымның жер бетіндегіден әлдеқайда аз болатынын есте сақта. Ал жер бетіндегі температураның шектен тыс ыстықсуығы, ауа райының басқадай құбылыстары жалықтырған жағдайда, жер астындағы қалаларға барып тұрарсың. Онда жанға жайлы тұрақты климат сақталады...

Ж.Сахиев. «Уақыт қайтарымы» кітабынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Үзіндіден не түсіндің?
2. Сәметжанға қандай сынақ жасалды?
3. Ғалым мұндай қадамға неліктен барды?

3-тапсырма. Мәтінде берілген шартты құрмалас сөйлемдерді тауып, жасалу жолын түсіндір.

4-тапсырма. Биология пәнінен алған біліміңді пайдаланып, биосфера қандай кеңістікті құрайтыны жөнінде жұбыңа әңгімеле.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Кейіпкердің көңіл күйі қандай? Әңгіме қалай басталып еді? Қалай аяқталды?

Ұлына деген кимастығын үзіп жіберген автомат жүйеге өкінішті көзбен бір қарап алған Нығмет амалсыздан сыртқа беттеді. Кіреберіс бөлмеде оны көмекшілері күтіп тұрған-ды. Аппақ қудай болған Нығметтің жүзін көргенде, олар таңғалды. Ол ешкімге көңіл аударған жоқ, ашық тұрған үлкен терезе алдына барып, далаға ұзақ қарады. Көмекшілері тілдесуге бата алмады. Ол біраздан соң кабинетіне қарай бұрылып, тұрғандардың қасына келгенде тоқтап:

– Тоңазытқыш жәшіктің жұмысын тексеріп, балама ине арқылы тамақ беруге қажетті заттарды дайындаңыздар, – деп ілгері жүріп кетті.

Өң мен түстің арасында өз кабинетіне келді. Оның төргі қабырғасында Сәметжанның үлкейтілген суреті ілулі тұр еді. Нығметтің көзі соған түсті. Өзін кінәлідей сезініп, іштей толқып ұзақ тұрды. «Жаза бассам, кешір мені, ұлым, – деді содан соң күбірлеп. – Ғылым талабы осы болды. Есің кіргелі ұзақ жасауды

армандадың. Ендігі сін, балам, оянған соң көре жатарсың. Тек кашан да қайырымды қазағың алдыңнан шыксы н. Қош, ұлым!»

Ж.Сахиев. «Уақыт қайтарымы» кітабынан

6-тапсырма. Жұптық жұмыс. Автордың көтерген мәселесінің астарында қандай түсінік жатыр? Өз пікірлеріңді білдіріңдер.

- *Пікір* . Оқыған мәтін бойынша өз пікірін бір сөйлеммен айту.
- *Дәлел* . Өз пікірін бір сөйлеммен дәлелдеу.
- *Мысал* . Пікірін өмірмен байланыстырып, мысал келтіру.
- *Қорытынды* . Тақырып бойынша түйін жасау.

7-тапсырма. Әкенің ішкі жан дүниесін талдап, «Бала – бауыр етің» деген тақырыпта ойтолғау жаз. Ойтолғауда шартты бағыныңқы сөйлемдер болсын.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Шығарма мазмұнын кім жақсы түсінді?
- Қай тұсы ерекше әсер етті?
- Кімнің жазған ойтолғауы ұнады? Неліктен?

11-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Алдыңғы сабақтағы оқылым және тыңдалым мәтіндерінен шартты бағыныңқы сабақтас сөйлемдерді тауып, олардың қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

2-тапсырма. Мына бөлікті кіріспе етіп алып, эссе жазыңдар.

Ұзақ жасап, бала-шағасының қызығын көру – кім-кімнің де арманы. Бірақ көп жасаудың сырын әркім әртүрлі айтады.

Талантары:

- нақты айқындалған кіріспеден, негізгі бөлім мен қорытынды бөлімнен тұруы;
- тақырыптан ауытқымау;
- өмірмен байланыстыру;
- өзіндік пікірлер келтіру;
- шартты бағыныңқы сөйлемдерді қолдану.

3-тапсырма. Эссені талапқа сай жазған-жазбағандарыңды бағалаңдар.

9-тақырып

БОЛАШАҚ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ

Көмірсутек шикізатының нарығында ірі ойыншы болып қала отырып, біз энергияның баламалы түрлерін өндіруді дамытуға, күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз.

Н.Назарбаев

1-2-сабақ

Болашақтың энергиясы

Ойтүрткі

- Қалай ойлайсындар, болашақ энергиясына қандай энергия көздері жатады?
- Неліктен бүкіл әлем баламалы энергия көздерін қолдануды мақсат етіп отыр?

1-тапсырма. Елбасы сөзінен қандай ой түйдіңдер? Өз ойларыңды білдіріңдер.

2-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен танысындар. Қандай мәселе көтерілген? Ғаламдық мәселелермен байланыстырып айтыңдар.

Жерді мекендейтін жеті миллиард адамның күннен-күнге өсіп бара жатқан энергетикалық сұранысын қанағаттандыру үлкен мәселеге айналып отыр. Барлық энергия түрлерін пайдаланатын өндіріс үздіксіз артуда. Соңғы кездері отын қоры жер астынан гөрі үлкен тереңдіктегі теңіз түбінен алынууда. Баламалы энергия көздерін іздеудегі басты мақсат – дүниежүзі бойынша құрлықтағы температураның артуы. Зиянды қалдықтардың әсерінен ауаның температурасы бірнеше градусқа жылынып, әлемдік мұхиттардың деңгейі 58 сантиметрге көтерілген. Нәтижесінде табиғатта түрлі апаттар болып жатыр. Сондықтан әлем сарапшылары энергетикалық қуат шикізаттарына балама табу мәселесін мақсат етіп отыр.

Баламалы энергия көздеріне жел, күн энергиясы, геотермиялық энергия, биомасса, су ағынының энергиясы, мұхиттардағы тасу мен қайту кезіндегі судың қозғалысынан болатын энергия жатады.

«Айқын» газетінен

3-тапсырма. Сызба бойынша «Баламалы энергия көздерін іздеудің себептері» деген тақырыпта өз жұбыңмен ақылдасып, ойларыңды топқа ұсыныңдар.

4-тапсырма. Мәтіннен *энергия* сөзін анықтайтын сөздерді тауып жазыңдар. Олардың мағынасын сөйлем құрау арқылы түсіндіріңдер.

Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – басыңқы сөйлем білдіретін ой бағыныңқыда айтылған ойға немесе бағыныңқыдағы ой басыңқыдағы ойға қарсы қойылатын сабақтастың түрі. *Қайтсе де? не етсе де? қайткенмен? не еткенмен? қайтпесе?* деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *Мен саған айтпасам да, сен оны білесің. Білек бір болғанмен, саусақ басқа.*

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (42-аудио). Қандай ақпарат естеріңде қалды?

Жалпы баламалы энергия көзін табу, ең алдымен, әлемдегі экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталған іс. Елімізде баламалы энергия көздерін өндіру бағытында зерттеулер де, іс-шаралар да өткізіліп жатыр. Мамандар алдағы 20–30 жылда Қазақстанда жаһандық климаттың өзгерісі қатты сезілетінін болжайды. Сондықтан Елбасымыз да бұл мәселені жаһандық деңгейде көтеріп, баламалы энергия көздерін дамытуға үндеп келеді. Бүгінде ауаны ластайтын, экологияға көп залал келтіретін мұнай-газ бен көмір жағу арқылы энергия өндіріп отырған елдердің көбі – дамушы мемлекеттер. Көмірқышқыл газын көп шығаратын Қытай, Үндістан т.б. ірі елдердің экологиялық таза энергия көздеріне көшуі маңызды болып отыр.

«ЭКСПО-2017» көрмесінің эмблемасы

Астанада өткен «ЭКСПО-2017» көрмесі болашақта күн, жел, су тәрізді баламалы энергия көздерін пайдалану идеясын басшылыққа ала отырып, бұл саланың дамуына септігін тигізді.

«Егемен Қазақстан» газетінен

6-тапсырма. Берілген тірек сөздерді пайдалана отырып, мәтіндегі негізгі ақпараттарды ретімен баяндаңдар.

Баламалы энергия көзі, экологиялық апат, климаттың өзгеруі, мұнай-газ, көмір жағу, «ЭКСПО-2017» көрмесі.

7-тапсырма. Сызба бойынша қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер құрастырып, тыныс белгілерін қойыңдар.

басыңқы

-са, -се (да, де)

-ғанмен, -генмен (да, де)

бола тұра (бола тұрса да)

бағыныңқы сөйлем

8-тапсырма. Кесте бойынша ойларыңды қорытындылаңдар.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

3-4-сабақ

Энергия көздері

Ой түрткі

- Суреттерден нені көріп тұрсың? Оларды қай жерде кездестірдің? Қазақстанда баламалы энергия көздерін қолданудың болашағы қандай?

Жел турбиналары

Энергия стансылары

Сығылған отын бөлшектері

1-тапсырма. Мәтінді тыңда (43-аудио). Мәтінде не туралы айтылған? Термин сөздерді анықта.

Жел энергиясының қоры бүкіл планетадағы өзендер гидроэнергиясынан 100 есе асып түседі. Жел энергетикасын қолдануда Балқаштың климаттық жағдайы қолайлы болып табылады. Балқаш өңірінде Сарыарканың аңызак желі үздіксіз соғып тұрады. Осыған байланысты көлде үнемі күшті толқын болады.

Күн энергиясын электр энергиясына айналдыратын қондырғыны «фотозлектрлік» немесе «фотовольттық» деп, ал күн энергиясын жылу энергиясына айналдыратын аспапты «термиялық» деп атайды. Бұл аспаптарды «гелиожүйелер» дейді.

Биогаз – қалпына келетін ресурс. Мұны кез келген органикалық қалдықтан алуға болады. Мысалы, тамақ пен мал қалдығы, тұрмыстық қалдық, ағын сулардың тұнбасы, қосылыстардың ыдырауы нәтижесі және т.б. Тек бір ғана ауылшаруашылық өнімдерінің қалдықтарынан пайда болған биогаздың қоры жылына 1–1,3 миллиард тонна жанғыш шикізат береді. Бұл пайдаланылатын дүниежүзілік энергия ресурстарының оннан бір бөлігі болып сана лады.

Ұлттық энциклопедиядан

2-тапсырма. Мәтіннің мазмұнын тірексызба арқылы жұбыңа түсіндір. Баламалы энергия көздерінің дәстүрлі энергия көздерінен айырмашылығы неде? Кестені толтыр.

Дәстүрлі энергия көздері	Баламалы энергия көздері
Мұнай, газ, көмір.	
Сарқылуы мүмкін, қайта қалпына келмейді.	
Қоршаған ортаға зияны орасан.	

3-тапсырма. Берілген етістіктерді қатыстырып, қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар.

Ыдырау, біріктіру, байланыстыру.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, алдыңғы мәтінмен салыстыр. Ол жөнінде не білесің? Білетін қосымша ақпаратыңмен бөліс.

Баламалы энергия өндіруге қажетті құралдың тағы бір түрі – вертикальды желді кроторлық турбина. Осындай қондырғылардың бір нұсқасын отандасымыз Альберт Болотов ойлап тапқан. Бүгінде оның бұл еңбегі Ресей, Қырғыз және Корей елдерінде де қолданылып келеді. Алыс аймақтарға электр қуатын жеткізуде

бұл құрылғының пайдасы зор. Қытайдың қазіргі және келешектегі сұранысы Қазақстанның барлық энергия өндірісінің тең жартысын ғана қамтиды.

Соңғы он жыл ішінде елімізде баламалы энергия көздерінен қуат өндіру даму үстінде. Күн, жел, су электр стансылары пайдалануға беріліп, олардың жалпы қуаттылығы 114 мегаватқа жетті. Бұл – Жамбыл облысында өндірілетін жалпы энергияның 9,3 пайызы. Оның үстіне су, күн энергияларын өндіруге облыстың климаты да қолайлы. Жуалы ауданында іске қосылған «Бурное Солар-1» ірі күн электр стансысын ерекше атап өту керек. Стансының жылдық қуатын 100 мегаватқа дейін арттыру жоспарланған. Бұл – 30 мың үйді энергиямен қамтамасыз етуге жетеді.

«Егемен Қазақстан» газетінен

5-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Жел ді кроторлық турбинаны ойлап тапқан кім?
2. Құрылғы қандай елдерде қолданылады?
3. Оның пайдасы туралы не білесіңдер?
4. Қытай жылына қанша энергияға мұқтаж?
5. Ірі күн электр стансысы еліміздің қай жерінде орналасқан?
6. Қанша үйді энергиямен қамтамасыз етеді?

6-тапсырма. Қазақстанда күн энергиясы мәселелерімен айналысатын ғалымға сұрақтар қойыңдар. Сұрақтарды өздерің дайындаңдар.

Р	Рөл	Ғалым
А	Аудитория	9-сынып оқушылары
П	Пішін	Сұхбат
Т	Тақырып, мазмұн	Күн энергиясының пайдасы

7-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер». Сабақ бойынша әріптестеріңмен ой бөлісіңдер.

- жаңа 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- оқығым келетін ақпарат.

5-6-сабақ

Медеу Сәрсекке. «Жетінші толқын»

Ойтүрткі

- «Жетінші толқын» дегенді қалай түсіндіңдер? Авторы туралы не білесіңдер? Қандай шығармаларымен таныссыңдар?

1-тапсырма. Түсініп оқып, мәтінге тақырып қойыңдар.

Жолбасшың білікті кісі болса, жол қиындығын сезінбейсің, ерте ме, кеш пе, аман-есен жеткізетініне сеніп, сонынан ере бересің. Ақыр аяғында «жүрген аяққа жөргем ілінедінің» кері болады да шығады...

Вацлав атайға кездескелі біз де сөйттік. Қарт Балқанда неше алуан ағаш түрі мәуелеп өскен. Жан бағуға жаралған құтты қоныс, жер жаннаты осындай-ақ болар. Студент жастар қоғамының жолдамасымен күндердің күнінде сол жерге біз де тап болғанбыз. Біз деп отырғаным – Мәскеу университеті өткен қыста жарияланған шығармашылық бәйгеде жеңімпаз атанған 10 студентке сыйақымен қоса, осы лагерьге жолдама берген. Бақыттылардың ортасында менің де есімім аталып, жаз ортасында «Ту қияндағы Балқан тауы, қайдасың?» деп сапарға аттандым. Жолаушыға үйінен күншілік жер ұзау бейнет деседі. Мен болсам, Азия құрлығының түкпірінен алыстағы Еуропаның шеткергі төріне келген сирек өкілдерінің бірімін.

«Ендеше, – деп, осы жаққа табаным тиген сағатта-ақ шексіз қиялға берілейін, – кәрі Балқанның құланжонданған сілеміне бойлай кіріп, бейтаныс өңірді емін-еркін аралап, неге жер танымасқа?!»

М.Сәрсекке. «Жетінші толқын» кітабынан

Түсіндірме сөздік

жүрген аяққа жөргем іліну – бұл жерде: барған жерімнен ғибрат алдым (қарап жатпаған адамға бірдеңе кез болар)
мәуелеп өсу – жайқалып өсу
сыңсыған – қалың өскен
ірге тепкен – орналасқан
жан бағу – бұл жерде: өмір сүру

2-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Әңгіме кейіпкері кім?
2. Әңгіме қай жерде өтеді? (Кездесетін жер атауын картадан тауып көрсетіңдер.)
3. «Жүрген аяққа жөргем ілінеді» дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Автор лагерьді қалай суреттейді?

3-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген тұрақты тіркестердің мағынасын қалай түсінесіңдер? Ассоциативті қатар құрып, түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқы. Не түсіндің?

– Қырық төртінші жылдың қысы еді, жылдың бас кезі. Үскірік аязымен, дүлей боранымен, табиғаттың долы құбылысымен де есімде қалған сол мезет... Сол уақытта мен егде тартқан шамадамын, пә-пә, елудің төріне шығып, «Батя» атанған кәрімін. Өз қатарымнан, әлде мінезім асып, пә шаруаны білетіндігімнен партизан отрядының командирімін...

Вацлав атаймен серуенге шыққанымызға бүгін үшінші тәулік.

– Қысқасы, үш тәулікке созылған қуғын-сүргіннен соң, шегіне-шегіне келіп, бой тасалаған жеріміз – анау шатқалдың төрі болды. Бірақ ол да қорған бола алмады. Ақыры, босқа берілмеуді ойлап, тау үңгіріне бекінуге мәжбүр болдық. Соның бір бұрышы бізге қорған болар деп ойлағанбыз. Оңбай алданғанымызды, қайтейік, кеш, тым кеш білдік.

Әлден уақытта топ жетекшісі үңгірдің түкпірінен металл сыңғырын естіді. Сірә, әрекетсіз бос жатудан жалыққан жауынгер серігі өзінің ісіне нешінші мәрте қайыра кіріскен.

Вацлав дыбыс естіген түкпірге жақындап келіп:

– Немене, достым, бірдене шыға ма? – деді ақырын ғана.

– Не деуге болады? Қуат көзі тым қашықта, ал онсыз қайран жоқ, Батя !

М.Сәрсек. «Жетінші толқын» кітабынан

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Вацлав атай кім?
2. Ол қандай оқиғаны есіне алады?
3. Ол жөнінде не білесіңдер?
4. Олар қандай жағдайға тап болды?
5. Топ жетекшісі нені естіді?

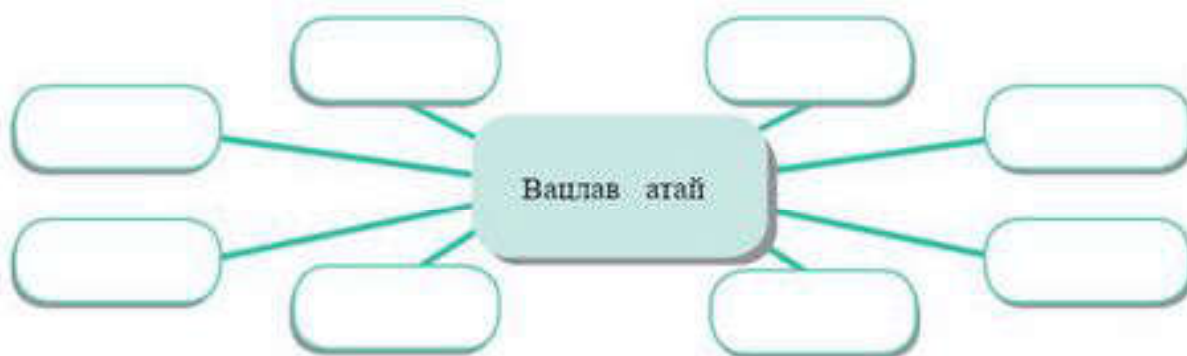
6-тапсырма. Сөздікті пайдаланып, берілген сөздердің синонимдік қатарын түзіңдер.

Егде, күш-қуатым қайтпаған, сайыпқыран, бой тасалау, мәжбүр болдық.

7-тапсырма. Жазушының сипаттауы бойынша Вацлав атайға мінездеме бер. Ол қандай адам?

8-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп жазыңдар.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым .

7-8-сабақ

Толқын энергиясы

Ойтүрткі

- *Толқын* сөзімен тіркесетін қандай сөздерді білесіңдер?
- Радиотолқындар қандай салаларда қолданылады? Физика пәнінен алған білімдеріңді пайдаланып, өз ойларыңды білдіріңдер.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Автор не айтқысы келді? Болжам жасаңдар.

Қазіргі заман жастары әр нәрседен хабардар болуы керек, өйтпейінше көп нәрседен қалып қоясың. Кәдімгі радиоқабылдағышты алайық. Жер шарының кез келген жерінде отырып, қуатты радиоқабылдағышың болса, эфирдегі толқындарды тандап ұстап, ән тыңдайсың, әр сөзінді алыстағы досыңа қаз-қалпында жеткізесің. Бұл да энергияны сымсыз тасымалдаудың айқын дәлелі, яғни әлсіз дегенмен, радиотолқын – энергияның дыбысқа, тербеліске айналған түрі... Немесе теледидардан бейне көрсетуді алайық: электрондар толқыны ешқандай сымсыз шартарапқа тарап, диктор үнін, қозғалысын, қолындағы сурет кескінін қас-қағым сәтте үйіндегі экранда қайыра бейнелеп береді, ғажап емес пе?

Міне, табиғатта да, адам ақылы соншама жетілдірген техника әлемінде де энергия қуатын ешқандай өткізгішсіз алысқа

жеткізудің үлгісі... Былайша айтқанда, адам баласы энергияны алысқа тасымалдау құпиясын аздап болса да менге ріп келеді.

М.Сәрсек. «Жетінші толқын» кітабынан

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша радиотолқынның қолданылатын салаларын тірексызба арқылы көрсетіп, маңызын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Берілген қарсылықты салалас сөйлемдердегі ойды жалғастырыңдар.

- Қай жерде жүрсең де, ...
- Электрмагнит тоғі әуеде ұшаққа соғылса да, ...
- Су сұйық болғанымен, ...

4-тапсырма. Мәтінді оқы. Қай оқиғаның жалғасы? Жұбыңмен анықта.

Түсіндірме сөздік

сом жартас – биік қатты тас
қойны-қонышын тілгілеу – тау қойнындағы жынысты үңгу
жеті қабат құрыш сауыт – бұл жерде: берік, мықты

Әуелі көргенім – қараңғы түкпірде жалт-жұлт ойнақтаған жалын жаркылы болатын. Көз қаратпайтын күшті жаркыл, темірді электрмен пісіру ше? Иә, нә, соның тап өзі! Тек темір пісіргендей от шашпай, бір-ак жерге, бір ғана нүктеге шаншыла кадалып, сом жартастың қойны-қонышын тілгілеп жатқанын алыстан болса

да, ойша сезіп тұрмын. Қауіп ойлап, үнгір аузына да жалтақтай қараймын. Қондырғы қалыпты түрде жұмыс істеп тұр. Ертелікеш заңғар жартасты үңгудан жаңылмасын тіпті! Тек анау электр қуатын құйып тұрған дизелін тоқтатпаса екен?! Оның неге керек болғанын сездіңдер ме? Немістер әлдеқайдан жанталаса сүйретіп, дизель двигателін, түрлі құралдар жеткізеді. Соларды жедел құрастырып ток өндіре бастайды. Тас түкпірде от шашып, жеті қабат құрыш сауыт дерлік сом жартасты олай-былай тілгілеуге кіріседі. Бұл енді біздің шерменде топты тас қамаудан кең дүңпеге алып шығар бірден-бір амал!

М.Сәрсек. «Жетінші толқын» кітабынан

5-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша «ПОПС» формуласын қолданып, өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

6-тапсырма. Берілген сөз тіркестерін ассоциациялық қатар түзіп, түсіндіріңдер.

Темірді электрмен пісіру, электр қуатын құйып тұрған, құпия әбзел, сом жартас.

7-тапсырма. «Үңгір ішінде» деген тақырыпта шағын мәтін құраңдар. Кейіпкердің ішкі сезімін суреттеңдер. Жазбаларыңда қарсылықты сабақтас сөйлемдер болсын.

8-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

9-10-сабақ

«Жетінші толқын» құпиясы

Ойтүрткі

- Тау-кен жұмыстары туралы не білесіңдер?
- Елімізде өндіріс орындары орналасқан қандай қалаларды атай аласыңдар?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінде не туралы айтылған?

Балқан түбегінен саяхаттан оралған соң-ақ әрі-сәрі ойланып, Шыңғысты іздеп, жөн-жосығын қайткен күнде білмекке бел байлаған едім. Шынын айтқанда, тірілер қатарына оны о бастан қоспағанмын. Тірі болса, осы күнге дейін ол туралы қандай да бір әңгіме естір едік. Тасты нанша тілген жойқын құрал туралы да білу керек. Тау-кен жұмыстары жайындағы аз-маз түсінігім бойынша, адамзат қолына мұндай құрал әзірше тиген емес. Шахтадағы кен өндіру жұмысын бұрғылау қондырғылары атқарады. Шахтерлер қолынан ауа қысымымен жұмыс істейтін перфораторлар әзірше түсе қойған жоқ. Ал әсем ғимараттарды көркемдейтін гранит не мәрмәр такталарды бәз-баяғыдай қолмен өңдейтінін күн сайын Алматының жаңа құрылыстарынан көріп жүрміз. Егер Шыңғыс қолданған құрал адамзатқа белгілі болса, тау-кен жұмыстарында төңкеріс туар еді.

М.Сәрсек. «Жетінші толқын» кітабынан.

2-тапсырма. Тау-кен жұмысшылары қандай жұмыстар атқарады? Өз жұмыстарында қандай аспаптарды қолданады?

3-тапсырма. Мәтіннен термин сөздерді тауып, олардың қай салада қолданылатынын анықтаңдар.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Оқиға қалай өрбіді? Хикаяттың композициялық құрылымын анықтаңдар (оқиғаның басталуы, оқиғаның өрбуі, оқиғаның аяқталуы).

Түсіндірме сөздік

гравитация – физикалық термин. Кез келген денелер арасындағы тартылыс күш әсері

Ғылым өрістеп, білім деңгейі өскен сайын адамның табиғаттан алатын несібесі көбейе бермек. Кеше ғана ол менгерген толқын саны бесеу еді. Бүгін алтауға жетіп отыр. Алтыншы толқын – гравитация. Аспанға лақтырылған тас шырқай көтеріліп

барып жерге түседі. Немесе адам баласының жерде нық басып жүруін, аңның жүгіруі мен құстың ұшуын алайық. Болмаса өмір кіндігі – Күнді айналған тоғыз планетаның, нә кәдімгі Жердің ешқандай тіреу, сүйеусіз әлемнің түпсіз бір кеңістігіне құлап кетпей Күн өрісінде шыр айналуын қалай түсінеміз? Осыларды ұстап тұрған қандай күш? Ол – гравитация, тартылыс әсері.

– Міне, бұл дүниедегі алтыншы толқын, – дейді де, Сырым Болатұлы «түсіндің бе?» дегендей бетіме тесіле қарайды.

– Ал сонда? – деймін мен де оған үміттеніп қарап.

– Мен білсем, адамзат қауымы жетінші толқынның құпиясын ашып отыр. Анығын айтқанда, жетінші толқынды қолдан жасап отыр. Ол дүниеге электртолқын атты жаңа термин әкеліп отыр. Сонымен сымсыз электр қуатын қалай тасымалдауға болады? Тек ауа арқылы. Толқын қызметін пайдаланып. Демек, Шыңғыс өнерпаз электр қуатын толқынға айналдырып, ауаға таратудың оңтайлы жолын тапқан, оның орасан күшті кескіш қаруының құпиясы осында.

М.Сәрсек. «Жетінші толқын» кітабынан

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ғылым дамыған сайын адамның табиғаттан алатын үлесі қандай болады?
2. *Несібе* дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Күнді айналған тоғыз планетаны ұстап тұрған қандай күш?
4. Ол жөнінде не білесіңдер?
5. Шыңғыс нешінші толқынның құпиясын ашты?
6. Қазіргі кезде Күн жүйесінде планеталар қалай жіктеледі?

6-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша және физикадан алған білімдеріңді пайдаланып, толқын түрлерін санамалап айтыңдар. Олардың әрқайсысына түсінік беріңдер.

7-тапсырма. Берілген жай сөйлемдерді қарсылықты сабақтас құрмаласқа айналдырып жаз.

1. Кеше ғана ол меңгерген толқын саны бесеу еді.
2. Мен білсем, адамзат қауымы жетінші толқын құпиясын ашып отыр.
3. Ол дүни еге электртолқын атты жаңа термин әкеліп отыр.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Шығарма неліктен «Жетінші толқын» деп аталған?
- Шығарма мазмұнын кім жақсы түсінді?
- Термин сөздердің мағынасын білдіңдер ме?

11-12-сабақ

Нәтиже сабақ

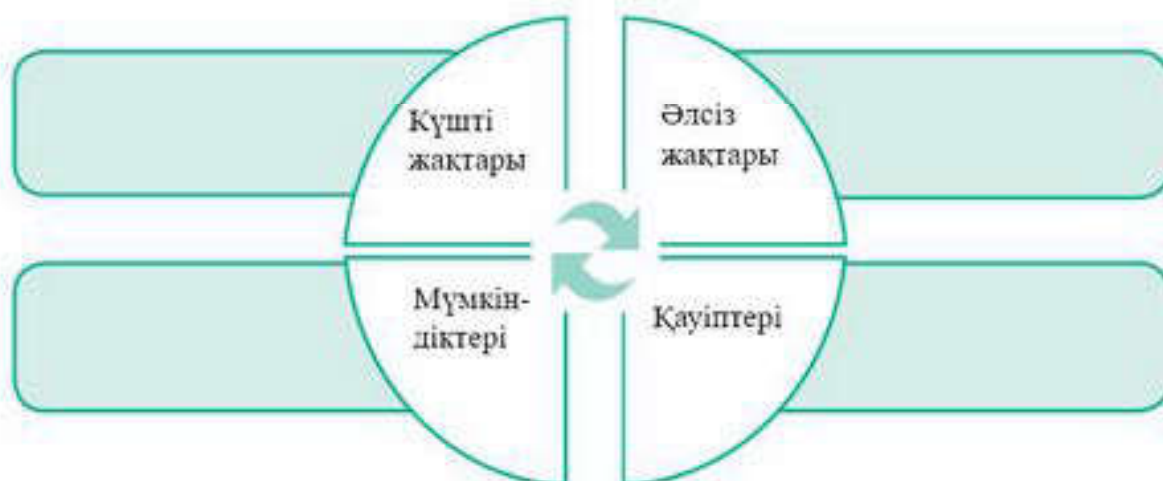
1-тапсырма. «Баламалы энергия көздері – адамзат ақыл-ойының жемісі» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар.

Таланттары:

- тақырыптан ауытқымау;
- регламент сақтау;
- сөз әдебін сақтау;
- өз ойын жүй елі жеткізу.

2-тапсырма. Тақырып бойынша көтерілген негізгі мәселені анықтап, төмендегі кесте бойынша өз ойларыңды айтыңдар.

3-тапсырма. Әдеби шығармадағы ақпараттар бойынша сызбаны толтырыңдар.

Авторы

Шығарма атауы

Кейіпкерлері кімдер?

Қандай мағлұмат алдың?

Қандай ой түйдің?

4-тапсырма. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

Шығарма бойынша үш факті:

1. _____
2. _____
3. _____

Авторға арналған екі сұрақ:

4. _____
5. _____

Қызығушылық танытқан бір нәрсе:

6. _____

5-тапсырма. Тақырып басында берілген Елбасының сөзін тірек етіп, эссе жазыңдар. Эсседе қарсылықты сабақтас құрмалас сөйлемдер болсын.

6-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Пікірталасқа түсе алдыңдар ма?
2. Кімнің жазған эссесі ұнады?
3. Эссе талапқа сай жазылған ба? Бағалаңдар.

10-тақырып

АЛАШ ИДЕЯСЫ МЕН ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Алаш идеясы – біртұтас қазақ идеясы!

1-2-сабақ

Дидахмет Әшімханов. «Бес арыс»

Ойтүрткі

- Алаш қайраткерлері туралы не білесіңдер? Олар азаттық үшін күресте қандай істер атқарды?

Алаш қайраткерлері

1-тапсырма. Мәтінді зерделеп оқы. Қандай әсер қалдырды? Алған әсерлеріңді сыныптастарыңа айтып бер.

Патшалық Ресейдің отарлық езгісінде өмір сүрген қазақ халқының әлеуметтік тұрмысы ХХ ғасырдың басында тіпті қиындап кетті.

ХХ ғасырдың басында отаршылдыққа, зорлық-зомбылыққа қарсы шыққан ел азаматтарын қатты ойландырған үш мәселе болды. Осы үш мәселе шешілмей, қазақ халқы қараңғылық пен надандықтан құтылмасы айқын еді.

Мұның алғашқысы – жер мәселесі. Өйткені ғасыр басында Ресейден қазақ жеріне шаруаларды қоныстандыру үдей түскен еді.

Екінші күрделі мәселе – оқу-ағарту ісі болды. XX ғасыр басында қазақта оқу аз болған жоқ. Бұған мұсылмандық мектептер туралы деректер куә (Жетісу мен Сырдария облыстарында 1913 мектеп, 56 медресе болған).

Үшінші мәселе – қазақ еліндегі адамдық құқықты, ұлттық мүддені табанға таптаған отаршылдардың басқару жүйесі.

Міне, осы мәселелер қазақ азаматтарын бірігуге, саяси күрес жолына шығуға жұмылдырды. Алаш идеясы, алаш мұраты өз алдына дербес ел болу, қазақты еркіндікке, тәуелсіздікке апару, қазақтың құқығын қорғау еді.

1917 жылы қазақ халқының өмірін дүр сілкіндірген бірнеше ірі оқиға болып өтті. Олар: ұлт тарихындағы тұңғыш саяси ұйым – Алаш партиясының өмірге келуі; Ресей империясы құрамында Алаш автономиясын құру туралы ұсыныстың жария етілуі; Алаш автономиясының Ұлттық Кеңесі – Алашорда үкіметінің құрылуы еді. Алашорда төрағасы Ә.Бөкейхан болды, құрамына М.Дулатов, Е.Омарұлы, М.Шоқай, М.Тынышбайұлы т.б. кірді. Оқу комиссиясына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Т.Шонанұлы т.б. сайланды.

Алайда осынау қиын-қыстау кезеңде «Алашорда» үкіметі ұзақ өмір сүре алмады.

Д. Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. XX ғасырдың бас кезінде қандай қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар орын алды?
2. Қазақ зиялыларын қандай мәселелер толғандырды?
3. Қандай оқиғалар қазақ халқын дүр сілкіндірді?
4. Алаш идеясын қолдаған қайраткерлер кімдер?
5. Алаш арыстарының көксеген мақсаты не болды?

3-тапсырма. Терминдер кестесі бойынша берілген тіркестердің мағынасын ашып түсіндіріңдер.

Алаш идеясы	Алаш автономиясы	Алаш партиясы

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтаңдар. Алдыңғы мәтінмен ортақ ойды табыңдар.

XX ғасырдың бас кезінде Ресейдегі саяси-әлеуметтік өзгерістердің қазақ жеріне жаңғырып жетуі әлеуметтік ойды кеңейтті. А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев бастаған алаш қайраткерлері ұлттық сана-сезімді оятар бағыт-бағдар іздеді. Осы кезеңдегі әдебиетке тән басты ерекшелік – жері талан-таражға түскен, бірлігі кеткен елінің жағдайы, халықтың ұлттық сана-сезімін ояту, жас ұрпақты білімге шақыру сияқты сан-салалы тақырыптар еді. Олар ақын-жазушылар шығармашылығының ортақ тақырыбы ретінде көрініс тапты. XX ғасырдың басында мектептер көптеп ашылып, әдебиет сүйер қауым көбейді. Сонымен қатар осы тұстағы әдебиеттің қанатын кең жайып, өркендеуіне қазақ баспасөзінің дамуы ең басты қозғаушы күш болды. «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан» т.б. баспасөз беттерінде әдебиет өкілдері өз шығармаларын жариялап отырды. Бұл басылымдар кезінде жаңа шығармаларға сын айтып, бағыт-бағдар берді, қоғамдық ой-пікірдің өрістеуіне әсер етті.

Алаш қайраткерлері халықты оятудың жолын өз көзқарасы арқылы айқындады. Мәселен, бірі оны тек ағартушылықта, әлеуметтік теңсіздікті жоюда, екіншісі ұлт болып бостандыққа ұмтылуда, соған қол жеткізуде деп білді. Ал үшіншілері адамгершілік тәрбиесінің негізі діни-рухани бостандықты насихаттауда деп ұқты. Алашордалықтар ар осы жолда ұлтты сүюдің, елге қызмет етудің үлгісін көрсетті, осы жолда өмірлерін құрбан етті.

Ө.Әбдіманұлы

5-тапсырма. «Кубизм» әдісін пайдаланып, тапсырмаларды орында.

1. **Баянда.** Алаш идеясы туралы ойыңды айт.
2. **Қолдан.** Құрмалас сөйлемдердің түрлерін пайдаланып сөйле.
3. **Салыстыр.** Алаш қайраткерлері туралы қандай қосымша мәліметтер білесің, еске түсір.
4. **Топтастыр.** Алаш қайраткерлерінің идеяларын топтастыр.
5. **Зертте.** Алаш қайраткерлері туралы зерттеулер жаса.
6. **Қорытындыла.** Алаш қайраткерлері туралы қорытынды жаса.

6-тапсырма. Тақырып бойынша сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерін орында қолданып, шағын мәтін жаз.

7-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қысқандық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

3-4-сабақ

Қазақ алфавитінің тұңғыш реформаторы

Ойтүрткі

- А.Байтұрсынұлының қандай шығармаларын білесіңдер?
- Неліктен оны қазақ алфавитінің тұңғыш реформаторы дейді?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мазмұнын тезис түрінде жазыңдар.

А.Байтұрсынұлы

Ахмет Байтұрсынұлы (1872–1938) – қазақ алфавитінің тұңғыш реформаторы, осы жетілген жазу үлгісімен еліне тұңғыш әліппесін сыйлаған ұлтжанды ғалым, тұңғыш «Қазақ» (1913–1918 жж.) газетінің редакторы. Абайдан кейінгі саяси-әлеуметтік тақырыпты көтерген көрнекті ақын, аудармашы, публицист-журналист, ірі қоғам қайраткері, ағартушы-ұстаз, этнограф, фольклорист болған.

Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын. Орыстың атақты мысалшысы И.А.Крыловтың шығармаларын аударды, ондағы өзекті мәселені өзінше еркін жырлауға, қазақ өмірімен байланыстырып ой айтуға ұмтылды. Бірақ сол кезде ұлтжанды азаматтардың бәрі де үкіметтің қырын қабағына ілініп, қуғын-сүргінге ұшырап, абақтыға түсе бастады. Кейін Орынборда тұрған жылдарында «Маса» өлеңдер жинағын жазды. Ақын өз өлеңдерінде надандық пен кемшілікті көріп қана қоймай, ащы шындықты сыртқа шығарып, сынап та алады.

Ахаң – шығармашылық еңбектің қай саласында болмасын мол мұра қалдырып, қоғамдық өмірдегі өз орнын айқындап кеткен тұлға.

Д. Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

2-тапсырма. А.Байтұрсынұлының қызметін сызба арқылы дәлелдеп айтыңдар.

3-тапсырма. Берілген сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады?

Сөздер	Мағынасы
төнкеріс рухындағы сөзі	
қырын қабағына іліну	
әуелгі бетінен тайынбау	

4-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар (44-аудио). Өлеңде не туралы айтылған?

Адамдық диқаншысы

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың...

Жаратқан малды Құдай не керекке –
Мінуге, сою, соғу, жүндемекке.
Жорта бер қамыт киіп, қамшынды жеп,
Бұйрық жоқ ұрасың деп үндемекке.

Таякка еті үйренген қойшы жайлап,
Көк есек қозғала ма түрткенге айдап?
Есептен алданғандай болғандар көп,
Жасықты асыл ма деп білмей қайрап.

А.Байтұрсынұлы

Түсіндірме сөздік

адамдықтың тұқымын шашу – бұл жерде: ізгілікті, адамгершілікті үгіттеу, насихаттау
жүндеу – бұл жерде: басыну
қамыт – бұл жерде: ауыр азап, қиындық

5-тапсырма. Топтық жұмыс. Кесте бойынша өлеңдегі негізгі ойды анықтаңдар.

Үлгі.

Өлең шумақтары	Тірек сөздер	Негізгі ой
1-шумақ		

6-тапсырма. Берілген сөздердің синонимдерін тауып, өз сөздеріңмен түсіндіріңдер.

Диқаншы, адамдық, құр, бейнет, зейнет, асыл.

7-тапсырма. «А.Байтұрсынұлы шығармаларының тақырыбы қандай?», «И.Крылов мысалдары негізінде жазған мысал өлеңдерін өзінің төл туындысы деуге бола ма?» деген сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар. Пікірталаста сөйлеу этикетін сақтаңдар.

8-тапсырма. «БББ» кестесі бойынша сабақта алған мәліметтеріңді қорытындылаңдар.

Білемін	Білдім	Білгім келеді

5-6-сабақ

Әлихан Бөкейхан – ұлт көсемі

Ойтүрткі

- Сабақтың тақырыбынан не түсіндіңдер?
- Ә.Бөкейханның ХХ ғасырдағы қазақ зиялыларының ішінде ерекше аталу себебі неде деп ойлайсыңдар?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, жоспар құрыңдар. Қандай әсер қалдырды?

Ә.Бөкейхан

Әлихан Бөкейхан (1886–1937) – аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының көсемі әрі жетекшісі. Қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданында туған. Әлиханның барша ғұмыры ұлтының азаттығы мен теңдігі жолына арналды.

Отаршылдық жүйеге қарсы саяси күресін ХХ ғасырдың алғашқы жылдарынан-ақ бастаған Әлихан Бөкейхан бұл күресін Алаш партиясын, Алашорда үкіметін, Алаш автономиясын құруға дейін жалғастырып келді. Ол Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов және тағы да басқа ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлерімен бірге қазақ тарихының жана кезеңін қалыптастырды.

Сан-салалы мамандықты игерген, ұшан-теңіз білім иесі Әлихан Бөкейхан бүкіл мағыналы өмірін халқының азаттық алып, еркін ел болуына арнаған. Қоғам қайраткері, экономист, әдебиетші, публицист, аудармашы ретінде ол бар күш-жігерін сол мақсат жолына бағыттады. Ол Ресей жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің делегаты, Ресей І мемлекеттік Думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты болған.

Саяси көзқарасы мен іс-әрекеті шындалған кезде, ұлтжанды Әлиханды зиялы қауым өкілдері тұңғыш Қазақ автономиялық республикасының төрағасы етіп сайлайды. Әлихан Бөкейханның барша өмірі – ұлтына қызмет етудің асқан үлгісі, тамаша дәстүрі.

Е.Тілешов

2-тапсырма. Мәтінді INSERT оқыту стратегиясы бойынша талда. Төмендегі белгілермен әр азатжолды немесе сөйлемдерді белгіле.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтін мазмұны бойынша жұбыңа сұрақтар қойып, өз көзқарасыңды білдір.

Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың болу мезгілін білдіретін құрмаластың түрі. Сұрақтары: *қашан? қашаннан бері? қашанға шейін?* Мысалы: *Екеуі кешке үйден шыққанда, қонақтар әлі тарамған екен. Күн ұясына төніп келген кезде, Амангелдіге тағы он шақты адам кездесті.*

4-тапсырма. Берілген сызба бойынша мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем құрастырыңдар. Мезгіл бағыныңқыдан кейін қолданылатын тыныс белгісін түсіндіріңдер.

басыңқы сөйлем	да, де	бағыныңқы сөйлем
	кезде, шақта	
	-ға, -ге (дейін, шейін)	
	-нан, -нен (соң, кейін)	
	-ша, -ше	
	-қалы, -келі, -ғалы, -гелі	
	-са, -се (жіктік жалғау)	

5-тапсырма. Әлихан Бөкейханның нақыл сөздерін тыңдаңдар (45-аудио). Қандай ой айтылған?

- Мен туған елімнің ауыр жүгін аркалап өмір сүремін және мен үшін Отанымның жарқын болашағынан асқан бақыт жоқ... Оны ойлағанда түн ұйқым төрт бөлінеді.

- Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден.
- Өз күшіне сенбеген халық та, адам да ешқашан өмір бәйгесін ала алмайды.
- Өзгеге жамандық тілеу – өзіңе жамандық жасау, себебі басқалармен қосылып барлығымыз бір адамзат баласымыз.

6-тапсырма. Тиісті тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Әлихан оқыдым деп басына пайда қылмаған мал жинамаған үй тігіп бие байлап қазақша дәурен сүрмеген Қазағым елім деп кеткен Пара алмаған қазақтың елін жерін аралап өмірін қазақты ел қыламын деп сарп еткен (*Смахан төре*).

7-тапсырма. Ә.Бөкейханның қызметін сараптап, өз тараптарыңнан баға беріңдер.

8-тапсырма. Әлихан Бөкейханның бір нақыл сөзін таңдап алып, шолу мәтінін жаз. Мәтінде мезгіл бағыныңқылы сөйлемдер болсын.

9-тапсырма. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Ә.Бөкейханның шығармашылығын оқу саған не берді?
- Сен не білдің? Оны оқымаған досыңа қандай сөз айтар едің?

7-8-сабақ

«Оян, қазақ!»

Ойтүрткі

- Міржақып Дулатов туралы не білесіңдер?
- Оның қандай шығармасымен таныссыңдар?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Әр азатжолда не айтылған? Ретімен баяндап беріңдер.

Міржақып Дулатов (1885–1935) «Қазақ» газеті мен «Айқап» сияқты журналға белсене қатысып, өткір мақалаларын жазып тұрған. Азаматтық тұлға әрі көсемсөзші (публицист) ретінде қалыптасуына сол тұстағы қазақ басылымдарының әсері зор болды.

Міржақып Дулатов – Ахмет Байтұрсынұлы сияқты жастарды тәрбиелеу ісінде де көп еңбектенген, халықты әдет-ғұрпын сақтауға, елін, жерін сүйеге шақырған қоғам қайраткері. Ол дінді де, ілімді де түсінбей оқытатын қазақ молдаларын қатты сынаған. Оны біз өлеңдері мен «Бақытсыз Жамал» шығармасынан көреміз.

1909 жылы «Оян, қазақ!» жинағы жарық көргеннен соң, патша үкіметінің қуғын-сүргініне ұшырап, тұтқындалады. 1,5 жылдай Семей түрмесіне камалады. Кейін қазақ зиялыларының көмегі арқасында еркіндікке шығады.

Қазақ әдебиетіндегі тұңғыш романның авторы, қоғам қайраткері, көсемсөз шебері М.Дулатовтың шығармалары ұзақ жылдардан соң халқымен қайта қауышты.

Д.Әшімханов, «Бес арыс» кітабынан

М.Дулатов

2-тапсырма. М.Дулатов туралы білетін ақпараттарыңмен бөлісе отырып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. М.Дулатов кім?
2. Оның қалыптасуына ненің әсері тиді?
3. Мақалалары қандай басылымдарға шығып тұрды?
4. «Оян, қазақ!» жинағының тақырыбы қандай?
5. Отаршыл шенеуніктердің шүйлігуінің сыры неде деп ойлайсың дар?

3-тапсырма. Мәтіндегі құрмалас сөйлемдерді қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерге айналдырыңдар. Олардың жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Берілген мезгіл бағыныңқы сөйлемдердегі ойды екінші бағандағы сөйлеммен сәйкестендіріп жазыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

М.Дулатов екі сыныптық орыс-қазақ училищесін бітіргеннен кейін...	алдымен Әлихан, Ахмет, Міржақып есімдері келеді.
Өткен ғасырдың 80-жылдары аяғында, жағдай өзгергеннен соң...	оқытушылар курсына оқшы.
Марат тауда демалып жүргенде...	Алаш қайраткерлері ақтала бастады.
Алаш зиялыларын айтқан кезде...	біз алашордалықтар туралы түсірген «Тар заман» киносына бардық.

5-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Не түсіндіңдер?

Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты,
 Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
 Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
 Қазағым, енді жату жарамас-ты.

6-тапсырма. Топтық жұмыс. «Ақын осы өлеңі арқылы қазақ халқын, жастарды қандай жолға шақырған?», «Ақынның жанайқайы қалай суреттелген?» деген сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

7-тапсырма. «М.Дулатов – қазақтың азатшыл әдебиетінің қарлығашы» деген пікірді кеңейтіп, шолу мәтінін жазыңдар.

8-тапсырма. Бүгінгі сабаққа өз пікірлеріңді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Бүгінгі сабақта мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Сабақтан соң маған ... .. ой келді.

9-10-сабақ

Алаш ардақтысы

Ой түрткі

- Ж.Аймауытов кім?
- Қандай шығармаларын білесіңдер?

1-тапсырма. Г.Дулатованың естелігін оқыңдар. Естелікте кім туралы айтылған? Бір-біріңе сұрақ қойып, ой бөлісіңдер.

Бейтаныс жан

Ж.Аймауытов

Жаз айының жайма-шуақ күндерінің бірінде Дулатовтардың үйіне бұрын мен білмейтін өте сымбатты жас жігіт кіріп келді. Қолындағы кендір жіппен буылған кітаптарын есік жақтағы орындыққа қойды да: «Мен Жүсіпбек Аймауытов боламын», – деп, қолын созып сәлемдесті. Келген қонақты қарсы алып, төрге шығардым. Жүсіпбек: «Қане, енді өзіңіздің аты-жөніңізді айтыңыз, қандай туыс боласыз?» – деп сұрады. Бетіне тесіле қарамауға тырысып, әдеп сақтап өзімді таныстырған болдым. Сөйттім де қонаққа шай даярлауға кірістім. Осы арада жаңағы кітабының бірін маған арнап жазып, қолыма ұстатты. «Мына кітабым осындағы баспадан шығып еді, соны алдымен Жақан мен Гая жеңгеме тартуға әкеліп едім» деп, шайға қарамай кетуге ынғайланды. Қарасам, бергені «Қартқожа» романы екен.. .

Мен көрнекті жазушы Жүсіпбек Аймауытовпен осылай таныстым. Ол отыздың ішіне кірген, көрмекке өте келбетті, орта бойлы, ақ сары, қошқар мұрынды, бір шөкім, қысқа мұрт қойған, толқындалған қою шашын артқа қайырған, түрі еврейге ұқсастау жігіт көрінді маған. Киген киімі сәнді, сол заманның үлгісімен тігілген қымбат костюм, ақ жаға, түсті галстук.

Д.Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

2-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама беріңдер.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

3-тапсырма. Мәтін негізінде Ж.Аймауытовқа портреттік сипаттама беріңдер.

4-тапсырма. Мәтін үзіндісін тыңдап (46-аудио), тақырыбын қойыңдар. Сендерге қандай әсер қалдырды?

Туған жердің қадірін туғалы түзге шықпаған елдегі адам қайдан білсін?!

Туған жердің қадірін алыс жерге ұзатқан, ұзатқанына әлде талай жыл өткен қыз білмесе, кім білсін?

Туған жердің қымбатын ғылым іздеп, шет жайлап, кітап қарап сарылып, көзінің майын тауысқан, көшенің шаңын көп жұтқан шәкірт білмесе, кім білсін?

Туған жердің артығын, жазатайым іс етіп, күштілерге күш етіп, еріксіз елден айырылған, шеттен дәмі бұйырған, жаттан сыйлау көрмеген ер білмесе кім білсін?

Туған жердің асылын қараңғы үйге қамалып, есіл елін сағынған, бір көруге зар болған тұтқын білмесе, кім білсін?

Ыстық қой, шіркін, туған жер! Туған жерге жеткенше қайтып дәтің шыдайды? Кім сағынбас өз қағын? Кім сүймесін өз жерін? Сүймесе, сүймес зердесіз, шерсіз жүрек, тілеуі бөлек жетесіз...

Ж. Аймауытов

5-тапсырма. Мәтіндегі автордың ойын тірексызба арқылы жұбыңа түсіндір. Мақалмен қалай түйіндер едің?

6-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөз тіркестерінің мағынасын «Қос жазба күнделігінде» ашып түсіндіріңдер.

Сөз тіркесі	Түсіндірмесі

7-тапсырма. «Туған жердің күні де ыстық» деген тақырыпта ойтолғау жазыңдар.

8-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Тақырыпқа қатысты сөздік қорларың жетті ме?
- Тақырыпты кім жақсы ашты?
- Кімнің келтірген деректері ұнады?

11-12-сабақ

Мен жастарға сенемін

Ойтүрткі

- Елімізде алаш азаматтарының есімі берілген оқу орындарын білесіңдер ме?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (47-аудио). Мазмұнын тезис түрінде дәптерлеріңе жазып алыңдар.

Адам ретінде, акын ретінде Мағжан Жұмабаев қандай болған? Ол – ешкімге ұқсамайтын өзгеше, аса талантты, біртума, ұлтжанды акын. Оның өзіне ғана тән үні, таңғажайып әуенді жыры бар. Оның қайнар көзі – халық поэзиясының тұңғық тереңінде. М.Горькийдің С.Есенин туралы: «ол... адамнан гөрі, табиғат тек поэзия үшін жаратқан органға ұқсайтын...» деген сөзін Мағжан Жұмабаевқа да арнап айтуға болады. Өзінің қайталанбайтын ерекшелігімен Мағжан Жұмабаев поэзиясы А.Ахматова, Б.Пастернак, А.Блок шығармашылығын еске салады. Кейде оларға еліктеген де.

Өзінің аса ауыр, қатыгез өмірі саркылғанша Мағжан Жұмабаев аянбай еңбек етті. Ол Мәскеудегі Орталық Шығыс баспасында редактор болып істейді. Кейін Жоғары әдебиет институтында оқиды, тіпті профессорлардың біреуі оны «қазақтың Пушкині» деп те атайды.

Орыс халқының бай мәдени қазынасын игеру үшін, М.Жұмабаев Уфадағы «Ғалия» медресесіндегі оқуын тастап, Омбыдағы мұғалімдер семинариясына түседі. М.Горький мен М.Лермонтовты және тағы басқаларды ана тіліне бірінші болып аударды. Орыс халқының ұлы өкілдері – Пушкинмен, Лермонтовпен, Кольцовпен, Горькиймен және олардың шығармашылығымен сырлас дос болған, оларға арнап өлеңдер жазған.

М.Жұмабаев

Д. Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырып, диалог құрыңдар.

3-тапсырма. Мәтіннен мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемді тауып, олардың жасалу жолын түсіндір.

4-тапсырма. Мәтінді ынтамен оқыңдар. Қандай ақпарат алдыңдар? Қаншалықты құнды? Пікірлеріңді білдіріңдер.

Шәкәрім Құдайбердіұлы

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858–1931) – әрі акын, әрі тарихшы, философ, өз заманының үлкен ойшылы. Қазақ әдебиетін жаңа белеске көтерген, қазақ халқының көркемдік ойының үздік үлгілерін туғызған, қазақ өлеңін түрлендіре түскен бірегей қаламгер. Ол – қазақ әдебиетінің көшбасшысы Абайдың ізбасар інісі.

Ш.Құдайбердіұлы

Шәкәрім 1858 жылы Шыңғыстауда дүниеге келеді. Ұлы ақын Абайдың жеті ағайынды болғаны белгілі. Шәкәрімнің әкесі Құдайберді – сол жетеудің ең үлкені еді. Парасатты, мейірбан, кенпейіл ағаны Абай айрықша сыйлаған көрінеді. Құдайберді Шәкәрімнің алты жасында қайтыс болды. Жетімдік, жокшылық көрмесе де, әке бауырынан айырылған, жас кезінен ерекше зеректігін аңғартқан Шәкәрімді Абай өз қамқорлығына алады. Туған әулет дәстүрі, өскен ортасы, ақын аға тәрбиесі Шәкәрімнің азамат ретінде қалыптасуына ғана емес, ақын ретінде танылуына да ерекше әсер етті. Арнайы оқу орындарын бітірмесе де, Шәкәрім сол заманда қазақ арасындағы ғана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі. Классикалық шығыс поэзиясын, орыс және Еуропа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерімен де таныс болған.

Д. Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

5-тапсырма. Топтық жұмыс. Абай туралы сыныптастарыңа әңгімелеңдер. Таныстырылым жасаңдар.

6-тапсырма. Берілген сөйлемдердің дұрыс не бұрыс екенін анықтаңдар.

Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
Ш.Құдайбердіұлы – Абайдың замандас інісі әрі ізбасары.		
Ол Түркістан аймағында өмірге келген.		
Ш.Құдайбердіұлы – сол замандағы дана адамдардың бірі.		
Түрік, ағылшын, орыс тілдерін жақсы меңгерген.		
Еуропа әдебиетін оқып қана қоймай, саяси еңбектерді де қараған.		

7-тапсырма. Қосымша ақпарат көздерін пайдаланып, М.Жұмабаев пен Ш.Құдайбердіұлы (шығармашылығы) туралы таныстырылым жасаңдар.

8-тапсырма. Берілген сөйлемдерді мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге айналдыр.

• Шәкәрім 1858 жылы Шыңғыстауда дүниеге келеді. Ұлы акын Абайдың жеті ағайынды болғаны белгілі.

• Арнайы оқу орындарын бітірмесе де, Шәкәрім сол заманда казак арасындағы ғана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады.

9-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағы» бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

- Бүгінгі сабақтан не білдің? Бұрын не білетін едің?
- Сөйлемде құрмалас сөйлемнің түрлерін дұрыс қолдана адың ба?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді?

13-14-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Суреттен не көріп тұрсың? XX ғасырдың бас кезінде қандай тарихи оқиғалар болды? Қалай ойлайсың, Алаш қайраткерлері көтерген ұлттық идеялар жүзеге асты ма? Жұбыңмен диалог құр.

XX ғасырдың бас кезіндегі оқиғалардан

2-тапсырма. Топтық жұмыс. Алаш қайраткерлері, олардың көзқарасы мен шығармаларындағы негізгі тақырыптар туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

1-топ

А.Байтұрсынұлы

2-топ

Ә.Бөкейхан

3-топ

М.Дулатов

3-тапсырма. Тиісті тыныс белгілерін қойып, мәтінді көшіріп жаз. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндір. Алаш идеясы мен «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының қандай ортақ белгілері бар?

XX ғасырда қазақ тарихындағы ең ұлы идея қайсы десе Алаш идеясы деп жауап берер едік. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы жарқын болашағымыздың бағдары «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы да осы идеямен үндес. Бұл дегеніміз бабалар арманы бір арнаға түйісіп жанашылдық пен дәстүр жалғастығының көрінісін айқындап отыр деген сөз сондықтан «Мәңгілік ел» идеясы туралы сөз еткенде біртұтас Алаш идеясы туралы айтқан орынды. Алаш идеясы қазақ идеясы. Демек «ұранымыз – Алаш» дейтін біз үшін ол әрқашан қазақ идеологиясының темірқазығы болып келді бола береді де

Д.Әшімханов. «Бес арыс» кітабынан

4-тапсырма. Мәтіннен мезгіл бағыныңқы сөйлемдерді тауып, жасалу жолын еске түсіріңдер.

5-тапсырма. Топтық жұмыс. Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге мысалдар келтіріңдер.

6-тапсырма. «Алаш ардақтыларының үміті ақталды» деген тақырыпта ойтолғау жазыңдар. Бір-біріңді бағалаңдар.

Талаттары:

- өз көзқарасын білдіру;
- дәлелдердің шынайылығы;
- мезгіл бағыныңқы сөйлемдердің болуы.

7-тапсырма. Ойтаразы. «ПОПС» формуласын қолданып, сабақ бойынша пікірлеріңді білдіріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

11-тақырып

ЖАҢАНДЫҚ МӘСЕЛЕ: ДЕМОГРАФИЯ

Ғасырлар бойы ержүрек бабаларымыз қорғап келген кең-байтақ қазақ жерін әбіелдеріміз дарқан да дана, «елім» деп өміренетін текті ұрпақпен толтырса екен деп тілеймін.

М.Тәтімов

1-2-сабақ

Демография деген не?

Ойтүрткі

- *Демография* дегенді қалай түсінесіңдер?
- Әлемдегі халық саны туралы не білесіңдер ?

1-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтаңдар. Тірек сөздер арқылы мәтіндегі ойды жеткізіңдер.

Адам – біздің ғаламшарымыздың басты байлығы. Адамзат факторының қоғам өмірінің барлық саласындағы алатын орны аса маңызды. Сол себепті оны зерттеп білудің де маңызы зор.

Халық – қоғамның негізгі өндіргіш күші және барлық игіліктің басты тұтынушысы. Халықтың өсуі – биологиялық процесстер (туу, өлу, табиғи өсу) жиынтығы. Адамзаттың үздіксіз жаңарып, ауысып отыруын қамтамасыз ететін туу мен өлу және табиғи көрсеткіштерінің жиынтығын халықтың ұдайы өсуі деп атайды. Халықтың құрамын, оның ұдайы өсуін, олардың арасындағы айырмашылықтарды білу өте маңызды. Оны қоғамдық және жаратылыстану ғылымдары зерттейді. Осылардың ішінде демография ерекше орын алады. Демография гректің «*demos*» – халық, «*gzafo*» – жазу, сипаттау деген сөздерінен шыққан.

Адам – басты байлық

Ы.Өмірбекұлы

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар.

1. Ғаламшарымыздың басты байлығы не?
2. Оны зерттеудің маңызы неде?
3. Демография сөзінің мағынасын қалай түсіндің?
4. Бұл ғылым қаншалықты маңызды деп ойлайсың?

3-тапсырма. Берілген сөздерді сәйкестендіріп, сөз тіркестерін жасаңдар. Олардың мағынасын түсіндіріңдер.

табиғи
өндіргіш
игіліктің
үздіксіз
ұдайы

тұтынушысы
жаңару
күші
өсу
көрсеткіш

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай тақырып қояр едіңдер? Неліктен? Өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Демографиялық саясат – халық санын реттеуге бағытталған мемлекеттің ішкі саясатының бір саласы. Халық саны – кез келген елдің дамуының аса маңызды факторы. Сондықтан мемлекет бұл саладағы мәселелерді елемей қоя алмайды. Ол не халық санының өсуіне жағдай тудырады, не оны қандай да бір жолдармен шектейді, не болмаса бұл мәселеге нақты араласпай, оның табиғи жолмен реттелуін бақылайды. Демографиялық саясат жүргізу үшін халық санағы жүргізіліп тұрады. Соның шеңберінде халық құрамы мен құрылымы, өсімі мен өлімі, оның жұмысбастылығы, көші-қон мәселелері шешіледі. Мысалы, көптеген дамушы елдерде адамның табиғи өсімін шектеу, ал дамыған елдерде, керісінше, бала тууға ынталандыру шара лары жүзеге асырыла ды.

М.Тәтімов

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар. Автордың ойы мен көтерілген мәселеге қатысты өз пікірлеріңді білдіріңдер.

6-тапсырма. Ойтаразы. Берілген сөздердің синонимдерін жазыңдар.

Шектеу, ынталандыру, көз жұму, тоқырау.

7-тапсырма. INSERT оқыту стратегиясы бойынша мәтінге байланысты өз ойыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

8-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бүгін не үйрендіңдер?
2. Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
3. Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3-4-сабақ

Әлемдегі демографиялық жағдай

Ойтүрткі

- Демография неліктен жаһандық мәселеге айналып отыр?
- Қауіптенуге себеп бар ма?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай ой түйдіңдер? Өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Азық-түлік пен су тапшылығы, жер ресурстарына, жанармайға деген қажеттіліктердің өсуі, климаттың өзгеруі – осылардың барлығы біздің ғаламшарымыздағы халық санының күрт өсуіне байланысты орын алып отыр. Бүгінде біздің ғаламшарымызда 7,520 миллиард адам тұрады екен.

Б.з.б. 1000 жылы археологтер ғаламшардағы адамдар саны небәрі 10 миллион ғана болғанын есептеген екен. Мыңдаған жыл өтіп, 1800 жылы өндірістің дамуы есебінен жердегі адам саны 1 миллиардқа жеткен. Ал 1960 жылдары әлемдегі халық саны бірден 3 миллиардқа, ал 1990 жылы 6 миллиардқа жеткен. 2011 жылы халық саны 7 миллиардқа жетті. XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы халық санының мұншалықты жылдам өсуі адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған.

2010 жылғы есеп бойынша әлемдегі халықтың 60 пайызы Азияда, 15,5 пайызы Африкада, 10,4 пайызы Еуропада өмір сүрген. Әлем

бойынша халық саны жөнінен көш бастап тұрған елдердің қатарына Қытай, Үндістан, АҚШ, Индонезия, Бразилия, Ресей, Мексика, Жапония кіреді. Демографияның өсуі мен оның жер шарының әр нүктесінде бірқалыпты болмауының салдарынан үлкен мәселелер туындап отыр. Мәселен, қоршаған ортаға салмақ түсу, босқындар мәселесі, көші-қон мәселесі және т.б.

Н.Мұса

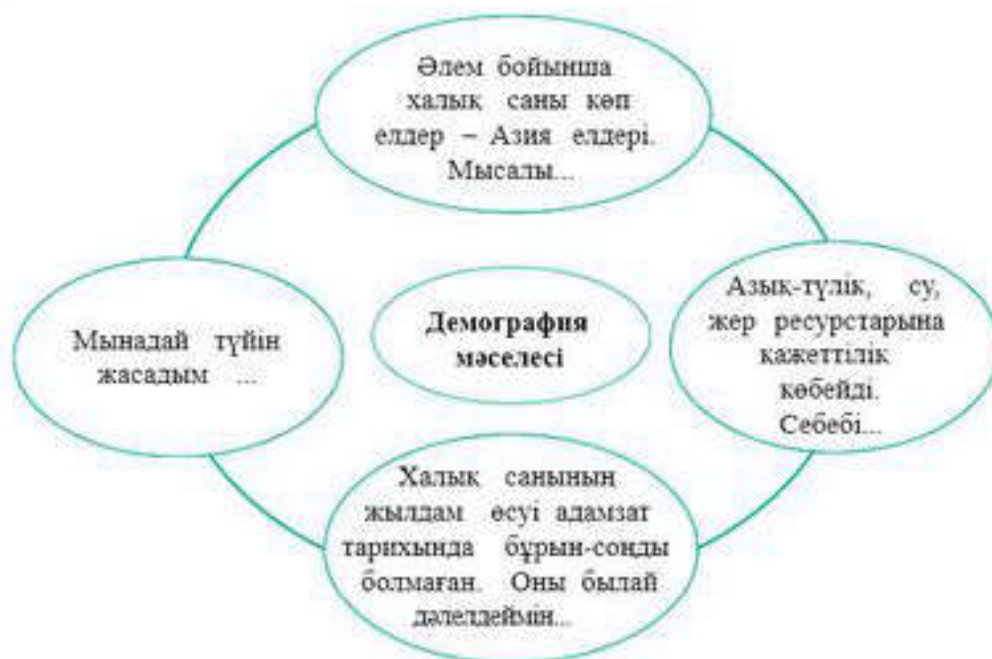
2-тапсырма. Мәтіннің мазмұнын диаграммаға салып айтыңдар. Қай жұп мәтін мазмұнын толық айтса, сол жұп жеңіп шығады.

3-тапсырма. Рөлдік ойын (бірің – ғалым, бірің – тілші). Демограф ғалымнан «Біздің Жер ғаламшарымыз осындай шектен тыс салмақты көтере ала ма? Мемлекеттер мен миллиард халқы бар елдер өз тұрғындарын қалай асырамақ? Ол үшін не істеу керек?» деген сұрақтар бойынша сұхбат ал.

4-тапсырма. Сызба бойынша өз ойларыңды дәлелдеп жазыңдар.

5-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (48-аудио). Мәтіндегі ақпаратты тезис түрінде жазып алыңдар.

Ғалымдардың болжауынша, алдағы уақытта Үндістан халқының саны қытайлықтардан да асып, ал Африкада халықтың саны 1,5 миллиардқа дейін жетуі мүмкін. Халқы тез өсіп жатқан дамушы елдердегі өндіргіш күштер, ауылшаруашылық өнімділігі, тұрғындардың жалпы мәдени деңгейі, білім беру саласы – бәрі де өте төмен жағдайда. Мұндай жағдай бұрыннан келе жатқан өмір салтын ұстану, бала тууға шек қоймау әдетімен байланысты.

Африкада адамдар азық-түлік тапшылығынан зардап шегіп, аштыққа ұшырап отыр.

Ал «демографиялық дағдарыс» ұғымы Батыстың көптеген дамыған елдеріне тән болып отыр. Бұл елдерде халықтың өсуі емес, керісінше, оның кемуі байқалады. Қазіргі таңда Еуропа елдерінің көпшілігі бала туу көрсеткішінің азаюынан зардап шегіп отыр. Мұның салдары еңбекке жарамды халық санының қысқаруы, адам капиталының төмендеуі, денсаулық сақтау саласының шығындануы сияқты мәселелерге алып келуі мүмкін.

Еуропада халық 25 пайызға көбейсе, Азияда 114 пайызға, Африкада 211 пайызға, Солтүстік Америкада 147 пайызға көбейді. Осылайша Еуропа елдері «кәрі құрлық» атанып жатса, жер шарының Азия құрлығында адам саны толассыз өсіп жатыр.

«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Топқа бөлініп, әр азатжолда айтылған мәселелерге пікірлеріңді білдіріңдер.

1-топ. Дамушы елдердің демографиялық мәселесі.

2-топ. Дамыған елдердің демографиялық мәселесі.

3-топ. Оларды шешу жолдары.

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемде айтылған ойдың себепін білдіретін сабақтастың түрі. Сұрақтары: *неліктен? не себепті? неге? не деп?*

Себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

а) *-дықтан, -діктен* қосымшасы үстелген есімшеден жасалады: *Үйдің іші қараңғы болғандықтан, Зәмзәгүл есікті айқара ашып қойды;*

ә) есімше тұлғалы етістікке *соң* шылауы тіркесінен жасалады: *Балуан аяңға көшкен соң, қалғандары да тақым суыта бастады;*

б) болымсыз етістік көсемше тұлғасынан болады: *Ол өзін-өзі тоқтата алмай, мәуені тағы да жеуге кірісті.*

7-тапсырма. Сызба бойынша себеп бағыныңқы құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

басыңқы	-дықтан, -діктен	бағыныңқы
	-қан, -кен, -ған, -ген (соң)	
	-й	

8-тапсырма. Сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... .. қиын болды.
- Мен ... .. тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... .. екендігін түсіндім.
- Мен ... .. үйрендім.
- Мені ... .. таңғалдырды.

5-6-сабақ

Қазақстандағы демографиялық жағдай

Ой түрткі

- Еліміздегі демографиялық жағдай туралы не білесіңдер?
- Қалай ойлайсыңдар, қазір мемлекетқұрушы халық – қазақ халқының саны қанша?

1-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен танысыңдар. Елбасы қандай мәселені көтеріп отыр? Бұл жөнінде сендер не айтар едіңдер?

Жаһандық демографиялық теңсіздік күн өткен сайын күшейе түсуде. Жалпыәлемдік тренд – адамзаттың қартаюуы. Енді 40 жылдан кейін алпыс жастан асқан адамдардың саны 15-ке толмағандардан асып түседі. Туудың азаюуы және адамзаттың қартаюуы көптеген елдерде еңбек нарығындағы мәселелерге, атап айтқанда, еңбек ресурстарының жетіспеушілігіне әкеледі.

Шнеленісе түскен демографиялық теңсіздік жаңа көші-қон толқындарын туғызып, күллі әлемде саяси-әлеуметтік шнеленісті ұлғайта түседі.

Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35 жас. Бұл біздің адамдық әлеуетімізді сақтауға, әлемде өзіміздің дұрыс орнығуымызға зор мүмкіндік береді. Бүгінгі күні алға жылжуға бізде жақсы негіз бар.

Н.Назарбаев

2-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтін мазмұнындағы ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

3-тапсырма. Елбасының «Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35 жас. Бізде алға жылжуға жақсы негіз бар» деген сөзін өрістетіп, шағын мақала жазыңдар. Бір-біріңнің жазған мақалаларыңды бағалаңдар.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар.

Қазақ елінің басынан өткен талай нәубет қазақтың демографиялық тарихында айқын із қалдырды. Өткен ғасырдың басындағы Ресей патшалығының саясаты, одан бергі 30-жылдардағы ашаршылық, 37-38-жылдардағы репрессия, оның артын ала келген Екінші дүниежүзілік соғыс қазақ халқының табиғи өсімінің тамырына балта шабумен болды. Осы нәубеттердің салдарынан бір кездері Қазақстандағы қазақ ұлтының саны 30 пайызға дейін азайып кетті.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары еліміздің аумағынан 3 миллионға жуық өзге ұлт өкілі көшіп кетті. Көшкен өзге ұлт өкілдерінің орнын тарихи Отанына алыс-жақын шетелдерден оралған қандастарымыз толықтырды. Олардың тарихи Отанына оралуына жол ашқан – Тәуелсіздік. Өткен ғасырдағы 80-жылдардың соңында демографиялық ахуал біршама оңалғаны байқалады. Бірақ 1999 жылғы көрсеткіш бойынша қазақ әйелдерінен туған бала саны біршама азайғанын көреміз. Ал соңғы 10 жыл ішінде 127 мыңға көбейген. Яғни қазақ ұлтының саны қарқынды өсіп келе жатыр. Бір кезде 40 пайызға жетпей қалған қазақ халқының үлесі бұл күнде 65 пайызға жетті.

М.Тәтімов

5-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінде баяндалған оқиғалар туралы не білесіңдер?
2. Осы оқиғалардың зардабы қандай болды?
3. *Нәубет, тамырына балта шабу* дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Тәуелсіздік алғаннан кейін қандай жағдайлар орын алды?
5. Қай жылдардан бастап демографиялық жағдай түзеле бастады?

6-тапсырма. Берілген тұжырымдарға «Қос жазба күнделігі» арқылы өз пікірлеріңді жазыңдар.

Тұжырымдар	Пікірім
Кейбір тарихи оқиғалар қазақ халқының демографиясына үлкен соққы тигізді.	
Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары еліміздің аумағынан 3 миллионға жуық өзге ұлт өкілі көшіп кетті.	
Бұл күнде қазақ халқының үлесі 65 пайызға жетті.	

7-тапсырма. Мәтіннен өздерің 2-3 сөйлемді таңдап, оларды себеп бағыныңқы құрмалас сөйлемдерге айналдырыңдар.

8-тапсырма. «Соңғы сөзді мен айтайын...» тәсілі арқылы тақырып бойынша өз пікірлеріңді бір сөйлеммен аяқтаңдар.

7-8-сабақ

Қоғам отбасынан басталады

Ой түрткі

- Халық санының өсуіне қандай факторлар кері әсер етеді?
- Елім ізде жүргізіліп жатқан демографиялық саясатқа көңілің тола ма?

1-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен танысыңдар. Автор қандай мәселе көтеріп отыр? Жұптарыңмен талқылаңдар.

Бүгінде дәстүрлі отбасы түсінігі (әке, ана, бала), отбасы құндылығы бірге-бірге жойылып бара жатыр. Қазақ халқында тарихи салт-дәстүрге сай ажырасулар мүлдем болмайтын. Кенес Одағы кезінде де ажырасулар көп болмаған. Қазіргі жаһандану үдерісінде батыстық өмір сүру құндылығы енгеннен кейін, ажырасу қалыпты бола бастады. Статистикалық көрсеткіш бойынша, Қазақстанда некеге тұрған әр үш отбасының біреуі ажырасады екен. Сонымен бірге елімізде жасы жиырма бестен асқан бойдақтардың саны артпаса, кемімей отыр. «Өзің үшін өмір сүру» түсінігі көпшіліктің өмірлік ұранына айналып бара жатқанын байқаймыз. Отбасы құндылығы нашарлаған сайын ұрпақ қалдыру белсенділігі де азая түседі. Бұл демографияның төмендеуіне, атап айтқанда, қоғамда жастардың, балалардың азаюына әсерін тигізуде.

Сонымен бірге ауылдан қалаға көшу үдерісі де демография көрсеткішінің өсуіне кедергі болды. Қалаға шоғырлану қаншалық көп болса, табиғи өсім де соншалық төмен болып отыр.

М.Тәтімов

2-тапсырма. INSERT оқыту стратегиясы бойынша өз ойыңды қорытындылап айт.

«V»	«←»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

3-тапсырма. Мақал-мәтелдерді толықтырып жазыңдар. Мазмұны бойынша сурет салыңдар. Кімнің салған суреті мақал-мәтелдердің мазмұнына сай келді? Дәлелдеп айтыңдар.

1. Балалы үй – ... , баласыз үй – ку ... . 2. ... бардың жағасы бар, ... бардың тынысы бар. 3. Мал екеу ... , бас екеу ... .

Керекті сөздер: мазар, болмай, базар, інісі, ағасы, болмайды.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Автордың ойымен келісесіңдер ме? Өз ойларыңды білдіріңдер.

Елімізде Үкімет тарапынан отбасыға, әйелдерге, жетім балаларға қамқорлық жасалып жатыр. Жәрдемақы мөлшері жыл сайын өсіп келеді. Қазір ауылда алты-жеті баланың өзі сиреп кетті. Осыны ескерген Үкімет алты-жеті балалы аналарды «Күміс алқа», «Алтын алқа» төсбелгілерімен марапаттап жатыр. Бірақ батыр аналарға беріліп отырған жәрдемақы көңіл көншітпейді. Қалада тұратын әйелдердің төрт-бес бала былай тұрсын, екі-үш бала тууы екіталай. Сондықтан қала әйелдерін ынталандыруды қолға алу керек. Ол үшін төртінші, бесінші баланы туған аналарға да марапат беруді ойластырғанымыз жөн болар.

Сонымен бірге әлеуметтік жеңілдіктер қарастырылуы тиіс. Ал он баладан артық туған аналарды екінші рет «Алтын алқа» төсбелгісімен марапаттап, арнайы мәртебе беру керек. Тіпті кезексіз тегін үймен қамтамасыз етсек те артық болмас.

М.Тәтімов

5-тапсырма. Жұптық жұмыс. Халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін не істеу керек? Қандай ұсыныстар айтар едіңдер? Жұптарыңмен талқылап, топқа ұсыныңдар.

6-тапсырма. Мына сұрақтардың жауабы болатын себеп бағыныңқы сабақтас сөйлемдер құрастырыңдар.

Неліктен?	
Неге?	
Не себепті?	

7-тапсырма. «Отбасы – басты құндылық» тақырыбына шағын мәтін жазыңдар.

8-тапсырма. Ойтаразы. 3–2–1 критерийі бойынша анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат;
- қиындық келтірген 2 мәселе;
- тапсырмадағы ұнаған 1 мәселе.

9-10-сабақ

18 миллионыншы тұрғын

Ойтүрткі

- Қалай ойлайсыңдар, халықтың өсімі еліміздің қай аймақтарында айқын байқалады?
- Оның себебі неде?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (49-аудио). Қандай ақпарат естеріңде қалды?

Бала тууды әлеуметтік жағдайға тікелей байлап қою дұрыс емес. Әр бала дүниеге өз несібесімен келеді. Қазақ «бір қозы туса, бір жусан артық шығады» дейді. Міне, осы сөзді ескеріп отырғандар – Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл және Маңғыстау облыстарының тұрғындары. Аталмыш өңірлерде әрбір әйелге шаққанда бала саны үшеуден асып, төртеуге жетіп отыр. Керісінше, Солтүстік Қазақстан, Қостанай және Шығыс Қазақстан облыстарында халық саны азайған.

М.Тәжімов

2-тапсырма. «Бір қозы туса, бір жусан артық шығады» деген мақалдың мағынасын бір-біріңе түсіндіріңдер.

3-тапсырма. «Дербес пікір» әдісі арқылы мәтін бойынша ой түйіндеп, бағалау жаса.

Өзіндік пікір (идея) – 1 сөйлем.

Дәлел – 2 сөйлем.

Өз пікірін айғақтайтын мысал – 2 сөйлем.

Қарсы пікір – 1 сөйлем.

Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – 2 сөйлем.

Қорытынды – 2 сөйлем.

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтаңдар. Тірек сөздер арқылы мәтіндегі ойды жеткізіндер.

Соңғы жылдары еліміздің демографиясында өсу байқалады. Статистикаға сүйенсек, 2016 жылы екі мыңға жуық егіз сәби мен 26 үшем дүниеге келген. Айтпа кетейік, дүниеге келген егіздер мен үшемдердің саны жөнінен Оңтүстік Қазақстан облысы көш бастап тұр. Сонымен қатар 2017 жылғы мамыр айында Қазақстан халқының саны 18 миллион адамға жетті. Ал 18 миллионыншы тұрғын 2017 жылдың 11 мамырында дүниеге келді.

Облыс әкімінің 18 миллионыншы тұрғынды құттықтау сәті

18 миллионыншы тұрғынның туған күнін айқындау барлық демографиялық оқиғаларды: халық санының өсімін (туу және иммиграция) және төмендеуін (өлім және эмиграция) ескере отырып жасалды. Комитет 18 миллионыншы тұрғынды АХАТ органдары туған күндер базасына 2017 жылғы 11 мамырда тіркеген балаларды іздеу жолымен анықтады. Кандидатура олардың аналарының тұрғылықты жеріне (қалалық/ауылдық жер), олардың білім деңгейі мен кәсіп түріне, сондай-ақ жаңа туған нәрестелердің жынысы, салмағы мен бойына қарамастан, тұтастай алғанда республика бойынша анықталды. Осылайша Алматы облысы Талдықорған қаласында туған Муслима Саматқызы 18 миллионыншы тұрғын ретінде тіркелгені анықталды.

«Егемен Қазақстан» газетінен

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Соңғы жылдары елімізде қандай жағдай байқалады?
2. *Егіз, үшем* деген сөздердің мағынасын түсіндіңдер ме?
3. 18 миллионыншы тұрғын қашан және қайда дүниеге келді?
4. Ол қалай анықталды?

6-тапсырма. Мәтін бойынша тапсырмаларды орындаңдар.

1. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.
2. Мәтіндегі тірек сөздерді табыңдар.
3. Мәтін мазмұнын нақтылайтын сөйлемдерді табыңдар.
4. Автордың пікірін білдіретін сөйлемдерді көрсетіңдер.

7-тапсырма. Ізденуге арналған жұмыс. Ақпарат көздерін пайдаланып, өздерің тұратын жердің демографиялық жағдайы туралы ақпараттар жинап, зерттеңдер. Жинаған мәліметтерің бойынша таныстырылым жасаңдар.

8-тапсырма. «Менің сабақтан алған әсерім» кестесін толтыр.

Қандай ой пайда болды?	Нені сезіндім?	Не ұнады?

11-12-сабақ

Абай Құнанбайұлы. «Адамның кейбір кездері»

Ойтүрткі

- Тақырыпты қалай түсіндіңдер? Сабақ тақырыбына қатысты ассоциативті қатар түзіндер (ассоциация тудыратын сөздерді бір қатарға жазыңдар).

1-тапсырма. Өлең үзіндісін тыңдаңдар (50-аудио). Автордың идеясына болжам жасаңдар. Ақын не айтқысы келді?

Адамның кейбір кездері

Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері,
Көк бұлттан ашылса.

Сылдырлап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай.
Кірлеген жүрек өз ішін,
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар...

А.Құнанбайұлы

2-тапсырма. Берілген сөз тіркестерін қандай сөздермен ауыстыруға болады? Сәйкестендіріңдер.

тәңірдің берген өнері	бір нәрсеге ипет ету
сылдырлап өңкей келісім	іштегі ойдың сыртқа шығуы
қуатты ойдан бас құрау	дарын, қабілет, шабыт
белін буу	бар келісімі жарасқан

3-тапсырма. Топтық жұмыс. Өлең шумақтарын жай сөзге айналдырып жазып көріңдер.

Үлгі. 1-шумақ: Адамның көңіл күйіндегі алаңы басылған кезде көктен шабыт келеді.

4-тапсырма. Өлеңнің жалғасын сыныптастарыңның оқуынан тыңдаңдар. Қандай әсер қалдырды? Дауыс ырғағын сақтап оқыды ма? Бағалаңдар.

...Қыранша қарап Қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан, зұлымға,
Шыыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға,
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірсе алыс, жақынға,
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл.

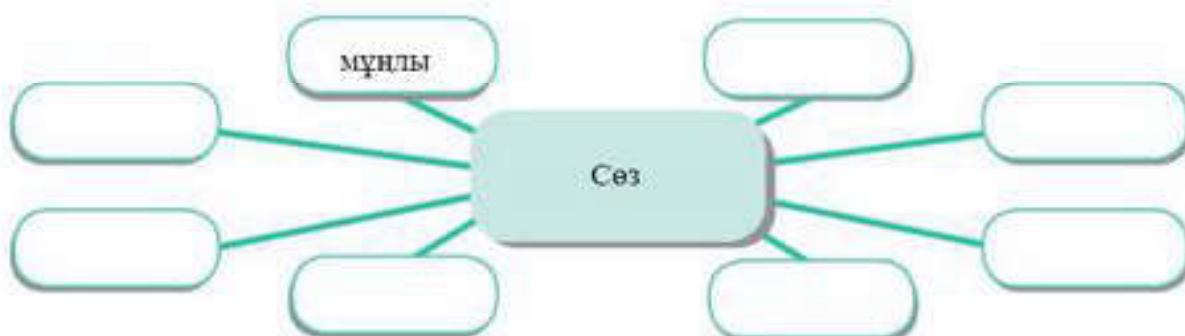
А.Құнанбайұлы

5-тапсырма. Өлең жолдарындағы сөздерден синонимдік және антонимдік қатар түзіңдер. Сөйлем құрау арқылы мағынасын түсіндіріңдер.

6-тапсырма. Ақын бұлқынып шыққан сөзді қалай суреттейді? Өлең жолдарынан 2-3 аргумент келтіріп, кластер құрып айтыңдар.

7-тапсырма. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Сабақтан қандай әсер алдың?
- Шабыттың адамның көңіл күйіне қатысы бар ма?
- Қандай тапсырма қиындық келтірді? Неліктен?

13-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. Топқа бөлініп, «Жаһандық демография мәселесі» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңдар.

Қамтылатын ақпараттар:

- демографиялық мәселелер;
- оның зардабы;
- шешу жолдары .

2-тапсырма. Абай Құнанбайұлының шығармасы туралы сызбаны толтырыңдар.

3-тапсырма. Кестені толтырыңдар.

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем	Анықтамасы	Сұрақтары	Мысал

4-тапсырма. Танысқан жалпы ақпараттарың бойынша «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айтыңдар.

Пікір. Жаһандық мәселе: демография мәселесі бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен айт.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаса.

5-тапсырма. Ізденуге арналған жұмыс. «Қазақстандағы демография мәселесі» тақырыбына шағын мақала жазыңдар. Мақалада себеп-бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер болсын.

12-тақырып

РОБОТТАР МЕН КИБОРГТАР
ӘЛЕМІ

1-2-сабақ

Роботтар мен киборгтардың адам
өміріндегі маңызы

Ойтүрткі

- Роботтар мен киборгтар туралы не білесіңдер?
- Олар жөнінде қандай фильмдер көрдіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқып шығыңдар. Мәтінде не туралы айтылған?

Тірек сөздер

- робот
- киборг
- интеллектуалдық
- автоматтық құрылғылар, механизмдер

Робот – адам тәрізді іс-қимылдар жасайтын мәшине. Алғашқы ұғымында «жұмысқа шебер адам» мағынасында қолданылды. Робот қоршаған әлеммен әрекеттесе отырып, адамның (жануарлардың) қызметтері мен іс-әрекеттерін ішінара немесе толық атқарады. Алғашқы роботтар адамның қозғалысы мен сырт пішінін

қайталап, ойын-сауық мақсаттарында пайдаланылды. Қазіргі кезде роботтар мен киборгтар тұрмыстағы көптеген қызметтерді атқарады. Олар – мүтедектер мен сәбилердің көмекшісі. Қазір интеллектуалдық роботтар да пайда бола бастады.

Техниканың дамуы барысында робот адамдарды ауыр жұмыстардан (жоғары радиациялы, жоғары немесе төмен температура жағдайларындағы және су астындағы, ғарыштағы) босататын автоматтық құрылғылар мен механизмдер түрінде жасалды. Кейін олар жетілдіріле түсті. Мұндай құрылғылар мен механизмдер өнеркәсіптік роботтар деп аталады. Өнеркәсіптік роботтар – өндіріс үдерісінде адамның қозғалу және басқару сияқты іс-әрекеттерін (өндіріс заттарының орнын ауыстыру) және технологиялық құралдардың қызметтерін орындайтын автоматтық мәшине.

Киборгтар – кең көлемде дамып келе жатқан технологияның бір бөлшегі. Киборгтардың пайдасы – жарымжан адамдарға үміт сыйлап, адамды техникамен байланыстыратын және медицинаға көмек беретін дамыған технологиялар. Мысалы, қолдың, аяқтың, ішкі органдардың техник алық имплантаты, протездері.

Балалар энциклопедиясынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтар бойынша диалог құрыңдар

1. «Робот» ұғымы қандай мағынаны білдіреді?
2. Ол адамның қызметін атқара ала ма?
3. Алғашқы кезде роботтар қандай мақсатта пайдаланылды?
4. Қазір қандай қызметтерді атқарады?
5. Роботтың қандай түрлері бар?
6. Неліктен робот ауыр жұмыстарда қолданылады?

3-тапсырма. Роботтар мен киборгтар туралы қандай фильмдер көрдің? Алған әсеріңді сыныптастарыңа айтып бер.

4-тапсырма. Роботтарды қолданудың маңызын кластер арқылы көрсетіп жазыңдар. Топта дұрыс-бұрыстығын тексеріңдер.

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тірек сөздерді тауып, негізгі ойды анықтаңдар.

«Мен роботпын» кітабының авторы Айзек Азимов роботтардың пайдасы мен зиянын қатар болжайды. Фантаст-жазушы ақыды роботтардан пайда көру немесе зиян шегу адамдардың өзіне байланысты екенін ескертеді.

Роботтар

Ал Пирсон робототехниканың болашағы зор екенін айтады:

«Оларға жасанды ақыл-ой орнатуға, роботтардың аяқ-қолдарын епті етіп жасауға мүмкіндік беретін материалдар жетіліп келеді». Оның ойынша, болашақтың роботы өте күрделі механизм болмақ және футуристік фильмдерден көретін металл мәшинелерге ұқсамайды. Олардың тетіктері мен дөңгелектері, сымдары көп болмайды, керісінше, пластик қаңқаға полимер гельмен бекітілуі ықтимал.

Сондықтан ғылыми-фантастикалық кинодағы роботтардай емес, адамға көбірек ұқсауы мүмкін.

Д.Әлімжан

6-тапсырма. А.Азимов пен Пирсонның ойларын салыстырып, баға беріңдер. Олардың ойларымен келісесіңдер ме?

7-тапсырма. «Мен робот құрастырар болсам...» деген тақырыпта 5-6 сөйлем жаз. Оның пайдасы қандай? Қай жерде қолдануға болады?

8-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша кестені толтырыңдар.

Қызык	Құнды	Қиын

3-4-сабақ

Әлемді жайлаған роботтар

Ой түрткі

- Роботтардың пайдасы көп пе, әлде зияны көп пе?
- Қалай ойлайсыңдар, болашақта әлемді роботтардың басуы мүмкін бе?

1-тапсырма. Әр азатжолда не жөнінде айтылғанын жұбың екеуің анықтаңдар.

Сіз әлеуметтік желіде өзіңіз іздеген бір дүнненің жарнамасы мен соған ұқсас ұсыныстар көз алдыңыздан шыға беретінін байқаған боларсыз. Марк Цукербергтің айтуынша, адамдардың қалаулары мен қызығушылықтарын зерттейтін жасанды интеллект Facebook қызметінің сапасын арттыруға үлес қосады. Британдық «Қара айна» ғылыми-фантастикалық сериалында күйеуі қайтыс болған әйел оның қазасына қайғырып, арнайы роботқа тапсырыс береді. Компьютерлік бағдарлама марқұм жігіттің Facebook, Twitter әлеуметтік желілеріндегі бүкіл хабарламаларын, бейнежазбалары мен фотосуреттерін зерттеп, оның іс-әрекет дағдыларын үйренеді және соны қайталауға тырысады.

Лондон империялық колледжінің профессоры Мюррей Шанахан жасанды интеллектіге адамдық этиканы үйретуді қолға алған. Оның пікірінше, роботтардың болашақта адамзат баласына зияны келмес үшін, оларға аяушылық, адамгершілік сияқты жақсы қасиеттерді сіңіру керек. Зерттеуші Марк Ридл роботтарға жақсы мен жаманды ажыратуды үйрету үшін ертегі айту үлгісін ұсынады. Роботты әлі оңы мен солын танымайтын балаға теңейтін ол адамдарды темір достарынан құтқарудың жалғыз жолы осы екеніне сенімді.

«Айқын» газетінен

2-тапсырма. Мәтіндегі компьютерлік бағдарлама, әлеуметтік желі, жасанды интеллект сөздерін қатыстырып, сөйлем құрастырыңдар.

3-тапсырма. INSERT оқыту стратегиясы бойынша мәтінді зерделеп, өз ойыңды қорытындылап айт.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар	Мен үшін жана ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрі.

Сұрақтары: *қалай? қайтін? нетіп?*

Қимыл-сын бағыныңқы сөйлемнің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

а) *-а, -е, -й және -ып, -іп, -п* тұлғалы көсемшеден болады. *Осынша қуаңшылыққа қарамай, жылан биыл да түлеген.*

ә) есімше тұлғасына *-дай, -дей* жұрнағы жалғанып жасалады. *Балалар бір анадан туғандай, түрлері бір келбетте.*

4-тапсырма. Берілген сызба бойынша қимыл-сын бағыныңқы сөйлем құрастырыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

басыңқы сөйлем

-а, -е
-ып, -іп
-дай, -дей

бағыныңқы сөйлем

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қай стильде жазылған? Тілдік ерекшеліктері арқылы анықтаңдар.

2015 жылы Hanson Robotics компаниясы іске қосқан София есімді робот қойылған сұрақтарға еркін жауап беріп, адамның эмоцияларын қайталай алады. Әлемнің әртүрлі бөлігінде қаншама

София есімді робот

сұхбатқа қонақ болған киборг 2017 жылы Сауд Арабиясының азаматтығын алды. Бұл елде азаматтық беру үдерісі қатаң әрі ұзақ екенін ескерсек, темірден жасалған «әйелдің» осындай құқықты иеленгені жасанды интеллектінің болашағы барын көрсетсе керек. Осыдан көп жыл бұрын Сауд Арабиясы шөл далادا NEOM деп аталатын ақылды қала салатынын мәлімдеген еді.

Араб мемлекеті ханзадасының айтуынша, толықтай күн мен жел энергиясы есебінен электр қуатын өндіретін, өзін-өзі басқарушы интеллектуалды көлік жүйесі бар қалада тірі адамнан роботтың саны басым болады. Ақпарат көздері әлі құрылысы аяқталмаған қаланы қазірдің өзінде «Роботтардың Меккесі» деп атайды.

Новосібірлік ғалымдардың көмегімен орыс тілін меңгерген Софияның қабілеті күн сайын жетілдіріліп отыр. Роботтың сыртқы пішіні актриса Одри Хепберннің сыртқы сұлбасына ұқсап құрастырылған.

«Айқын» газетінен

6-тапсырма. «Роботтардың адам сияқты сана-сезімге ие болғанын, олардың қалада адамдармен бірге тұрғанын қалайсындар ма?», «Олардан қауіптенуге бола ма?» деген сұрақтар бойынша пікірлесіңдер.

7-тапсырма. Мәтіннен қимыл-сын бағыныңқы құрмалас сөйлемді тауып, жасалу жолын түсіндір.

8-тапсырма. Қиялға кезек берейік! «Роботтардың қаласы» деген тақырыпта шағын мәтін жаз. Берілген тірек сөздерді пайдалан.

Жанды адамша, мінсіз, бұйрық, өздігінен, бұрылу, иелену.

9-тапсырма. Кесте бойынша ойыңды қорытындыла.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

5-6-сабақ

Айзек Азимов. «Мен – роботпын»

Ойтүрткі

- Қандай фантаст жазушыларды білесіңдер?
- Фантастикалық шығармалар қаншалықты шындыққа жақын?

1-тапсырма. Мәтінді тыңда (51-аудио). Қалай ойлайсың, оқиғаның шындыққа қатысы бар ма? Дәлелде.

Джордж Вестон өзін керемет сезінді. Ол өзін демалыс күндері түстен кейін жайлы да керемет сезінетін әдеті бар. Үйдің дәмді тамағы, жата-жастана кететін жайлы да жұмсақ ескі диван, «Таймстің» жаңа нөмірі. Үстінде көйлектің орнына пижама, аяғында үй тәпішкесі – қандай тамаша, мұндайда өзінді қалай жайлы сезінбейсің!

Сондықтан ол кіріп келген әйеліне жақтырмай қарады. Демалыс – ол үшін ең қасиетті күн; екі-үш сағат жападан-жалғыз қалу – ең бір таптырмас жайлы кезең. Ол өзінің бар назарын Лефевра-Пошиданың Марсқа жасаған экспедициясы туралы хабарға аударды да, әйелін байқамаған сыңай танытты...

А.Азимов. «Мен роботпын» кітабынан

2-тапсырма. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, мәтіндегі негізгі ойға сипаттама бер.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

3-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, Айзек Азимовтың «Ақылды роботтардан пайда көру немесе зиян шегу адамдардың өзіне байланысты» деген пікіріне өз ойларыңды жазыңдар.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

4-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Автор не айтқысы келді? Негізгі ойы мен идеясына болжам жасаңдар.

Вестон ханым бір-екі минуттай күтіп тұрды және тағы екі минуттай кідіріп барып, өзін-өзі ұстай алмай:

– Джорж!

– Иә...

– Джордж, тындашы! Газетіңді қоя тұрып, маған карашы!

...Вестон әйеліне шаршаңқы жүзбен карады да:

– Не болды, қымбаттым? – деді.

– Білесің бе, Джордж? Әңгіме Глория мен мына есі ауысқан мәшине жайында...

– Есі ауысқан, қандай мәшинені айтасың?

– Әңгіме Глория баламыз Робби деп атайтын робот туралы, ол оның қасынан бір елі қалмайды.

– Ол неліктен қалуы керек, керісінше, сол үшін қажет емес пе? Ол ешқандай есі ауысқан мәшине емес. Бұл – қолымыз әрең жеткен ең мықты робот. Оны жартыжылдық жалақыма сатып алғанымды еш уақытта ұмытпаспын. Және ол менің жарты қызметкерлерімнен әлдеқайда ақылды.

Ол газетіне қол соза беріп еді, әйелі тез қимылдап көтеріп алды.

– Тындашы мені, Джордж! Ол ақылды ма, ақылсыз ба, маған бәрібір. Мен өз баламды мәшинеге сеніп тапсыра алмаймын. Оның жаны жоқ және оның не істейтінін болжау қиын. Балаларды қайдағы бір металсымақтар қарайды деген не сөз. Жоқ, болмайды!

– Тындашы! Күтушіге қарағанда, роботқа әбден сенуге болады. Себебі Роббиді құрастырғанда бір ғана мақсат болды, ол кішкентай баланы бағу болатын. Оның барлық «ойы» арнайы соған есептелген. Оның мейірімді, қамқор, сенімді болмауы мүмкін емес. Ол солай құрастырылған. Ал кейбір адамдар жайында олай айта алмайсың.

Вестон кідіріп қалды: өйткені ол роботтың не ойлайтынынан хабарсыз еді.

А.Азимов. «Мен роботпын» кітабынан

5-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Үзінді кейіпкерлері кімдер?
2. Әңгіме не туралы болды?
3. Вестон әйелінің сөзін қалай қабылдады?
4. Ол неліктен ойланып қалды?
5. Қалай ойлайсындар, кішкентай баланы роботқа сеніп тапсыруға бола ма?

6-тапсырма. Берілген тұжырымдарға келісетін-келіспейтіндеріңді білдіріп, алдымен өз жұбыңмен, кейін топта талқылаңдар.

Тұжырымдар	Келісемін	Келіспеймін
Роботтың адамға зияны жоқ.		
Олар мейірімді, сенімді.		
Кейбір адамдар жайында олай айта алмайсын.		

7-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер». Сабақтағы тапсырмалар бойынша әріптестеріңмен ой бөлісіңдер.

- жаңа 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- алдағы уақытта білгім келетін ақпарат.

7-8-сабақ

Тони робот

Ой түрткі

- А.Азимовтың шығармасын қандай жанр түріне жатқызар едіңдер?
- Тақырып қаншалықты қызық? Неліктен?

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (52-аудио). Тақырыбын қойып, неліктен олай атағандарыңды түсіндіріңдер.

Ертеніне таңертен Клер жатын бөлменің есігін ақырын қаққан дыбыстан оянып кетті. Алдымен шошып кетіп, сілейіп қатты да қалды. Алғашқы кездері ол Тонимен кездесуден қашқақтап, кездесіп қалса, бірауыз сөз айтпастан жымшып қана қасынан өтіп кетіп жүрген-ді.

– Бұл сіз бе?

– Иә, Бельмон ханым, кіруге бола ма?

Көзді ашып-жұмғанша Тони кіріп келді. Клердің көзі оның қолындағы подноскиа түсіп кетті. Тамақтың иісі мұрынды жарып, **тәбетін ашып жіберді**.

– Таңғы ас па? – деп сұрады ол.

– Мархабат!

Клер қарсылық білдірмеді, төсегіне отырды да, подносты алды. Екі жұмыртқа, бір кесе кофе...

– Менің кофеге сүт құюға бағылым бармады, қантты да өзіңіз салуға тура келеді, – деді Тони...

– Сіз таңғы асты жалғыз ішкенді қалайсыз ба?

Түсіндірме сөздік

сілейіп қатып қалу – қозғалмай тұрып қалу
көзді ашып-жұмғанша – жылдам, тез
тәбеті ашылу – тамақ ішкісі келу
сылқ ете түсу – бұл жерде: жата кету

- Иә, егер сіз қарсы болмасаңыз.
- Сізге киінуге көмектесейін бе?
- Жо-жок!

Клер жамылғыны өзіне тартып ала қойды, сәл болғанда кофені төгіп ала жаздады. Жнырылып отыра қалды, ол шығып кеткеннен кейін, жастыққа шалқасынан **сылқ ете түсті**. Сәлден соң киінді де, асбөлмеге қарай жүрді. Қалай десе де, өз үйі емес пе? Клер ұсақ-түйекке көңіл аудармайтын, асбөлменің таза, тап-тұйнақтай болғанын жақсы көретін.

Ол асбөлмені шөлып шыққанша, Тониге күтуге тура келді...

А.Азимов. «Мен роботпын» кітабынан

2-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Диалог кімдердің арасында өтті?
2. Тони деген кім?
3. Ол қандай жұмыс атқарады?
4. Клердің одан қашақтап жүруінің себебі неде?
5. Қалай ойлайсындар, ақылды роботтардың болуы мүмкін бе?

3-тапсырма. Кестеде берілген сөз тіркестерінің мағынасын ашып, «Қос жазба күнделігінде» түсіндіріңдер.

Сөз тіркесі	Түсініктемесі
таңғы ас	
жатынбөлме	
асбөлме	

4-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Тірек сөздер арқылы алдыңғы мәтінмен идеялық сабақтастығын салыстырыңдар.

Клер асбөлмеге кіріп келгенде, ондағы нәрсенің бәрі жарқырап тұрғанын көрді, құдды дүкеннен жаңа әкелгендей. Ол сәл кідіріп, айналаға таңырқай қарады да, енді бұрыла бергенде Тонимен соқтығысып қала жаздады. Бұны күтпеген ол айқайлап жіберді.

- Сізге көмектесейін бе? – деп сұрады ол.
- Тони, – деді ол өзінің қорыққанын білдірмеуге тырысып, – сіз дыбыссыз жүруіңізді тоқтатыңыз, мен қорқамын... Сіз таңғы асты осы жерде дайындадыңыз ба?
- Иә, Бельмон ханым.
- Сізді байқамай қалдым.
- Мен тазалап қойдым. Бұным дұрыс емес пе?

Клер көзі алақандай болып, не айтарын білмей, сілейіп тұрып қалды. Ол ыдыстар тұрған шкафты ашып, жалтырап тұрған ыдыстарды көріп:

– Өте жақсы. Қанағаттанып тұрмын.

Егер осы сәтте Тони жымнып, ең болмаса ернінің ұшы сәл ғана дір еткенде, ол оған жақындай түсер ме еді?! Бірақ ол ағылшын лордтары сияқты сабырлы, салқынқанды.

– Бельмон ханым, рақмет. Қонақбөлмеге қарай өтпейміз бе? – деді. Қонақбөлме одан бетер таңғалдырды.

– Сіз немене, жиһазды да жалтыратып қойғанбысыз?

– Бельмон ханым, менің жұмысымның сапасына қанағаттанасыз ба?

– Бұның бәріне қалай үлгеріп жүрсіз? Кеше сіз ештеңе істеген жоқсыз ғой!

– Әрине, түнде. Менің бойымда ультракүлгін сәуленің көзі бар. Ал ұйқының маған түк те қажеті жоқ.

Мәшине кілем тазалайды, ыдыс жуады, жиһазды жылтыратады, тағы не істей алатынын бір Құдай біледі. Иә, жақында ғана зауыт конвейері нен шыққан мәшине...

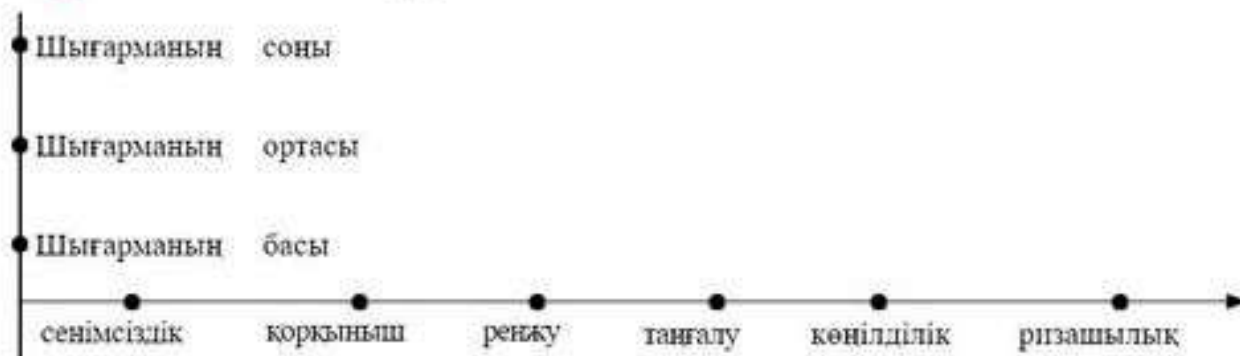
А.Азимов. «Мен роботпын» кітабынан.

5-тапсырма. Шығарма мазмұны бойынша Тони роботқа мінездеме беріңдер.

6-тапсырма. Шығармадағы басты кейіпкердің көңіл күйін төмендегі график-сызбаға салыңдар.

7-тапсырма. Берілген сөйлемдерді қимыл-сын бағыныңқы сөйлемдерге айналдырып жаз.

1. Азимов 2014 жылы автокөліктер жер бетінен бір метр биіктікте қалқи ұшып жүреді, «бір-біріне соғылмайды» деп болжаған.
2. Қазіргі уақытта дүниежүзінде 1 миллионнан астам роботтар қолданылады екен.
3. Өнеркәсіптік роботтар өндіріс үдерісінде адамдарды ауыстыру үшін пайдаланылады.
4. Жылдың соңына дейін

өндіріс орындарында роботтар жүйесі енгізілмекші. 5. Жакын арада біз кәсіпорында роботтар мен дрондарды пайдаланатын боламыз.

8-тапсырма. Әңгімелесетін әріптестер. Сабақ бойынша жұптарыңмен талқылаңдар.

- Жаңа 3 факті;
- жеңіл ақпарат;
- қиын ақпарат;
- алдағы уақытта оқығым келетін ақпарат.

9-10-сабақ

Нәтиже сабақ

1-тапсырма. «Роботтар «тартып ала алмайтын» мамандықтар» тақырыбына пікірталас өткізіңдер.

2-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен таныс. Қандай ой түйдің?

Әлемге әйгілі жапондық ғалым Митсио Какудың айтуынша, жақын келешекте роботтардан автоматикада жұмыс істейтін орта таптағы адамдар «зардап шегеді». Бірақ роботтар зияткерлік капитал мен инновациялық-шығармашылық жұмыстарды атқара алмайды.

Роботтар көптеген қарапайым дүниелерді білмейді. Әлі күнге дейін 5 жасар баланың интеллектісін алмастыратын бағдарлама жоқ. Олар қарапайым төртбұрыш пен үшбұрышты сызып, аумақты өлшей алмайды. Ауыр жұмыстарды алмастыруы мүмкін, бірақ оған көптеген онжылдықтар керек. Ғалымның айтуынша, роботтар адамдармен қарым-қатынасты талап ететін полиция, сот, оқытушы, инновациялық мамандықтарда қауқарсыз. Сондықтан роботтар — адам өміріндегі көмекші құрал ғана.

«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан

3-тапсырма. Автордың ойымен келісесіңдер ме? Баға беріңдер.

4-тапсырма. Айзек Азимовтің «Мен роботпын» шығармасы бойынша «екі жақты күнделік» жасаңдар.

Шығарманың ерекше әсер еткен тұсы	Пікірім

5-тапсырма. Тақырыбын өздерің таңдап, Бауыржан Момышұлының «Техника қаншама дамып жетілгенмен, ойлайтын, парасатты адамның орнын ауыстыра алмайды» деген пікірін тарқатып, эссе жазыңдар. Эсседе қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер болсын.

6-тапсырма. Тақырып бойынша өз пікірлеріңді білдіріп, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Тақырып бойынша мен ... .. түсіндім.
- ... .. қиындық тудырды.
- Мен өзімді ... .. үшін мақтар едім.
- Маған ерекше ұнағаны ... .. .
- Маған мынадай ... .. ой келді.

13-тақырып

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ЭКОТУРИЗМ

Тек шикізатқа бағдарланған ел болып қалмау үшін, туризмді, оның ішінде экологиялық туризмді бұрыннан да ілгері қарқынмен дамытуға тиіспіз.

Н.Назарбаев

1-2-сабақ

Қазақстандағы туризм

Ойтүрткі

- Суреттен нені көріп тұрсындар? «Елімізде туризмнің қандай түрлері бар?», «Отандық туризмді дамытудың болашағы қандай?», «Туризмнің ел экономикасына әсері бар ма?» деген сұрақтар бойынша пікір талас өткізіндер.

Қазақстандағы туризм түрлері

1-тапсырма. Мәтінді оқындар. Қай стильде жазылған? Тілдік ерекшеліктерін анықтаңдар.

Тірек сөздер

- туристік ресурстар
- сауықтыру нысандары
- табиғи-географиялық нысан
- әлеуметтік-мәдени нысан

Қазақстандағы туристік ресурстарға туристік қызмет көрсету нысандарын қамтитын табиғи-географиялық, тарихи, әлеуметтік-мәдени, сауықтыру нысандары, сондай-ақ туристердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандырып, сергітуге жәрдемдесетін өзге де нысандар жатады. Олар

Түсіндірме сөздік

шатқал – таулы аймақтарда кездесетін терең және тік жартасты жерлер. Шатқалдар көп жағдайда жердің жарылуынан, опырылуынан пайда болады

мәдени-танымдық, экологиялық, спорттық, әлеуметтік туризм түрлеріне бөлінеді.

Табиғи-рекреациялық нысандарға Солтүстік Қазақстан аймағындағы Көкшетау, Бурабай, Баянауыл, Ерейментау; Шығыс Қазақстан аумағындағы Зайсан, Маркакөл, қазақстандық Алтай; Оңтүстік Қазақстан жеріндегі Батыс, Солтүстік Тянь-Шань, Алтынемел таулары, Жетісу алабы; Батыс Қазақстандағы Үстірт, Мұғалжар, Каспий ойысы, Жайық өңірі; Орталық Қазақстандағы Қарқаралы, Қызыларай, Бектауата, Ұлытау т.б. табиғи нысандар жатады. Сонымен бірге Алматы облысындағы ұлттық саябақтар мен қорықтардың туризмді дамытуда маңызы зор. Оларға Іле-Алатауы ұлттық саябағы, Түрген-Шамалған өзендері аралығындағы шатқалдар, Түрген, Есік, Талғар, Алматы, Қаскелең, Шамалған елді мекендері жатады. Алтынемел, Көкшетау, Бурабай ұлттық саябақтарында туризмді дамыту мемлекет тарапынан қолдау тауып, дамып келеді. Қазақстан аумағындағы мемлекеттік қорықтарда ғылыми-экологиялық туризмді дамыту жолға қойылған.

Қазақстан энциклопедиясынан

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстандағы туристік нысандарға қандай нысандар жатады?
2. Қандай туризм түрлері бар?
3. *Рекреация* ұғымын қалай түсіндіңдер?
4. Рекреациялық нысандарға қандай нысандар кіреді?
5. Еліміздегі қандай ұлттық саябақтарды білесіңдер?

3-тапсырма. Күрделі-құрама атауларды қатыстырып, мәтін мазмұны бойынша қысқаша аннотация жаз.

4-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен танысыңдар. Мәтінде не туралы айтылған?

Тәуелсіздік алған Қазақстанда 1991 жылдан бастап туризм саласы дамудың жаңа сатысына көшті. 1993 жылы Қазақстан Дүниежүзілік туризм ұйымына мүше болды. Осы жылы туризм индустриясын дамытуға арналған ұлттық бағдарлама қабылданды. 1997 жылы Қазақстан Республикасының Ұлы Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өрлету, түркітілдес мемлекеттердің мәдени мұралар сабақтастығын дамыту тұжырымдамасы, жалпы туризм дамуының стратегиясы жасалды.

2001 жылы 13 маусымда «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Заң қабылданды. Онда республикадағы туристік саланы дамытудың бірінші кезектегі шаралары – туристік қызметті лицензиялау т.б. мәселелер тұжырымдалды. Қазақстанның табиғи, тарихи, геосаяси орны туристік нысандарды тиімді пайдалануға мүмкіншілік бергендіктен, экономиканың басты тармақтарының бірі ретінде дамытуды қажет етеді. 2002 жылы республикада 430 туристік ұйым, фирмалар мен әртүрлі бюролар жұмыс істеді. Оларда 6 мың адам, оның ішінде 1500 кәсіптік экскурсия жүргізушілер (гидтер) қызмет көрсетеді. Қазақстанның туристік фирмалары дүниежүзінің 80-ге жуық елімен қарым-қатынас жасайды. Алматы қаласының 25 фирмасы және 5 облыс орталығы Үндістанға, Түркияға, Біріккен Араб Әмірлігіне, Пәкстанға, Корея Республикасына, Грекияға, Польшаға т.б. елдерге чартерлік әуе рейстерін жолға қойған.

Қазақстан энциклопедиясынан

5-тапсырма. Сен отандық туристік фирманың жол көрсетуші маманы болып жұмыс істейсің. Шетелдерден келген қонақтарға (саяхатшыларға, жиһангерлерге) Қазақстанның қандай көрікті жерлерін көруді ұсынасың? Өзің жақсы білетін жерді насихаттап таныстыр.

6-тапсырма. Кестені толтыр. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне, ондағы негізгі ойға сипаттама жаз.

Стильді анықтап тұрған ақпарат	Мәтін мазмұнын ашып тұрған негізгі сөйлем	Мәтіннен қандай ой түйдің? Баға бер.

7-тапсырма. Ойтаразы. «Шығу парағын» толтырыңдар.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңдер? Бұрын нені білетін едіңдер?
- Мәтіндердегі мағынасы таныс емес сөздердің мағынасын кімнің көмегімен түсіндіңдер?
- Алған ақпараттардың құндылығы неде?

3-4-сабақ

Туризмдегі қызмет түрлері

Ойтүрткі

- Туризмді дамытудың ел экономикасына қандай әсері бар?
- Елдегі демалыс орындарының қызмет көрсету сапасына көңілдерің тола ма?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінді диалог немесе сұхбат түріне ауыстырыңдар.

Елімізде кейінгі жылдары туризм көпшілікті қамтитын ең дамыған демалыстың бір түріне айналып отыр. Ол – тек демалу тәсілі емес, адамдарды мәдени және рухани жағынан көтеретін, денсаулығын жақсартатын маңызды істің бірі. Туристер саяхатта жүргенде табиғаттың жаңа көркімен, қайталанбас сұлу жерлерімен танысады. Туған өлкеде саяхат жасау адамдардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттырады, олардың ой-өрісін кеңейтеді. Туристер өз жорықтарында жаңалықтар ашып, қоғамға белгілі бір дәрежеде пайда келтірсе, екінші жағынан, денсаулығын шынықтырады.

Қайыңды көлі

Республикамызда сауықтыру, демалыс орындары жылдан-жылға артып келеді. Бұл – қуанышты жағдай. Әр жылы еліміздің түкпір-түкпірінен келген 800 мыңнан аса туристерді қабылдап, қызмет ету көзде ліп отыр.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясынан

2-тапсырма. Қазақстанда туризмнің дамып келе жатқанына дәлелдер келтіріп айтыңдар.

3-тапсырма. Еліміздің басқа қалаларына бір күндік саяхаттың жоспарын құрыңдар.

Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың мақсатын білдіретін сабақтастың түрі. Сұрақтары: *не мақсатпен? не етпек болып? не үшін? неге?* Мысалы: *Ол білім алу үшін, біраз қалаларды аралады.*

Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу жолдары:

а) *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* етістікке жалғанады. Мысалы: *Марат оқымақшы болып, қалаға кетті;*

ә) *тұйық етістік пен үшін шылауының* тіркесуінен жасалады. Мысалы: *Аттың дүбірі естілмеуі үшін, біз ауылдың шетіне қарай бұрылды;*

б) *шартты, бұйрық және қалау рай тұлғалы етістік пен деп көмекші етістік тіркесінен* болады. Мысалы: *Оның оқығысы келіп, ел аралап кетті.*

4-тапсырма. Мақсат бағыныңқы сөйлемдердің жасалу жолдары бойынша сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек сөздерді дәптерлеріңе жазыңдар. Тірек сөздер арқылы мәтіндегі ойды жеткізіндер.

Кез келген шетелдік сапар үшін туристік компаниядан сатып алынатын ең қарапайым туристік өнімнің ішіне визаны рәсімдеу және демалу орнына дейін жеткізіп салу қызметтері, жайлы қонақүйде тұру, тамақтану, көңіл көтеру бағдарламалары мен түрлі қауіптерге қарсы сақтандырулар кіреді.

Туристің алатын әсері сапардың қауіпсіз болуына, қажетті қызметтерге қолжетімділікке, көрсетілетін әр қызметтің сапасына және баға мен сапаның үйлесімдігіне байланысты болады. Осы тұрғыдан біздің қазақстандық мүмкіндіктерге қарап көрейікші, онда тиісті талаптарға сай емес сапасыз жолдарды, ғаламтордың әлі де жоғары тарифтерін және көптеген осы сияқты кемшіліктерді көреміз. Сонымен қатар қонақтарды күту үшін арнайы жабдықталған үйлердің қызметін құқықтық реттеу әлі де жолға қойылмаған. Оларға кейде ірі қонақүйлерге арналған талаптар қойылып жатады. Кейде экотуризм бизнесіне машықтанған жергілікті тұрғындар өздерінің шағын бизнесін заңды тіркеудің және маркетингтің маңызын түсінбей жатады. Бізге бір-бірімен әкімшілік тұрғыда байланысы жоқ салаларды жетілдіру қажет. Атап айтсақ, визаны рәсімдеуді жеңілдету және оның бағасын реттеу, теміржол және автокөлік жолдары, қонақүй бизнесін жолға қою және қызмет көрсету сапасын жақсарту керек.

Республика аумағында орналасқан мол табиғи және тарихи көрнекті жерлер сырттан туристерді тарту және ішкі туризм салаларын дамытуда бізге үлкен мүмкіндіктер ашады.

Р.Темірбеков

6-тапсырма. Автордың көзқарасына келісетін-келіспейтіндеріңді жұпта талқылап, сынып алдында айтыңдар.

Сөйлемдер	Келісемін	Келіспеймін
Бізге визаны рәсімдеуді жеңілдету, автокөлік жолдары, қонақүй бизнесі салаларын жетілдіру қажет.		
Демалыс орындарында қызмет көрсету сапасы әлі де төмен.		
Туристің алатын әсері көп жағдайда сапардың қауіпсіз өтуіне байланысты.		

7-тапсырма. «Елімізде туризм мәселесі қаншалықты жолға қойылған?» деген сұрақ бойынша талдау жасаңдар.

8-тапсырма. Кестені толтырыңдар.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

5-6-сабақ

Қазақстандағы экотуризм мәселесі

Ойтүрткі

- Туризм мен экотуризмнің айырмашылығы неде?
- Экотуризмді дамытуға болатын қандай жерлерді білесіңдер ?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қандай тақырып қояр едіңдер? Неліктен?

«Экологиялық туризм» ұғымы жер шарының адам аяғы баспаған, әрі пайдаланылмаған жерлерімен саяхат жасауды ғана білдірмейді. Қазіргі уақытта бұл ұғым кең ауқымды қамтиды. Ол экологиялық туризмнің басты мақсатымен анықталады. Экологиялық туризмнің пайда болу себептері көп. Оның ең бастысы, жалпы экологиялық жағдайдың күннен-күнге нашарлауы, яғни бүлінуі, сондай-ақ техникалық прогресс пен лас ауадан шаршаған адам баласының табиғатқа шығып, таза ауамен демалуға

Көлсай көлі

ұмтылуы. Сонымен қатар жануарлар әлемін қорғау мәселесі туындайды. Осы мәселелерді шешу жолдарын біріктіретін – экологиялық туризм.

Қазақстандағы экологиялық туризмді дамытуда ерекше қорғалатын табиғи аймақтардың, оның ішінде ұлттық саябақтардың рөлі өте зор. Әсіресе ондағы рекреациялық ресурстардың маңызын ерекше атап өтуге болады. Мәселен, ерекше қорғалатын табиғи аймақтарда орналасқан табиғи ескерткіштер, су айдындары – өзен-көлдер, олардың жағалауы, орман-тоғайлар және де басқа нысандар. Осындай ұлттық саябақтардың бірі – Көлсай көлдері. Қазақстанның экологиялық туризмін дамыту үшін аса қолайлы аумақтың бірі екені анық. Атап айтқанда, балық, аң аулау, табиғатта демалу, жаяу және атпен сапар шегу, альпинизм және т.б.

Ұлттық энциклопедиядан

2-тапсырма. Мәтіннің мазмұнын тірексызба арқылы жұбыңа түсіндір. Сұрақтар қой.

3-тапсырма. Достарыңмен бірге таудың баурайына немесе өзен-көлдің жағалауына демалуға бардыңдар. Жандарыңда өздерің сияқты демалушы жастар тамақ қалдықтары мен судың ыдыстарын тастап, жан-жағын ластады. Оларға не айтар едіңдер? Нұсқаулық түрінде жазыңдар.

Үлгі. Табиғатты таза ұстауға өз үлесіңізді қосу үшін, тамақ қалдықтарын арнайы жәшіктерге тастаңыз.

4-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен таныс. Қандай мәселе көтерілген? Өз көзқарасыңды білдір.

Дүниежүзілік туристік ұйым сарапшыларының деректері бойынша, соңғы он жылда экологиялық туризм неғұрлым танымал және кез келген мемлекеттің тұрақты даму құралы болып табылады. Германия, Ұлыбритания, Франция, Оңтүстік Корея мен Жапон елдерінде жүргізген зерттеу мен сауалнамалар бойынша, шетелдік азаматтар арасында қазақстандық экологиялық турларға жоғары қызығушылық білдіргені анықталған. Қазақстанның экологиялық туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктері бар. Оның негізін Еуразия орталығындағы бірегей табиғи жағдайлар мен ландшафтылар, көптеген табиғи, тарихи ескерткіштер құрайды.

Қазақстандағы экологиялық туризмнің жағдайы тұрақталып келеді. Алайда экологиялық туризмнің басқа туризм түрлеріне қарағанда, табиғи ортаға әлсіз әсеріне және кең дамыған инфрақұрылымды қажет етпейтініне қарамастан, осы бағыттың дамуы күрделі

қын дықтар келтіруде. Ол рекреациялық-туристік инфрақұрылымның көп бөлігінің әлі қалыптасу кезеңінде болуына байланысты.

Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметтеріне қарағанда, осы саламен айналысатын мемлекеттер қазынасына сырттан түсетін инвестицияның 10 пайызға жуығы тек біз сөз етіп отырған табыс көзінің еншісіне тиесілі екен. Сондықтан да туризмнен түскен кіріс дүниежүзі бойынша әлі күнге дейін мұнай экспорты мен көлік сатудан кейінгі үшінші орынды иеленіп келеді.

Ұлттық энциклопедиядан

5-тапсырма. «ПОПС» формуласын қолданып, мәтін мазмұны бойынша өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Бірінші сөйлем. Менің ойымша, ...

Екінші сөйлем. Себебі мен оны ... деп түсіндіремін.

Үшінші сөйлем. Оны мен ... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын.

Соңғы сөйлем. Осыған байланысты мен ... деген түйін жасадым.

6-тапсырма. Кім жылдам? Табиғат туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер айтып жарысыңдар.

7-тапсырма. Берілген етістіктерді қатыстырып, мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемдер құрастырыңдар.

Сауықтыру, сақтандыру, ынталандыру, ерекшелендіру.

8-тапсырма. «Соңғы сөзді мен айтайын...» тәсілі арқылы пікірлеріңді бір сөйлеммен аяқтаңдар.

7-8-сабақ

Көрікті демалыс орындары

Ойтүрткі

- Қазақстанда туризмді дамытуға қандай көлдерді пайдалануға болады?
- *Суы ишталы* дегенді қалай түсінесіңдер?

1-тапсырма. Мәтінді оқы. Ол жөнінде қосымша тағы қандай мәліметтер білесің?

Бурабай – Көкшетаудағы әдемі көл. Суы тұщы әрі мөлдір. Тұнықтығы сондай – көлдің ең терең жеріндегі жәндіктер мен балықтар айқын көрінеді. Көлдің айналасы – сынсыған қарағайлы, қайыңды орман. Көкшенің әйгілі шоқылары – Жұмбақ-

Түсіндірме сөздік

Қазақстанның жауһары, інжуі – керемет, әдемі, көрікті жерлер деген мағынаны білдіреді

Бурабай көлі

тас, Окжетпес көлді ерекше етіп тұрады. Сол себепті де жұрт оны «Қазақстан Швейцариясы» деп те атайды. Бурабай көлінің айналасында сауықтыру шпайжайлары, демалыс орындары орналасқан. Олар 1920 жылдан бері мемлекеттік маңызы бар демалыс орнына айналды. Онда Қазақстанның және ТМД елдерінің түкпір-түкпірінен денсаулықтарын жақсарту, табиғатпен

танысу, демалу үшін ондаған мың адам келеді. Бурабайда тыныс алу мүшелерін және асқазан-ішек жолдары, жүрек-кантамырлары жүйесі, тірек-қозғалыс аппараттарының ауруларын емдейді. Бурабай өзінің қымызымен, емдік лайларымен және минералды суымен танымал. Әсіресе, Бурабайдың дала шөптері мен қылқанды орман пісіне қаныққан ауасы керемет.

Табиғатының көркемдігі жөнінен Бурабай әлем шпайжайларының ішінде ерекше орын алады. Өзінің сұлулығы, көлдерінің молдығы, жасыл желегі және жануарлар әлемімен «Қазақстан жауһары, інжуі» деген поэзиялық атауға ие.

Қазақстан энциклопедиясынан

2-тапсырма. Қандай? деген сұраққа жауап бере отырып, Бурабайдың табиғатын суреттеп жеткізіңдер.

3-тапсырма. Топтық жұмыс. «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып, алған ақпараттар бойынша пікір жазыңдар.

Пікір. Мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

4-тапсырма. Мәтіннің мазмұнымен танысып, жоспар құрыңдар. Қанша азатжолдан тұрады?

Алакөл атауы ежелгі түрік және моңғол сөздерінен аударғанда, «ұлы көл» немесе «таулы көл» деген мағына береді. Көл суының түсін алғаш рет қарағанда анықтау қиын. Ұсақ көлдердің түсі алуан түрлі болады. Жергілікті тұрғындар көлді пішінінің, түсінің, көлемінің әртүрлі болғаны үшін «Алакөл» деп атап кеткен.

Алакөл – тұзды, ағынсыз көл. Ол Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының шегарасында орналасқан. Батыс жағында Көктұма ауылы бар, ал шығысында, 15 шақырым жерде, Барлықарасан шипажайы орын тепкен.

Алакөл

Алакөл суы емдік қасиетке ие. Көл суы радикулит, артрит, тері ауруларына шипа болып, адам денсаулығына жағымды әсерін тигізеді. Құрамы жағынан Қара және Өлі теңіздерге ұқсайды. Сондықтан бұл аймақта демалушылар емдік туризммен шұғылданады. Кеңес Одағы кезінде жабық аймақта ғарышкерлерді емдеу шаралары жүргізілген. Демалыс орындарында айлап демалған ғарышкерлердің ағзасы радиациядан айығып шығатын көрінеді.

Алакөл аумағы тек емдік саяхаттар үшін ғана емес, балық аулау, аңшылығымен де өте танымал.

Қазақстан энциклопедиясынан

5-тапсырма. Мәтінді INSERT оқыту стратегиясы бойынша талдаңдар.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар	Мен үшін жаңа ақпарат	Келісе алмаймын, білгім келеді

6-тапсырма. Қосымша ақпарат көздері мен мәтін мазмұнын пайдаланып, жұбыңмен Алакөл туралы әңгімелес.

- Алакөлге қандай күтім керек? Нақты жолдарын ұсын.
- Алакөлдің суы адамдардың сауығуына қалай әсер етеді?
- Алакөлдегі қызмет көрсету сапасына көңілің тола ма?
- Алакөлге туристерді тарту үшін не істер едің?

7-тапсырма. Берілген мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемдердегі ойды сәйкестендіріңдер. Тыныс белгілерін дұрыс қойыңдар.

Ол қала сыртындағы саяжайға бармақшы болып...	қанша қаражат қажет екенін анықтады.
Жазғы демалысында Алакөлде демалу үшін...	қызмет көрсету сапасын жақсарту керек.

Досы Маратқа тосынсый жасамақ болып...	күні бойы дайындалды.
Қазақстан туризмінің жауһары саналатын Бурабайда кемшіліктердің болмауы үшін...	ұшақпен баруды жоспарлады.

8-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бүгін не үйрендің?
2. Тағы не білгің келеді?

9-10-сабақ

Ілияс Жансүгіров. «Жетісу суреттері»

1-тапсырма. Қазақ ақын-жазушыларының туған жер туралы қандай өлең-шығармаларын білесіңдер? Пікір алмасыңдар.

2-тапсырма. Өлең үзіндісін мәнерлеп оқып, тірек сөздер мен дәйексөздерді анықтаңдар. Қандай тақырыпқа арналған?

Жетісу жері

Жер таппан жерде жетер Жетісуым:
 Күркілдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шуым,
 Аскардың аспан сүйген сілекейін,
 Жан бар ма татпайтұғын, айтпайтұғын.
 Бөленген бұлтқа мәңгі меніреу күз,
 Ну тоғай, қоғалы көл, қоныр құмым.

Асқардан ақтарыла арқыраған,
 Жөкеңнің кім аңсамас балдай суын.
 Жетісу, кеуден асқар, аяғың көл,
 Қоның құм, мықынында бар сексеуіл,
 Тау жайлап, қоныр күзеп, құмды қыстап,
 Ол бір маң мал өсірген өлкедегі ел.
 Көктемде құмнан әсем жер болсын ба,
 Жайкалып жауқазыны, раң гүлдер.
 Бойдағы бозбаладай асыр салса,
 Қозысы күйрыктанып дөңгеленер.
 Шөгіскен шоғыр асқар қатпарланып,
 Қия күз, мұсатыр мұз жақпарланып.
 Емес пе көк ала бас ақ буралар,
 Оралған шудалары мақпалданып.
 Саятта аң аңдыған ол бір мерген,
 Мылтық ап, бүркіт ұстап, қақпан салып...

І.Жансүгіров

3-тапсырма. Өлеңнің мазмұны бойынша мына сөз тіркестерін қандай сөздермен алмастыруға болады?

Сөздер мен сөз тіркестері	Мағынасы
бөленген бұлтка	басынан бұлт кетпеген
меніреу күз	
кеуден асқар	
аяғың көл	
қоның құм	
мықынын	
көк ала бас ақ буралар	

4-тапсырма. Өлең мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Өлең авторы туралы не білесіңдер?
2. Жетісу Қазақстанның қай жерінде орналасқан? (Картадан көрсетіңдер.)
3. Ол жерде қандай өзендер, таулар бар?
4. Қандай өсімдіктер өседі?
5. Ақын «Жөкең» деп нені айтып отыр?
6. Тауды неге тенеңді?
7. «Мылтық ап, бүркіт ұстап, қақпан салып» жүрген кім?

5-тапсырма. Өлеңнің жалғасын бір оқушының оқуынан тыңдаңдар. Дауыс ырғағын, дауыс кідірісін, логикалық екпінді сақтап оқыды ма?

...Айқара ала асқарлар жатыр шөгiп,
 Жер жаншып, көктің көлбеп төсін емiп.
 Ойнақы, құба, тарлан тағы аңдарын
 Тәбеті тау-тасына қонған телiп.
 Құлпыртар құмда сокқан қоңыр самал,
 Мәсiмнің масатысын желі желшiп.
 Қар кетiп, қара жері жасанғанда,
 Қонбасын қалай құша елі келiп.

І.Жансүгіров

6-тапсырма. Жұбыңның өлең мазмұнын түсінген-түсінбегенін білу үшін, оған сұрақтар қой. Өзара сөйлесiңдер.

Үлгі .

1. Шөгiп жатқан не?

7-тапсырма. «Кубизм» әдісін пайдаланып, тапсырмаларды орындаңдар.

1. **Баянда.** Өлеңде берілген Жетісу жерін сипатта.

2. **Қолдан.** Құрмалас сөйлемдердің түрлерін қолданып, өлеңді мазмұнда.

3. **Салыстыр.** Қазақстандағы қандай өзен-көлдер, таулар туралы мәліметтер білесiң? Салыстыр.

4. **Топтастыр.** Жетісудың кереметтерін топтастырып әңгімеле.

5. **Зертте.** Жетісуға қатысты қандай аңыз-әңгімелер бар? Қосымша ақпарат көздерін пайдалан.

6. **Қорытындыла.** Ойынды қорытып, шағын мақала жаз.

8-тапсырма. Сабақ бойынша пайымыңды «Екіжақты күнделік» кестесіне толтыр.

Маған әсер етті	Неліктен әсер етті?

11-12-сабақ

Нәтиже сабақ

Ойтүрткі

- Суреттерде туризмнің қандай түрлері көрсетілген? Топқа бөлініп, отандық туризмнің маңызы мен пайдасы туралы әңгімелендер.

Қазақстандағы туристік орындар

1-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Туризмді дамыту бізге не береді?
2. Рекреациялық туризм туралы түсініктерің қандай?
3. Ақын-жазушыларымыздың туған жер туралы қандай өлең-жырлары бар?
4. Табиғат аясына шыққанда нені естен шығармау керек?

2-тапсырма. Саяхатқа шықпақшы болған досың жолға не қажет екендігін сұрады. Қандай заттардың тізімін ең бірінші кезекте ұсынар едің? Нұсқаулық түрінде жаз.

3-тапсырма. Өздерің тұратын жердегі қасиетті мекендер, көрікті орындар туралы зерттеп, таныстырылым дайындаңдар. Ол жайында қандай аңыз-әңгімелер білесіңдер? Туристік орталыққа айналдыруға бола ма? Қандай жолдарын ұсынасыңдар?

4-тапсырма. І.Жансүгіровтің «Жетісу суреттері» өлеңі бойынша сұрақтарға жауап бер.

Қандай тақырыпқа арналған?

Қандай мағлұматтар алдың?

Қандай жер-су атауларын кездестірдің?

Тауды неге тенейді? Дәлелде.

Қандай ой түйдің?

5-тапсырма. Топқа бөлініп, жарысыңдар.

1-топ. *Не мақсатпен? Не үшін? Неге?* деген сұрақтар қояды.

2-топ. Қойылған сұрақтарға жауап береді.

Қай топ мысалдарды көп келтірсе, сол топ жеңіске жетеді.

6-тапсырма. «Еліміздегі туризмді дамытудың мүмкіндіктері» тақырыбына аргументативті эссе жазыңдар. Бір-біріңді бағалаңдар.

Таланттары:

- тақырыптың ашылуы;
- мазмұнының тұтастығы;
- дәлелдер келтіруі;
- өзіндік пікірдің болуы;
- мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемдердің болуы.

ЛЕКСИКАЛЫҚ-ГРАММАТИКАЛЫҚ МИНИМУМ БОЙЫНША ҚАЗАҚША-ОРЫСША СӨЗДІК

1. Қазақ жазуының даму жолы

әліпбилік – алфавитный	құлпытас – надгробный камень
дәуір – эпоха	қыпшақ – кыпчак
дүниетаным – мировоззрение	латын – латинша
дыбыс – звук	нұсқа – вариант
дыбысталу – звучание	реттеу – регулировать
емле – орфография / правописание	сауыт – кольчуга
жазба – письменность	сәйкестендіру – приводить в соответствие
жан-жақты – всесторонний	сия – чернила
жетілдіру – совершенствовать	төл – собственный
жүйелеу – систематизировать	төте жазу – арабская графика
зерделеу – осмысливать	түркі – тюркский
көшірме – выписка; копия	үндесу – созвучный
кашау – тесать	үнілу – всматриваться

2. Жолың болсын, жолаушы!

апат – авария	жолсапар – командировка
аралық – перегон	жолсерік – проводник
аялдау – приостанавливаться	жүргінші – проезжий, прохожий, путник
әрі-бері – туда-сюда	жүрдек – скорый
бағыну – подчиняться	зуылдау – мчаться
бекер – напрасно	зымырандай – как ракета
бекет – станция	қуәлік – свидетельство
жедел – быстро	құн – стоимость
жиілеу – учащаться	сақтану – беречься
жолазық – продукты на дорогу	сәтті – удачный
жолайрық – развилка дорог	тасымал – перевозка
жолдама – путевка	
жол-жөнекей, жолшыбай – по пути	

3. Көшпенділер мәдениеті. Қазақтың халық күнтізбесі

адамзат – человечество	күнкөріс – условие жизнедеятельности
байырғы – давний	күнұзақ – на весь день
би-шешен – судья / оратор	күншуақ – солнечный день
диқаншылық – земледелие	күншығыс – восток
доңыз – дикая свинья	лашық – лачуга
ер-тоқым – седло	мәжіліс – совещание
жәдігер – реликвия	өжет – смелый
жиһанкез – путешественник	тайпа – племя
жорамал – предположение	тұрмыстық – бытовой
жұлдызнамашы – звездочет	ұзақтық – дальность
көшпелі – кочевник	хандық – ханство
көшіп-қону – переселенческий	шұбырынды – беженцы, бродяги
күндіз-түні – днем и ночью	

4. Заң – қоғамның тірегі

азаматша – гражданка	қоғамдық – общественный
ар-намыс – совесть	құқық – право
арыз – жалоба	құқылы – правоспособный
әділет – справедливость	қылмыскер – преступник
бұзақылық – хулиганство	мақұлдау – одобрять
бүлдіру – портить	өтініш – просьба
жаза – наказание	себеп – причина
жарғы – устав	тергеу – расследование
жою – уничтожать	ұру – бить
жүзеге асу – осуществляться	шектеу – ограничивать
кепіл – гарантия	іргетас – фундамент
куәгер – свидетель	

5. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні – Тәуелсіз Қазақстанның айбынды мейрамы

алғышарт – предпосылка	кенші – горнорабочий
арнау – посвящать	қазақстандық – казахстанский
аталу – называться	күштар – увлеченный
бастамашы – инициатор	лауазым – должность
бекіту – утверждать	сайлану – избираться
белес – этап	сайлау – выбор
бірауыздан – единогласно	жыл сайын – каждый год
бүкілхалықтық – всенародный	туып-өсу – родиться и вырасти
дарын – дарование	тұтқа – опора
дауыс – голос	үміткер – кандидат

6. Жастар және бұқаралық ақпарат құралдары

айдар – рубрика	жоба – проект
алаңдату – беспокоить	іс-тәжірибе – практика
аудандық – районный	қамту – охватывать
ауқымды – масштабный	мақала – статья
басылым – издание	орынбасар – заместитель
бұқара – массовый	пікірталас – диспут
дәлел – доказательство	соңғы – последний
дәурен – счастливое время	сыни – критический
әзіл – шутка	сыншыл – критикующий
жағымды – приятный	үгіттеу – агитировать

7. ЭКСПО-2017 – Қазақстан белесі

алдыңғы – переланный	билеуші – правитель
баламалы – альтернативный	дау – спор
баяндау – докладывать	елшілік, мәмілегерлік – примиренчество, соглашательство
бетбұрыс – поворот	

ерікті – добровольец; волонтер
 әмбебап – универсальный
 жекешелендіру – приватизировать
 көршілес – соседний
 күллі – весь
 қарастыру – рассмотреть
 қатарлы – наравне
 қауымдастық – ассоциация

құрылтай – съезд
 өкілдік – представительство
 тағайындау – назначать
 тұжырымдама – концепция
 тұрақтылық – устойчивость
 тұрғызу – строить
 үкімет – правительство
 шектесу – граничить

8. Биотехнология жаңалықтары

асыл тұқымды – породистый
 будандастыру – гибридизация
 булану – испаряться
 дәрі-дәрмек – лекарства
 дерт – болезнь
 жасуша – клетка
 жиынтық – совокупность
 кешенді – комплексный
 көбею – умножаться
 қоспа – смесь
 құнарлылық – плодородность

қышқыл – кислый
 нәрлі – калорийный
 ретінде – в качестве
 тағамдық – пищевой
 тектес – однородный, похожий
 тұқым – семя
 тығыз – плотный
 тірі – живой
 ұлпа – ткань
 ықпал – воздействие
 ізденіс – поиск

9. Болашақ энергия көздері

асыл – благородный
 әбден – вполне
 байланысты – в связи
 байланыстыру – связывать
 басқарма – управление
 басшылық – руководство
 босқа – зря
 бүкіл – весь
 бірігу – объединяться
 біріктіру – соединять
 енді – теперь

жалпы – общий
 кезең – период
 қалау – класть
 қосылыс – слияние
 негіздеу – обосновать
 несібе – благо
 сай – подходящий
 сұғу – воткнуть
 сыйымдылық – емкость
 шарт – условие
 ыдырау – расползаться

10. Алаш идеясы мен қайраткерлері

абакты – тюрьма
 адамгершілік – человечность
 ақталу – оправдываться
 алашордалықтар – алашординцы
 аяну – щадить себя
 болаңдық – подчиняться
 болмыс – натура
 жазалау – наказывать
 зорлық – насилие
 қатыгез – жестокий
 қауым – община
 құрбан – жертва

мазақ – насмешка
 меншік – собственность
 мұрат – заветная цель
 мінбер – трибуна
 осал – слабый
 отаршыл – колонизаторский
 сана-сезім – сознание
 тартыс – борьба
 тұтқындау – арестовать
 ұлтжанды – патриот
 ілім-білім – учен не

11. Жаһандық мәселе: демография

ағайынды – родственники	некелесу – вступить в брак
ажырасу – разводиться	өсім – прирост
айқындау – выяснять	сан – число
аштық – голод	санақ – перепись
бойдақ – неженатый / холостой	саяси-әлеуметтік – политико-социальный
егіз – двойня	тоқырау – застой
жағдай – ситуация	төсбелгі – нагрудный знак
жәрдемақы – пособие	туу – рожать
жетім – сирота	ұдайы – постоянно
заңдылық – законность	ұлғаю – увеличиваться
картаю – стареть	үшем – тройня
неке – брак	

12. Роботтар мен киборгтар әлемі

адамша – по-человечески	көптеген – многие
ажырату – отличать	калып – образец, модель
әрекеттену – действовать	құрастырушы – составитель
бағдарламалық – программный	мінсіз – безупречный
бастапқы – первоначальный	нұсқау – указывать
бұйрық – приказ	пішін – форма
бұрылу – поворачиваться	ұшырау – подвергаться
дәл – точно	үдемелі – возрастающий
енгізілу – вводиться	ым-ишара – жест
жабдық – оборудование	тындарман – слушатель
жалдамалы – наемный	ұйқас – рифма
жанды – живой	ұтқыр – содержательный
жартылай – наполовину	шешен – оратор
иселену – присваивать	ықпал-іттипат – почтение

13. Қазақстандағы туризм және экотуризм

алғаш – впервые	рәсімдеу – оформлять
баурай – подножие	сактандыру – страховать
белсендіру – активировать	сапасыз – некачественный
демалушы – отдыхающий	сауықтыру – оздоравливать
ерекшелену – обособляться	табиғи-географиялық – естественно-географический
жайлы – удобный	тартымды – привлекательный
жауһар – бриллиант	телегей – большой
жерасты – подземный	үйлесімді – гармоничный
заңнама – законодательство	үйлесімділік – гармоничность
қолжетімді – доступный	шабадан – чемодан
құқықтық – правовой	ынталандыру – стимулировать
насихаттау – пропагандировать	

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Келімбетов Н.* Көне түркі әдебиеті. Алматы, 2008.
2. *Мақатаев М.* Өмір-өзен. Алматы, 1988.
3. *Есенберлин І.* Көшпенділер. Алматы: Атамұра, 2002.
4. *Сейтақ А.* Ай арудың алқасы: өлеңдер мен дастандар. Алматы: Өлке, 2001.
5. *Ыбыраев М.* Шығармалары: өлеңдер мен толғаулар, поэмалар, пьесалар. Астана: Фолиант, 2013.
6. *Аманжолов Қ.* Шығармалары. Алматы: Атамұра, 2006.
7. *Назарбаев Н.* «Тәуелсіздік толғауы» // «Егемен Қазақстан» газеті, 12 желтоқсан, 2016 ж.
8. *Сахиев Ж.* Шығармалар жинағы. Алматы, 2002.
9. *Сәрсекке М.* Жетінші толқын. Алматы, 2007.
11. *Әшімханов Д.* Бес арыс. Алматы: Жазушы, 2001.
12. *Құманбайұлы А.* Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. Алматы: Мектеп, 2003.
13. *Жұмалиев Қ.* Әдебиет теориясы. Алматы, 1969.
14. *Ахметов З., Шаңбаев Т.* Әдебиеттану (терминдер сөздігі). Алматы, 1998.
15. *Аманжолов А.С.* «Түркі филологиясының негіздері». Алматы: Мектеп, 2012.
16. Мәдениеттану: жоғарғы оқу орындары мен колледж студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Раритет, 2005.
17. *Төрехұлов Н.* Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Алаш, 2004.

МАЗМҰНЫ

1. ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛЫ

1-2-сабақ. Қазақ жазуының тарихы	5
3-4-сабақ. Жазудың технологиясы	7
5-6-сабақ. Елдік пен ерліктің ескерткіші	9
7-8-сабақ. «Күлтегін» жыры	12
9-10-сабақ. Күлтегін кім?	14
11-12-сабақ. Қазақ жазуының даму жолы	16
13-14-сабақ. Қазіргі жазудың сыр-сипаты	18
15-16-сабақ. Нәтиже сабақ	20

2. ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, ЖОЛАУШЫ !

1-2-сабақ. Сапарын сәтті болсын!	24
3-4-сабақ. Жолың болсын, жолаушы!	27
5-6-сабақ. Жолаушы тасымалы	29
7-8-сабақ. Әуежай тасымалы	31
9-10-сабақ. Теміржол тасымалы	33
11-12-сабақ. Метроға саяхат	35
13-14-сабақ. Мұқағали Мақатаев. «Ертен біз жол жүреміз»	38
15-16-сабақ. Нәтиже сабақ	40

3. КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ. ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ КҮНТІЗБЕСІ

1-2-сабақ. Көшпенді тұрмысы	41
3-4-сабақ. Дала даналығы	43
5-6-сабақ. Көшпенділер мәдениеті	45
7-8-сабақ. Қазақтың халық күнтізбесі	47
9-10-сабақ. Ілияс Есенберлин. «Көшпенділер» (үзінді)	50
11-12-сабақ. Балбал тастар	52
13-сабақ. Нәтиже сабақ	54

4. ЗАҢ – ҚОҒАМНЫҢ ТІРЕГІ

1-2-сабақ. Қазақ даласындағы құқық бастаулары	56
3-4-сабақ. Дала заңы	58
5-6-сабақ. Аты аңызға айналған билер	60
7-8-сабақ. Жеті жарғы	63
9-10-сабақ. Қылмыс түбі – қорлық	65
11-12-сабақ. Қазақстан Республикасының Ата заңы	67
13-14-сабақ. Айбатыр Сейтақ. «Азат елдің ар-намысы – Ата заң»	69
15-сабақ. Нәтиже сабақ	71

5. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ КҮНІ – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙБЫНДЫ МЕЙРАМЫ

1-2-сабақ. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні	73
3-4-сабақ. Елбасы – елдің тұтқасы	75
5-6-сабақ. Ұлы Дала перзенті	77
7-8-сабақ. Маралтай Ыбыраев. «Елбасыма»	79
9-10-сабақ. Тәуелсіз Қазақстанның жетістіктері	81
11-12-сабақ. Елбасы идеялары	83
13-14-сабақ. Болашаққа бағдар	84

6. ЖАСТАР ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

1-2-сабақ . Бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі	87
3-4-сабақ . Қазақстан Республикасының басты телеарналары	89
5-6-сабақ . Жастар және бұқаралық ақпарат құралдары	92
7-8-сабақ . Қасым Аманжолов. «Жас дәурен»	94
9-10-сабақ . Жастар үні	97
11-12-сабақ . Өмірін өз қолыңда	99
13-сабақ . Нәтиже сабақ	101

7. ЭКСПО-2017 – ҚАЗАҚСТАН БЕЛЕСІ

1-2-сабақ . ЭКСПО шежіресі	103
3-4-сабақ . Астана төріндегі ЭКСПО	106
5-6-сабақ . Қазақстан – мүмкіндіктер елі	108
7-8-сабақ . ЭКСПО – ел мерейі	111
9-10-сабақ . Нұрсұлтан Назарбаев. «Тәуелсіздік толғауы»	113
11-сабақ . Нәтиже сабақ	115

8. БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ

1-2-сабақ . Биотехнологияның маңызы	116
3-4-сабақ . Қазақстандағы биотехнологияның дамуы	118
5-6-сабақ . Ұлттық өнімдер	121
7-8-сабақ . Жүніс Сахлев. «Уақыт қайтарымы»	123
9-10-сабақ . Үміт үзгім келмейді	125
11-сабақ . Нәтиже сабақ	127

9. БОЛАШАҚ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ

1-2-сабақ . Болашақтың энергиясы	128
3-4-сабақ . Энергия көздері	130
5-6-сабақ . Медеу Сәрсек. «Жетінші толқын»	133
7-8-сабақ . Толқын энергиясы	135
9-10-сабақ . «Жетінші толқын » құпиясы	137
11-12-сабақ . Нәтиже сабақ	139

10. АЛАШ ИДЕЯСЫ МЕН ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

1-2-сабақ . Дишахмет Әшімханов. «Бес арыс»	141
3-4-сабақ . Қазақ алфавитінің тұңғыш реформаторы	144
5-6-сабақ . Әлихан Бөкейхан – ұлт көсемі	146
7-8-сабақ . «Оян, қазақ»	148
9-10-сабақ . Алаш ардақтысы	150
11-12-сабақ . Мен жастарға сенемін	152
13–14 сабақ . Нәтиже сабақ	155

11. ЖАҢАҢДЫҚ МӘСЕЛЕ: ДЕМОГРАФИЯ

1–2 сабақ . Демография деген не?	157
3-4-сабақ . Әлемдегі демографиялық жағдай	159
5-6-сабақ . Қазақстандағы демографиялық жағдай	162
7-8-сабақ . Қоғам отбасынан басталады	164
9-10-сабақ . 18 миллионыншы тұрғын	166
11-12-сабақ . Абай Құнанбайұлы. «Адамның кейбір кездері»	168
13-сабақ . Нәтиже сабақ	170

12. РОБОТТАР МЕН КИБОРГТАР ӘЛЕМІ

1-2-сабақ . Роботтар мен киборгтардың адам өміріндегі маңызы	172
3-4-сабақ . Әлемді жайлаған роботтар	174
5-6-сабақ . Айтке Азімов. «Мен – роботпын»	177
7-8-сабақ . Тони робот	179
9-10-сабақ . Нәтиже сабақ	182

13. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ЭКОТУРИЗМ

1-2-сабақ . Қазақстандағы туризм	184
3-4-сабақ . Туризмдегі қызмет түрлері	186
5-6-сабақ . Қазақстандағы экотуризм мәселесі	189
7-8-сабақ . Көрікті демалыс орындары	191
9-10-сабақ . Ілияс Жасүгіров. «Жетісу суреттері»	194
11-12-сабақ . Нәтиже сабақ	197
Лексикалық-грамматикалық минимум бойынша қазақша-орысша сөздік	199
Пайдаланған әдебиеттер	203

Учебное издание

**Косымова Гульбану
Бисенбаева Меруерт
Каримова Гульмира
Каратаев Нуржан**

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 9 классов общеобразовательных школ
с русским языком обучения
(на казахском и русском языках)

В учебнике использованы работы
Дузельханова А., Кызайбек С., Сланова Д., Белятова О., Омархан К.

Редактор *Г. Абдрахимова*
Худож. редактор *А. Акыл*
Техн. редактор *Л. Садыкова*
Корректор *А.Таленбердинова*
Компьютерная верстка *Н. Сейдахметовой*

Государственная лицензия № 0000001 выдана издательству
Министерством образования и науки Республики Казахстан 7 июля 2003 года

ИБ № 5810

Подписано в печать 24.05.19. Формат 70·100^{1/16}. Бумага офсетная.
Гарнитура «SchoolBook Kza». Печать офсетная. Усл.-печ. л. 16,77.
Усл. кр.-отт. 67,73. Уч.-изд. л. 11,48.
Тираж 40 000 экз. Заказ №

Издательство «Мектеп», 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143
Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

